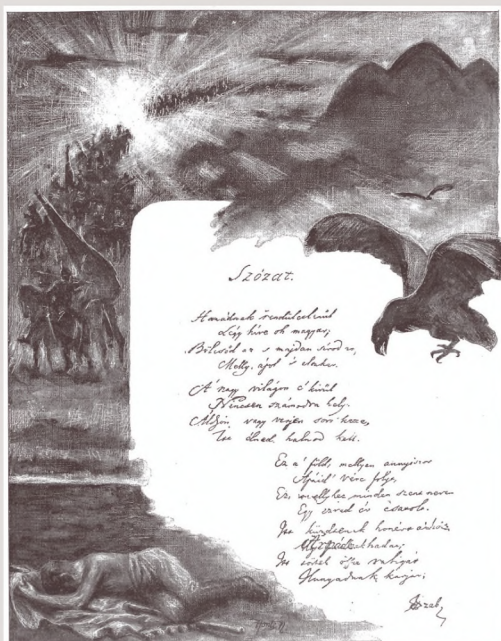

Tiltva, türve, imádkozva, énekelve

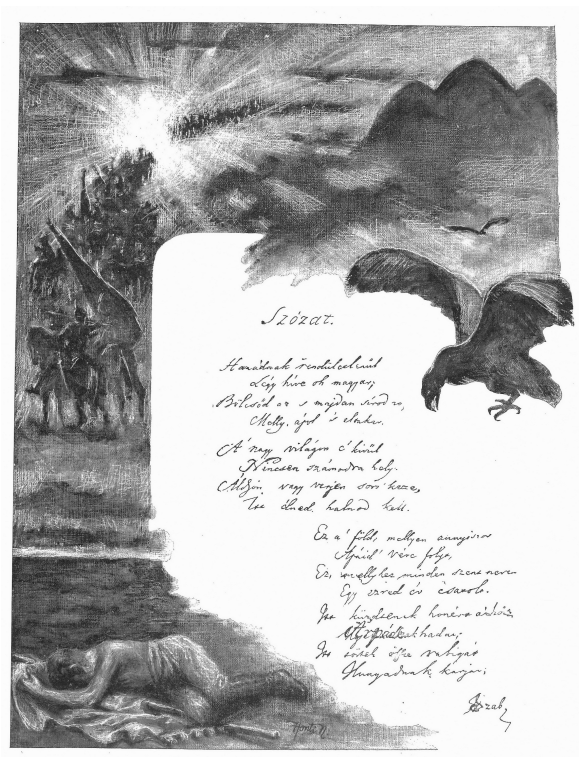
Tanulmányok a Szózatról

Szerkesztette Szalisznyó Lilla

Tiltva, tőrve, imádkozva, énekelve

Tanulmányok a Szózatról

Hagyományfrissítés · 5

sorozatszerkesztő
Fórizs Gergely

Vörösmarty Mihály *Szózat* című verse (1836) és Egressy Béni *Szózatdallama* (1843) olyan irodalmi és multimediális alkotás, amelyet a kortársak szinte megszületése pillanatától nemzeti jelképpé avattak. A megjelenését követően Vörösmarty sorai futótűz gyorsaságával terjedtek, a társadalom minden rétegéhez eljutottak, nagyon rövid időn belül országosan ismert mű lett. A *Szózat* szavalati darabként, de még inkább zenei formában már az 1840-es évek közepén a közösségi események szinte állandó műsorszámává vált. A mediális kétarcúság és a reprezentatív, nagyközösségi szerep jelentős mértékben bővíti az értelmezési lehetőségeket, és különösen az interdiszciplinaritásnak kedvez. Jelen tanulmánykötet irodalom-, nyelv-, zene- és politikatörténész szerzői ezt a többszempontúságot kihasználva arra tesznek kísérletet, hogy saját kutatási területük felől közelítve a *Szózathoz*, eddig kevésbé méltatott, vagy egyáltalán nem ismert összefüggéseket hozzanak felszínre.

A *Hagyományfrissítés* az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XIX. Századi Osztályának könyvsorozata, melynek kötetei egy-egy 19. századi magyar irodalmi szövegről közölnek tanulmányokat. A vizsgálat tárgyául olyan írásműveket választunk, amelyek közvetlen vagy közvetett módon jelenkori önértelmezésünk alapszövegeivé váltak, vagy éppen a kánonon kívülről járultak hozzá a hagyomány rendszerének alakulásához. A *Hagyományfrissítés* címben implikált szemléletmód szerint – vállalva a hagyományban való benne állás és a róla folytatott beszéd egyidejűségével járó módszertani kételeyeket – lehetséges kritikai-elemző módon megszólalnunk a sajátunk érzett örökségről.

Tiltva, túrve, imádkozva, énekelve

.

Tanulmányok
a *Szóatról*

szerkesztette

SZALISZNYÓ LILLA

r e c i t i

Budapest · 2017

A kiadvány a *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* K 108670 számú OTKA-pályázat támogatásával készült.

A kötet tanulmányai az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete 2015. május 19-én rendezett konferenciájára készültek. A konferencia megrendezését a *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* K 108670 számú OTKA-pályázat tette lehetővé.

A borítón és a szennycímlapon Honti Nándornak, a Lándor Tivadar szerkesztette *Vörösmarty-albumban* (1903) megjelent *Szózathoz* készített illusztrációja látható.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2063-8361
ISBN 978-615-5478-37-6

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

Tördelte: Hegedüs Béla

X_YTEX, Linux Libertine, Linux Biolinum

ZENTAI MÁRIA	
<i>Ami nem lehet</i>	
Előszó	7
SZILÁGYI MÁRTON	
<i>Vörösmarty Szózata és a korabeli politikai diszkurzus</i>	15
DÁVIDHÁZI PÉTER	
<i>„...hogy annyi kint, epedést hijába”</i>	
<i>Széchenyi bibliai logikája a Szózat előzményében</i>	27
A. MOLNÁR FERENC	
<i>A Szózat nyelvtörténeti elemzéséhez</i>	79
DEÁK ÁGNES	
<i>„Forradalmi tartalmú költemény”</i>	
<i>A Szózat tiltás és túrés határmezsgyéjén az 1850–1860-as években.</i>	117
SZŐNYINÉ SZERZŐ KATALIN	
<i>A „honfihűség dala” a Zenészeti Lapok (1860–1876) hasábjain</i>	
<i>Egressy Béni: Szózat</i>	143
SZALISZNYÓ LILLA	
<i>Gyakorlatok</i>	
<i>Egressy Gábor útja és a Szózat</i>	153

ZENTAI MÁRIA

Ami nem lehet

•
*Előszó**

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XIX. Századi Osztályának *Hagyományfrissítés* összefoglaló című konferencia- és kötet sorozatához Dávidházi Péter írt tanulmánnyal felérő előszót 2012-ben. Gondolatmenetének talán legfontosabb (bár általam most alaposan leegyszerűsített) következtetése az volt, hogy a cím összetett szavának két eleme nem lehet meg egymás nélkül: ugyanúgy nem létezik és elméletileg sem lehetséges „frissítetlen” hagyomány, mint ahogy hagyományok nélküli újítás – esetünkben: újraolvasás, újraértelmezés – sem.¹ A frissítés akkor a *Nemzeti hagyományok* hagyományait, most a *Szózat*éit lendítette mozgásba.

A többszerzős tematikus tanulmánykötetek vonzereje általában az a játék, az a dinamikus viszony, amely a felvetett kötet szerzője téma és a rá adott válaszok, az egyénileg kialakított nézőpontok között létrejön. A *Szózat*ot középpontba állító kötet egyetlen műre szűkíti a témát, de tágra nyitja a közelítési lehetőségeket más tudományágak számára is. A *Szózat* a maga kivételes, a magyar irodalomban és történelemben csak a *Himnusz* mellé állítható reprezentációs státuszával szinte kihívja az interdiszciplináris közelítéseket: a szöveggéközpontúságuk miatt elsődlegesen illetékesnek tekinthető irodalomtörténet-írás és nyelvészet túl a zenetudomány és a történettudomány is magától értetődően lép be a diszkurzusba.

* A szerző az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszékének nyugalmazott egyetemi docense.

¹ DÁVIDHÁZI Péter, *A hagyományban rejlő hipotézis: Előszó a Hagyományfrissítés sorozat első kötetéhez = Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2012 (*Hagyományfrissítés*, 1), 7–23.

Csábító lenne úgy jellemezni a kötetet, mint a Vörösmarty-kutatások jelen állásáról adott pillanatképet, de ez csak részben felelne meg a helyzetnek. A tanulmányírók egyike se Vörösmarty Mihály munkásságára szakosodott kutató, a közös intellektuális térben ki-ki azzal a hozzáadott értékkel van jelen, amellyel a *Szózat* a saját kutatási területe felől érdekessé tehető. Kirajzolódik viszont néhány, tudományterületeken is átívelő közelítési, kontextualizálási tendencia, amelyek csomósodási pontokat, találkozásokat eredményeznek. Ilyen mindjárt maga az interdiszciplinaritás mint általános szemléleti mód, amely távolról sem csak a kötet felépítését jellemzi, hanem a tanulmányok többségének metodikáját is. Dávidházi Péter és Szilágyi Márton kiindulópontja egyaránt Vörösmarty viszonya Széchenyi István eszméihez, különösen *Stádium* című művéhez, de míg Dávidházi a bibliatudomány és a formális logika kontextusában a *Szózat* vallásos olvasatának lehetőségét rekonstruálja, Szilágyi a politikatudomány erőterében értelmezi a kapcsolatot. A *Szózat* és a politika világát Deák Ágnes tűrés és tiltás finomrahangolt nyomon követésével ütközteti. Tanulmányának rendkívül gazdag egykorú sajtóanyaga ugyanakkor a médiakutatás egyre megkerülhetlenebb fontosságát is jól mutatja, csakúgy, mint Szőnyiné Szerző Katalin írása a Zenészet Lapok és a *Szózat* nyílt és rejtett közös történetéről. A politikai téma húzza egymás felé Deák Ágnes és Szilágyi Márton írását, a sajtóforrások nagy szerepe Deák Ágnes és Szerző Katalint, Széchenyi árnyéka Dávidházi Pétert és Szilágyi Mártont. A *Szózat* szavai, kifejezései iránti elkötelezett érdeklődés élteti A. Molnár Ferenc nyelvtörténeti és jelentéstani kutatásait, és Dávidházi Péter tanulmányának is egyetlen mondat szavai adják a gravitációs központját: „Az nem lehet”. De nemcsak mai tudományágak, hanem egy másik művészeti ág egykorú képviselője is megjelenik: a színész Egressy Gábor, akinek kéziratosa Szalisznyó Lilla vizsgálja a *Szózat* felbukkanásait.

A kötet témaválasztását minden bizonnyal befolyásolta, hogy kivételes helyzete ellenére a *Szózat* nem minősíthető az unalomig gyakran elemzett versnek. Mint Szilágyi Márton írja: „Mi tagadás, Vörösmarty Mihály iránt némileg megcsappant az irodalomtörténeti érdeklődés az utóbbi időben. Általában is, de az életmű bizonyos vonatkozásai iránt meg különösen: a 2000-es Vörösmarty-emlékév tanulságai közé tartozik, hogy éppen a költőnek a

gondolati költészete, vagyis a sokáig a Vörösmarty-kánon központi részéhez tartozó retorikus líra nem kapott igazán jelentős új értelmezéseket”.²

Az érdeklődés változása a kánonok mozgékonyágát is jelzi. Vörösmarty művei körül ilyen elmozdulás már a költő életében is érzékelhető volt, amikor az ünnepektől epikusról, a nemzeti eposz megteremtőjéről a hazafias líra bajnokára kerültek át a hangsúlyok, és nem csak az irodalmi életben. A megjelenítésére kiírt 1843-as pályázat után a *Szózatot* már nemcsak olvasni vagy szavalni lehetett, hanem énekelni is, a médiumváltás a vers eredendően irodalmi közege mellé újakat nyitott. Sokféle közösségi eseményen, ünnepségen felhangzott Egressy Béni zenéje, és rövid idő alatt összetartozást kifejező nemzeti jelképpé vált, olyannyira, hogy 1849 után szövege és dallama is türés és tiltás váltakozó erőterében létezett, és előadása, sőt a sajtóban való említése is egészen a kiegyezést előkészítő évekig bátor és nem veszélytelen vállalkozás volt. Ezek az évtizedek, az ellenállás és a hazafias érzelmek kifejezésére alkalmas különleges közösségi szerep alapozta és szilárdította meg a *Szózat* egyedi pozícióját.

Újabb komoly és máig érzékelhető váltást a Vörösmarty-kánonban a nyugatosok irodalomszemlélete, különösen Schöpflin Aladár és Babits Mihály írásai hoztak. Schöpflin „másik Vörösmartyját”³ továbbgondolva Babits éppen a retorikus líra költője ellenében emelte magasra a képzelet, a látomás, a nyelvertertés génuszát.⁴ A változás a *Csongor és Tündének*, a „tündérező” eposzoknak, az *Előszó* vagy *A vén cigány* tragikus-vizionárius lírájának kedvezett, tágítva a kánon kereteit, dinamikusabbá, lélektani és alkotáslélektani szempontból is bonyolultabbá és mélyebbé téve a kissé szoborszerű Vörösmarty-képet.

A köztudatba addigra már mélyen beágyazódott, és ott a nemzet, a hazafiság eszméihez szorosan kötődő *Szózat* már-már szakrális státuszán nem hagyott nyomot a váltás, de úgy tűnik, hogy ugyanez a státusz inkább akadályozta, mint előhívta az értelmezési kedvet. Nem arról van szó természetesen, hogy ne lennének a *Szózatot* tárgyul választó kitűnő írások, elég csak a kötetben többek által is idézett Korompay Bertalanra⁵ vagy Szörényi Lászlóra⁶

² SZILÁGYI Márton, *Vörösmarty Szózata és a korabeli politikai diszkurzus* – lásd jelen kötetben.

³ SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*, Nyugat, 1(1908)/11, 577-584.

⁴ BABITS Mihály, *Az ifjú Vörösmarty*, Nyugat, 4(1911)/21, 689-701.; BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty*, Nyugat, 4(1911)/24, 1041-1061.

⁵ KOROMPAY Bertalan, *A Szózat eszmevilágához*, Irodalomtörténet, 46(1958)/3-4, 436-444.

⁶ SZÖRÉNYI László, *Az elszánt: Százötven éve jelent meg a Szózat* = Uő, „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1989 (JAK-füzetek, 45), 85-93.

utalni. Inkább arról, hogy nemigen találkoztunk a *Szózattal* és verstípusával, amikor egy-egy érdekes, az irodalmár szakmát felvillanyozó és/vagy megosztó gondolati-elméleti újdonság, vagy nagy hatású, a Vörösmarty-kép egészét újrastrukturálni törekvő tanulmány megjelent. Csak az elmúlt félévszázadot és csak néhány irányt kiemelve látható, hogy a strukturalizmus, a szemiotika, a recepcióelmélet, a kultusz kutatás vagy a kánonkutatás beköszöntői nem a retorikus lírán edzették az új látásmódot. Barta János vagy Martinkó András szintézis jellegű tanulmányainak⁷ érvelése sem erre a verstípusra épül, noha természetesen megvan a helye a gondolatmenetekben. Ugyanez igaz (ismét csak néhány címet kiválasztva) a Vörösmarty művészetére koncentráló konferenciákkal, kötetekkel kapcsolatban. Az 1975-ben megjelent „*Ragyognak tettei...*”: *Tanulmányok Vörösmartyról* című kötetben⁸ ugyanúgy nincs a *Szózattal* foglalkozó tanulmány, mint a 2000-ben megjelent *Vörösmarty és a romantikában*⁹ vagy a szintén évfordulós kolozsvári *Álmodónk, Vörösmartyban*.¹⁰ A 2007-ben megjelent *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-igben a Zalán futásáról*,¹¹ a *Csongor és Tündéről*¹² és az *Előszóról*¹³ szóló tanulmányok képviselik Vörösmartyt.

Mégis, minden műve közül a *Szózat* nőtt össze legszorosabban a nevével. A villámkérdésre, hogy „kicsoda Vörösmarty Mihály?”, valószínűleg rávágjuk: a *Szózat* költője. Azonnali és biztos reakciónkat kulturális szocializációnk, az iskola és még inkább a gyermekkorunktól kezdve átélt ciklikusan ismétlődő állami ünnepek műsorainak szinte kötelező zárómozzanata formálta ki.

⁷ BARTA János, *A romantikus Vörösmarty*, Nyugat, 30(1937)/12, 402-414.; Nyugat, 31(1938)/1, 41-51.; MARTINKÓ András, *Földi menny = „Ragyognak tettei...”*: *Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, Fejér Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya, 1975, 67-102.

⁸ „*Ragyognak tettei...*”, i. m.

⁹ *Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Pécs-Bp., Művészetek Háza-Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.

¹⁰ *Álmodónk, Vörösmarty: Tanulmányok*, szerk., utószó, jegyz. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 238).

¹¹ GERE Zsolt, *Nemzettörténet és mitológia határpontjain: Vörösmarty Mihály: Zalán futása = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 137-152.

¹² ZENTAI Mária, *Álmok hármas útján: Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde = Uo.*, 169-183.

¹³ KAPPANYOS András, *Egy romantikus főmű késedelmes kanonizációja: Vörösmarty Mihály: Előszó = Uo.*, 341-354.

De itt álljunk meg egy percre. Nem egészen ugyanarról a versről van szó irodalomórán és az ünnepeken. A *Szózat* Egressy Béni zenéjével vált megkérdőjelezhetetlen nemzeti jelképpé, a zenés változat közösségi „használhatósága” tette azzá, jóval azelőtt, hogy állami ünnepek hivatalos része lett. Könnyen belátható, hogy verset nem lehet vagy legalábbis nagyon bajos lenne rákezdeni spontán, szervezetlenül kórusban szavalni. Énekelni viszont lehet ismert darabot akkor is, ha nincs jelen énekkar vagy karmester: közös tapasztalatunk, hogy elég, ha valaki elkezdi a dallamot. De amit énekelünk, az nem a *Szózat* című vers, legalábbis nem az egész. Vörösmarty Mihály tizennégy versszakából Egressy Béni az első kettőt használta fel.

Bartay András, a Nemzeti Színház pályázatot kiíró igazgatója nem kötötte ki, hogy a vers egészét, vagy ha nem, akkor mely részét zenésítsék meg:

a' nemzeti színház köréhez tartozónak vélem még költőink' jelesebb lyrai költeményeinek becsét is minél inkább emelni, terjedését, és életbe jutását a' nemzetben elősegíteni, 's ezt leginkább elérhetőnek vélem, ha az illy költemények ének és zenére tételnek 's ezt évenként tenni szándékozván, e' jelen évben 20 arany pályadíj ajánlok a' legjobb népmelodiáért Vörösmarty Mihál koszorús költőnk' halhatatlan szózatára ének, és zenekarra téve[.]¹⁴

A kulcsszó alighanem a „népmelódia” kérdése, vagyis a kiírónak az az elképzelése, hogy a zenés változat segítse elő a vers „terjedését, és életbe jutását a nemzetben”. Lehetséges sokversszakos költői művek teljes szövegét kórusművé formálni (mint Kodály Zoltán teszi, amikor Kecskeméti Vég Mihály 55. zsoltárából megírja a *Psalmus Hungaricus*), de abból bajosan lesz népének, a hangversenytermek világában fog maradni. A *Szózattal* viszont pontosan az történt, amit a pályázat sugallt: olyan ünnepi közösségi ének lett, amely „életbe jutott”, kotta nélkül is tudták spontán énekelni szerte az országban (már a kisdedek is, mint Deák Ágnes idézi).

De úgy tűnik, hogy ez a különleges szerep a vers felől nézve azzal járt, hogy a *Szózat* elvesztette szövegének nagyobbik részét. Egressy végigkomponált (durchkomponiert) dallamot szerzett, vagyis a zene nem strofikus felépítésű. Vörösmarty élesen kipontozott négyes és hármas jambusokból felépülő versformája – a formát már Bajza József is használta *Apotheosis* című, a lengyel szabadságharcnak tisztelgő versében, és majd Arany János is használni fogja *A walesi bárdok*ban – természetesen azonos marad, tehát elvileg akár végig

¹⁴ Regélő Pesti Divatlap, 2(1843)/9, 285.

is lehetne énekelni két versszakonként. Nem lenne egyszerű feladat. Egressy híresen érzéketlen volt a szöveg prozódijára, kétszer is értelmetlen, külön szemantikai egységekhez tartozó szótagpárt repített a zenei ív legmagasabb, kiemelt pontjára („-nak ren-”, illetve „az s maj-”). Zenéje nem simul jobban a további versszakokhoz sem. Nem zárhatjuk ki azonban egészen azt a lehetőséget, hogy időnként mégis végigénekeltek. Deák Ágnes tanulmánya idéz olyan forrást, amely szerint „néhány strófáját” adták elő, illetve olyat is, miszerint „minden szaka” új meg új tapsviharra ragadta a közönséget, vagy éppen az „első szakaszt”, „első strophát” énekeltek. Nem tudjuk, mennyi lehetett a „néhány”, azt se, hogy mi számíthatott első versszaknak, amikor a zenei egység eleve két versszakra terjed. Biztosak csak abban lehetünk, hogy manapság az énekelt *Szózat* az eredeti Egressy Béni-féle két versszak, bár a korábban említett szövegvesztés csak bizonyos megszorítással igaz. Ez akkor látszik, ha a befogadó oldaláról közelítünk.

Ha itt nőttünk fel, ha kulturális szocializációnk kontextusa a magyar iskola, akkor valószínűleg metonimikus, pars pro toto kapcsolatot érzékelünk Vörösmarty versével, amikor énekeljük vagy hallgatjuk a *Szózatot* (akár a szöveg nélküli zenekari változatot vagy zongoraátíratot is). Tudjuk (ha nem gondolunk is rá), hogy ott vannak az el nem hangzó, szállóigévé vált sorok is: „elhulltanak legjobbjaink”, „megfogyva bár, de törve nem”, „az nem lehet, hogy annyi szív”, ott vannak a múlt versszakai, és ott van a jövő élet-halál keresztútja. Befogadásunk iránya az ismert szöveg felől indul, mintegy ismételve a történelmi sorrendiséget: az időben korábban keletkezett vers lesz az elsődleges jelképes értelemben is.

Elképzelhető ugyanakkor egy másik közelítési irány is. Tétélezzünk fel egy olyan befogadót, például hivatásos zenészt, akit érdekel a romantika zenéje, benne a magyar romantika, de más kulturális környezetből érkezik. Ő zenekari kíséretes kórusműként találkozik a *Szózattal*, olyan alkotásként, amely önmagában teljes egész – a szövege is. Ebből kiindulva a végigkomponált egységes dallamot hallja, a hozzá tartozó szöveg önálló nyolcsoros művé válik. Nem óda, inkább epigramma, állítással az expozícióban: „Bölcsöd az, s majdan sírod is” és csattanós felszólítással a klauzulában: „Itt élned, halnod kell”. Más olvasatot kínál, más hangsúlyokkal, mint az egész vers. Kimaradnak a kínzó kételyek, az „Az nem lehet” mögötti ki nem mondott történetfilozófiai szorongás, kimarad a nemzethalál lehetőségének rémképe. Az énekelt *Szózat* végletekig csapongó lázas töprengés helyett bizonyosság. Nem annak a bizonyossága, hogy „még jöni fog / Egy jobb kor”, hanem

az összetartozásnak, ami nélkül a vers történelemszemlélete szerint nem lehetséges sem élet, sem halál a közösség számára.

A vers szövegét és értelmezési súlypontjait érintő médiumváltásnak az itt vázoltnál sokkal alaposabb vizsgálata talán egyike lehetne a még ki nem próbált közelítési irányoknak – mert az nem lehet, hogy Vörösmarty művei ne hívjanak föl újabb és újabb kutatásokra és értelmezési kalandokra.

*Vörösmarty Szózata és a korabeli politikai diszkurzus**

Mi tagadás, Vörösmarty Mihály iránt némileg megcsappant az irodalomtörténeti érdeklődés az utóbbi időben.¹ Általában is, de az életmű bizonyos vonatkozásai iránt meg különösen: a 2000-es Vörösmarty-émlékév tanulságai közé tartozik, hogy éppen a költőnek a gondolati költészete, vagyis a sokáig a Vörösmarty-kánon központi részéhez tartozó retorikus líra nem kapott igazán jelentős új értelmezéseket, sőt igazából érdeklődést sem látszott kelteni akkor, amikor egy külső tényező (egy évforduló kényszere) némileg felszította a Vörösmartyval való foglalkozást.² Ezért örvendetes, hogy legalább most, némi idő elteltével a figyelem éppen egy ilyen típusú szöveg felé fordult. A *Szózat* ugyanis nemcsak Vörösmarty egyik legnagyobb hatású (s az egyik legjelentősebb hatástörténettel jellemezhető) műve, hanem éppen ezt az újabban kevésbé elemzett s újrafelfedezésre nem érdemesített verstípust reprezentálja az életművön belül.

Ha a *Szózat* korai értelmezéstörténetét vizsgáljuk, igen tanulságos a kortárs Szemere Pál hosszú ideig írt, mégis befejezetlenül maradt tanulmányát újraolvasni, amely egyébként csak jóval szerzője halála után jelent meg. Szemere dolgozata ugyanis mintha csak diszkurzív logikai kijelentések halmazaként tekintene a versre.³ Ez voltaképpen egy igencsak leegyszerűsített retori-

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének egyetemi tanára, a XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetője.

¹ Az utóbbi évek Vörösmarty szakirodalmának értékelő szemléje helyett most csak arra utalnék, hogy a legutóbbi jelentős monografikus vállalkozás is Vörösmarty verses epikájával foglalkozott, s nem a lírájával: GERE Zsolt, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Bp., Argumentum, 2013 (Irodalomtörténeti Füzetek, 174).

² Lásd pl. a következő, reprezentatív, évfordulós kiadvány összetételét és témaválasztásait: *Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Pécs–Bp., Művészetek Háza–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.

³ ABAFI Lajos, *Szemere Pál a Vörösmarty „Szózat”-járól*, Figyelő, 12(1882), 112–123.; 191–205.

kai olvasat lehetőségeként fogható föl, amely az értelmezést az ismétléssel és az újramondással kívánja megoldani. De tanulságai éppen ebből adódhatnak. Hiszen ilyenformán az erősen retorizált Vörösmarty-líra interpretálásának egyik végletes lehetőségét teszi láthatóvá, amely persze nem járult hozzá sokkal az irodalmi jelenség történeti vagy elméleti beágyazásához.

Van azonban egy másik megközelítés is, amely igen látványosan jelentkezik a szakirodalomban, sőt, hatása akár napjainkig is elér. Vörösmarty gondolati verseinek a korabeli politikai viszonyokból való eredeztetése nagy hagyományú értelmezői gyakorlat: a mindmáig legutóbbi egységes szerkezetű életmű-monográfia, Tóth Dezső 1957-es könyve is lépten-nyomon így gondolta el beágyazni az irodalmi szövegek vizsgálatát valamiféle korszakba.⁴ Módszertanát tekintve azonban ez a tradíció erősen megújításra szorul. Részben persze azért is, mert az a történeti fejlődésvízió, amellyel a verset egyeztetni akarták, nagyon erős leegyszerűsítéseket s olykor kifejezetten tévedéseket tartalmazott (Tóth Dezső esetében például kifejezetten egy marxista koncepció erőltetett érvényesítése jegyében), s ez egyszerre torzította a korszakról alkotott történeti interpretációt és a Vörösmarty-képet is. Szörényi László tanulmányai⁵ éppen emiatt jelentenek komoly előzményt Vörösmarty eszmetörténeti szempontú vizsgálatához. Szörényi ugyanis kiindul egy precíz, történeti és kontextuális szövegértés szükségességéből, s ezt egy alapos retorikai elemzés alapozásának tekinti – s az ehhez hozzárendelt történeti kontextus is erőteljesen a korszak egykorú politikai szövegeinek retorikai tanulságaira épít. Így aztán Szörényi számos fontos megfigyelését érdemes felhasználni és továbbépíteni. Metodológiailag azonban legalább ennyire indokolt újragondolni az összevetés módszerét, s ezzel együtt a bevonható Vörösmarty-művek körét is. Vörösmartynek a korabeli politikai diskurzushoz való kapcsolódása ugyanis még számos, kiaknázatlan lehetőséget rejt magában. A politikai eszmetörténet újabb eredményei felkínálják annak lehetőségét, hogy a politika nyelvének szemantikai és retorikai jellegű vizsgálata révén közelebb lehessen kerülni ahhoz, Vörösmarty költői nyelve hogyan

⁴ A Szózatról pl. lásd TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai, 1957 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 1), 225–232.

⁵ Szörényi László alapvető jelentőségű tanulmánya e tárgyban: SZÖRÉNYI László, *Az elszánt: Százötven éve jelent meg a Szózat = Uő, „Multaddal valamit kezdeni”*: Tanulmányok, Bp., Magvető, 1989 (JAK-füzetek, 45), 85–93. Részben ennek megállapításaira épül egy későbbi, eredetileg inkább népszerűsítő, összefoglaló tanulmánya is: SZÖRÉNYI László, *A szabadelvű Vörösmarty = Uő, „Álmaim is voltak, voltak...”*: Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról, Bp., Akadémiai, 2004, 16–24.

építette magába egy politikai diszkurzus fontos és felismerhető elemeit. S ez nem csupán a művek keletkezésének irányából fontos, mint filológiai adalék, hanem az egykorú s részleteiben igen nehezen megragadható befogadás felől nézve is: hiszen a Vörösmarty-versek ezen elemei recens módon érzékelhető, konnotatív jelentésárnyalatokat hordoztak, amelyek révén az olvasók azonnal képesek lehettek a szövegek ilyen jellegű rejtett értelmének feltárására – még akkor is, ha ennek az érzékelésnek nagyon kevés leírt, kritikátörténetileg elemezhető nyoma maradt fenn. Azaz a politikai nyelvek és Vörösmarty szemantikájának és retorikájának egymásra vetítéséből vagy legalábbis kontrasztív vizsgálatából számos fontos tanulság adódhat,⁶ s ennek a megközelítésnek a segítségével el lehet kerülni azt a leegyszerűsítő kontextusteremtést, amelynek rövidzáratairól az utóbbi évtizedek számos interpretációja árulkodik, ideértve persze Tóth Dezső monográfiájának vonatkozó részét is. S ez több olyan Vörösmarty-szövegnek is a lehetséges újabb olvasatát rajzolhatja föl, amelyek tematikusan eddig nem kerültek bele a „liberális” Vörösmartyra irányuló vizsgáladásokba.⁷

Korompay Bertalan kiváló s az érdeménél kevesebbet emlegetett tanulmánya alapján jól látszik, hogy a *Szózat* nyelvileg milyen erősen nyúl vissza Széchenyi István 1830-as évekbeli műveihez. Széchenyi írásai jelentik azt a politikai kontextust, amelyhez a vers viszonyulni kíván, s amelyet voltaképpen a szöveg nem is igen próbál elrejteni: a frazeológia ismerőségét és felismerhető eredetét a *Szózat* inkább felhasználja, mintsem elleplezi.⁸ Korompay Bertalan még számos egyéb idézetet is hoz, amelyek azt bizonyítják, hogy maga Széchenyi is erősen kapcsolódott bizonyos korábbi és recens szépirodalmi művek szóhasználati hagyományához. S Széchenyinek számos művében található persze olyan szófordulatokat, amelyek a *Szózat*ig elve-

⁶ Módszertani támpontként ajánlható: „*Politica philosophiai okoskodás*”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2013.

⁷ Erre lásd példaként SZILÁGYI Márton, *Adalékok Vörösmarty Szabad föld című versének politikai kontextusához: Egy újonnan felbukkant Vörösmarty-kézirat filológiai és eszmetörténeti tanulságai = História mezején: A 19. század emlékezete (Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére)*, szerk. DEÁK Ágnes, VÖLGYESI Orsolya, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2011, 195–207.

⁸ KOROMPAY Bertalan, *A Szózat eszmevilágához, Irodalomtörténet*, 46(1958)/3–4, 436–444. Korompay tanulmányának tanulságai természetesen a kritikai kiadásba is beépültek, de az eredmények átvétele és beépítése során a dolgozat kifejtésének lendülete és gondolati izgalma szinte teljesen elveszett: VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények 2, 1827–1839*, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 2), 614–657. A továbbiakban: VMÖM 2.

zetnek, azaz a hatás nem egyszerűen és lineárisan képzelendő el.⁹ Mindazonáltal a *Stadium* olyasféle sűrűsödési pontnak látszik, amely valóban a *Szózat* legfontosabb előképének tekinthető. Ennek a datálás szempontjából is van jelentősége: a betiltott s csak 1834-ben terjedni kezdődő *Stadium*¹⁰ hatásával számolva – s egyéb érveket is figyelembe véve (hiszen pl. a Vörösmarty-kéziratokon vannak más, alkalmi feljegyzések, illetve a vers első megjelenésének az időpontja sem ismeretlen) – a kritikai kiadás 1836-osnak tartja a *Szózat* keletkezését, ami persze nem zárja ki azt, hogy a szerző már jóval korábban elkezdett foglalkozni vele.¹¹ A *Stadiummal* kapcsolatos szövegpárhuzamokra érdemes néhány példát hozni. Az „olly sok vizzály után” sor egyik párhuzama ezek szerint a következő lenne:

S ím, ezen összeköttetés megint annak oka, hogy Hunnia annyi viszontagság közt, ti. csekély száma, mostoha s tengerpart nélküli helyzete sat., szóval a természet- és sorsnak annyi mostohasági közt mégis él, s egy szebb jövődönék s erősb életnek teli bimbóját hordja keblében.¹²

Az „Az nem lehet, hogy annyi szív” frázis párhuzamául a következő részlet kínálkozik:

Nem akarom soha hinni, hogy a hazánkat ébresztő közelebbi kettős szomorú lecke minden haszon nélkül süllyedt volna el az idők tengerébe, s hogy annyi kint, epedést hiába küldött volna a népek legfőbb ura az emberiségre; mert ha az úgy lenne, akkor valóban irigyleni kellene a sírba dülteket, hogy annyi gyávaságnak ők többé nem leendnek tanúi – de ez lehetetlen! S tudom, sok felébrede s igen megijede! – ennek haszna nem maradhat el...¹³

Az „átoksúly” kifejezés előképe:

S ha valóban *készakarva* fogta volna el kilencszázadiglan Ön hazájában a jótevő napot egy rész a másiktúl, és *szántsándékkal* hagyott volna sorvadni hazafi az

⁹ Korompay tanulmányán kívül lásd még SÁNDOR István, *A százéves Szózat*, Magyar Szemle, 1936. május, 37–44.

¹⁰ VISZOTA Gyula, *A Stadium megjelenésének és eltiltásának története*, Budapesti Szemle, 122 (1905)/340, 1–31.

¹¹ VMÖM 2, 615–616.

¹² Széchenyi *Stadium* című művét egy újabb népszerű kiadás szövege alapján idézem az olvashatóság kedvéért: SZÉCHENYI István *válogatott művei (1799–1840)*, vál., szövegg., jegyzetek GERGELY András, SPIRA György, SASHEGYI Oszkár, szerk. SPIRA György, Bp., Szépirodalmi, 1991 (Magyar Remekírók), I, 521. A továbbiakban: *Stadium*.

¹³ *Úo.*, 422.

örök árnyék homályában: ó, akkor feloldhatlan átok nyomná Hunniát, melyet egy Isten sem oldhatna többé fel.¹⁴

Majd később, ugyanebben a képzetkörben maradva:

Ó, ébredjetek fel! Int az igazi halhatatlanság hajnala; ébredjetek fel, mert másképp elmúlhatlanul rátok boruland előbb-utóbb a legirgalmatlanabb égi bosszú.¹⁵

A „jobb kor” szintagma párhuzama lehet a következő részlet:

Istenem, valóban nincs annak szíve, nem lehet egész ember s annál kevésbé hazafi, kinek vére nem buzog, midőn a mappát veszi kezébe s átgondolja, hogy nem csalfa s kegyetlenül kecsegtető képzeleti báb, de valóság, hogy csak tőlünk függ vízcsatornák, gőzhajók által édenné bájolni a most oly nagy részben sivatag honunkat; csak mitőlünk viruló kerteket, szorgos gyárokat, szabad embereket állítani oda, hol ma róka s farkas lappang, szomorú jószág teng és szolganép henyél – ki életet látott, s tudja mit tehet nemzeti erő, annak szíve, tudom, erősen dobog – és valóban üdvözljük a szerencsésb jövőben élőket, mert Hunnia szebb sorsra méltó, s arra, ha nem leszünk is többé már, egykor minden bizonnal fel is emelendi a későbbi magyar.¹⁶

Mindazonáltal a *Szózat* nem olyanformán pastiche, mint ahogy Arany János 1860-as Széchenyi-ódája¹⁷ – hiszen ez utóbbi úgy is felfogható, mint egy igazi bravúr darab: jellemző és fölismerhető Széchenyi-idézetekből összeállított, szigorú szerkesztéssel prezentált pindaroszi óda.¹⁸ A *Szózat* ugyanis a *Stadium*ból való építkezésén túl, határozott módon el is tér a mintául tekinthető, bár nem kizárólagos forrásnak minősíthető értekezéstől. Korompay Bertalan a következőképpen összegezte vizsgálódása eredményeit:

Megállapítható ezek szerint, hogy a *Szózatot* Széchenyi egyéb művei (pl. a *Világ*) mellett főként a *Stádium*, annak is különösen az előszava inspirálta.

¹⁴ *Uo.*, 496.

¹⁵ *Uo.*, 497.

¹⁶ *Uo.*, 595.

¹⁷ Erre lásd TOLNAI Vilmos, *Adatok Széchenyi és Arany viszonyához*, Egyetemes Philológiai Közönlöny, 55(1931), 29–33., valamint: BARTA János, *Arany János Széchenyi-ódája*, Irodalomtörténet, 66(1984)/1, 24–41.

¹⁸ Lásd SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében* = *Uő*, „Multaddal valamit kezdeni”..., i. m., 164–207. Különösen: 198–199.

Miután a költő tolla megakadt a második versszaknál (1835-ben), valószínűnek látszik, hogy a téma újrafelvételéhez, vagyis a költemény folytatásához és befejezéséhez, a Stádium olvasása adhatta meg az akkori történeti helyzetben a lökést, az ihletet. Széchenyinek ez a műve megírása után két évig hanyódva Lipcsében jelent meg 1833 végén, de nyomban elkobozták és csak lassan vált ismertté Magyarországon, hogy azután annál nagyobb hatást érjen el. Így bizonyító adatok nélkül is feltehető, hogy akkor forgott Vörösmarty kezében, amikor Szózatát véglegesen megírta: 1836-ban. Széchenyi egy-két megragadó mondata, hasonlata, ekkor – úgy képzeljük –, újra mozgásba hozta a költő alkotókedvét. Talán a 6. és 8. versszakokból kiszemelhető Széchenyi-idézetek „leheltek (Gyulai szavával) ihletet beléje”? Csak sejteni lehet. Mindenesetre meggondolkoztató, hogy ezek a több szóra kiterjedő szövegegyezések éppen a gondolatmenet sarkpontjaira kerültek, ahonnan a vers, sikeres intonálás után, szinte magától folyik, szökik előre.¹⁹

Ezzel egyet is érthetünk, ám nem feledkezhetünk el arról sem, amire Korompay már nem tér ki. A szembetűnő különbség a *Stadium* és a *Szózat* között éppen a „nagyszerű halál” és „a sírt, hol nemzet sülyed el” előképénél látszik igazán. Ez a két szintagma is számos ponton támaszkodhat Széchenyi szövegeire,²⁰ de érzékelhető, hogy az ironikusan használt képek Széchenyinéél a „magasztos” jelentésárnyalatát hordozzák, s fordítják át egy keserű iróniába, míg Vörösmartynál nem, hiszen ott – ahogyan ezt a szakirodalom már meggyőzően bizonyította – csupán a „nagyszabású” jelentésben állnak.²¹ Így nem csoda, hogy Széchenyi ezt az eltérést a lehető legegyszerűbben korrigálta: a „magasztos” értelmében fogta fel a vers adott részét, s ezzel sikerült elérnie, hogy pontosan azt találja meg a versben, ami éppen az ő műveinek előképszeréből következett volna. Ezért reagálhatott a költemény megjelenése után nem sokkal egyik könyvében (*Néhány szó a' lóverseny körül*) úgy a *Szózatra*, hogy a nemzet halálát mégiscsak a fenséges és méltóságteljes pusztulás képével azonosította:

's vessük mélyen szivünkbe Vörösmarty' 'Szózat'-át, e' gyönyörű lélek-szüleményt; és bucsút adván irigységnek, hiuság sugta, saját vérünken nyerendő diadalom utáni esengésnek, tüsténti visszavonulás- és egymás iránti bizalmatlanságnak, ha külön terveinket 's cselekvésünk' okait felfogni nincs alkalmunk,

¹⁹ KOROMPAY, i. m., 444.

²⁰ A példaanyagot bővebben lásd *Uo.*, 442–443.

²¹ Ezt hangsúlyozta egyébként Martinkó András kommentárja is: MARTINKÓ András, *A „nagyszerű” halál...: A nyelvi és művészi információ utóélete*, *Kritika*, 9(1971)/10, 24–26.; vö. még MARTINKÓ András, *Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?*, Bp., RTV–Minerva, 1983, 118–124.

ne tagadjuk végre magunktul meg azon eddig soha nem ismert édeni kék-érzést 'Egy lelkü egy testü családtságba, egy cél 's egy vég után törekvő nemzetségbe forrnunk egybe,' mert így tőlünk tán távul marad még az enyészeti óra, 's ha egykor annak is ütnie kell, ne legyen nemzetünk' vége féreg-ette 's maga magát emésztette rothadás, de végső pillanatunkig férfiasan viván meg minden elemekkel 'nagyszerűn 's becsülettel sülyedjünk ismét vissza eredetünk' titkos homályiba!²²

Többek között éppen ez az adat bizonyíthatja azt, hogy a „nagyszerű” szó ez idő tájt éppen egy jelentésmódosuláson ment át, s ilyenformán nem csodálható, hogy kétértelműsége az eltérő értelmezésekben is megmutatkozott. Az a gyakran idézett eset tehát, hogy Vörösmarty 1849 után a vers egyik kiadásából maga húzta ki az ezt tartalmazó versszakot, mert nem volt hajlandó beteljesedett prófeciaként értelmezni a szöveget,²³ azaz ragaszkodott a „nagyszerű” szó archaikusabb jelentéséhez, egyértelmű feszültségben van a szót magasztosként érteni akaró recens, azaz 1840-es, 1850-es évekbeli adatokkal. Vagyis nem egyszerű és tradicionális félreértésről van itt szó (szemben azzal, ahogyan Martinkó András rádióbeszélgetéseinek könyvalakban való megjelenésekor maga a cím implikálja a tévedést helyreállítani akaró igyekezetet),²⁴ hanem éppen a jelentésingadozás miatti kétértelműségről – amely ugyanakkor persze azt is magában foglalja (s ez fölöttébb érdekes), hogy ezen a ponton Vörösmarty egy tradicionálisabb jelentéspotenciál felhasználására törekedett, s ezzel termékeny és jelentésszerű félreértést okozott.²⁵

A *Szózatnak* Széchenyi műveivel való szoros összefüggését már egykorúan is érzékelték, s hatástörténetének korai szakaszában is ott van a nyoma – nem megfelelő módon ennek egyik leglátványosabb bizonyítéka éppen Kosuth Lajostól idézhető, aki igen jól ismerte Széchenyi műveit, s a politikai

²² Gróf SZÉCHENYI István, *Néhány szó a lóverseny körül*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1838, 187–188.

²³ A történet filológiai alapját lásd VMÖM 2, 624–625.

²⁴ MARTINKÓ, *Értjük, vagy félreértjük...*, i. m.

²⁵ Vörösmarty életművében van még látványos példa hasonló, poétikailag kihasznált szemantikai feszültségre: a *Csongor és Tünde* „tündér”-képzete ugyanis egyszerre tartalmazza a szó eredeti – 'tünékeny, állhatatlan' – jelentését, valamint a fogalom lehetséges, pozitív transzcendens női lényre utaló képzetkörét. Ennek kapcsán bővebben lásd a dráma újabb értelmezései közül a Tünde démonikusságát is érzékelő interpretációkat: ZENTAI Mária, *Álmok hármas útján: Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde = A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 169–183.; SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *Az irodalom rendi intézményrendszerétől a polgári intézményekig (kb. 1830-tól kb. 1905-ig) = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010 (Akadémiai kézikönyvek), 601–605. A vonatkozó részlet szerzője Szilágyi Márton.

nyelv közvagyonná váló (vagy más szóval „folklorisztikus”-nak nevezhető) jellegével is tisztában volt.²⁶ Börtönből való szabadulása után, 1840. június 9-én mondott köszönetet Pest megye rendjeinek támogatásukért, s ebben a beszédében így fogalmazott:

Ez a szellem az, mely cselekvé egykoron, hogy Róma polgárának minden bántalmak ellen pusztá nevének kívül védre szüksége nem vala; ez a szellem az, amely a szép hajdankorra fölüté a classicitas bélyegét, és ez a szellem az, mely – mint egykor a szívárvány – minálunk is szebb jövőndőnek záloga; azon jövőndőnek, mely Széchenyink lelke előtt lebegett, midőn szerette mondani: „Magyarország lesz”, azon jövőndőnek, melyet koszorús dalnokunk józs [sic!] szemei láttanak, midőn honszeretettel dagadó kebelével éneklé:

Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb kor, mely után
Buzgó imádság epedez
Százvezrek ajakán.²⁷

Az egymás mellé rendelés, amely Kossuthnál tudatos retorikai fogás, éppen a *Szózat*nak az előbbieken nyomon követett frazeológiai telítettsége miatt lesz sokatmondó. Ilyenformán ugyanis Kossuth beszéde az egyik első olvasói bizonyítéknak tekinthető arra, hogy Széchenyi frazeológiájának és Vörösmarty versének a szoros kapcsolatát már egykorúan is észlelni lehetett. Ennek a szövegszerűen megragadható kapcsolatnak azonban éppen az kölcsönöz sajátos jelentőséget, hogy Vörösmarty nem egyszerűen Széchenyit visszhangozza a versében, mintegy kötött, versbéli beszédre áttéve az onnan átvett szemléleti elemeket, hanem önálló koncepció keretébe tudja beépíteni a jellegzetes frazémákat. S ennek a koncepciónak az egyedisége adhatja a vers értékét és hatásának egyik magyarázatát is.

A vers ugyanis, amely a „haza” szóval kezdődik, a haza megkonstruálásakor nem a nyelvet tekinti elsődlegesnek, pontosabban a „hazá”-hoz való hűség kérdése itt soha nem asszociálódik a nyelvhez való kapcsolattal. S hogy ez mennyire lényegi szemléleti elem, s mennyire nem csak a korszak magyar nyelvű politikai irodalmára jellemző, az jól látszik Deák Ágnesnek az 1840-es

²⁶ Erre lásd DOBSZAY Tamás, *A politika „folklorisztikus” természetéről: Nyelvi és politikai megoldások Kossuth és a reformkor közös teljesítményében = „Politica philosophiai okoskodás”...*, i. m., 231–244.

²⁷ „Nemzeti újjászületés”: *Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből*, szerk. PAJKOSSY Gábor, Bp., Új Mandátum, 2002, 21–22.

évek röpiratirodalmára vonatkozó fejtegetéseiből, amelyből kitűnik, hogy a korszak német nyelvű és szláv vonatkozású röpirataiban is rendre a nyelvileg konstituált nemzet fogalma kap külön hangsúlyt Magyarország kapcsán.²⁸ Mintha a vers itt még egy, az 1840-es éveknél korábbi eszmetörténeti szakaszhoz tartozna – azaz abba a periódusba, amely elsősorban a más nemzeti jelek és monumentumok (korona, uralkodó, területi egység stb.) révén vélte leírhatónak a hazához tartozó hagyományok fogalmát. E tényezők közül Vörösmarty többnek a jelenlétét avatta versszerző elvvé (a király személyét például a *Hymnusban*, az *V. Ferdinand királyhoz* című versben és a *Fóti dalban*), itt azonban a terület elve dominált, a korábbi századokból ismerős hungarus-tudatra emlékeztető módon. Szörényi Lászlónak az a felismerése, hogy a szöveg egy történelmi utalás keretében („Itt törtek össze rabigát Hunyadnak karjai”) még Erdély jelenlétét is képes felvillantani a „haza” versbéli fogalmán belül,²⁹ éppen ezért lesz figyelemre méltó: hiszen ezáltal Vörösmarty jól felismerhetően az 1832–36-os országgyűlés egyik nagy politikai kérdéséhez, az Erdéllyel való unió szükségességéhez kapcsolódik hozzá,³⁰ voltaképp egy történelmi érvként ható, de legalább annyira érzelmi mozzanatot villantva fel.³¹ Noha a nyelv szerepe Vörösmartynál már korábban is lényeges, pontosabban bizonyos aspektusaiban a kérdés jelenléte jól megragadható a régebbi verseiben – erre jó példa az egy szlovák költő

²⁸ DEÁK Ágnes, *Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpiratirodalom tengerében = Wesselényi emlékülés: Debrecen – Hadad – Zilah – Zsibó*, szerk. TAKÁCS Péter, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1996, 17–38.

²⁹ Szörényi joggal cáfolta, hogy az utalás itt Nándorfehérvárra vonatkoznék: „Annál inkább »szent név« Nagyszében, ahol Hunyadi megverte 1442-ben Mezet béget, aki fiával együtt el is esett, és a magyar vezér leverte a rabigát tízezer rabszolgának hajtott erdélyiről”. SZÖRÉNYI, *Az elszánt...*, i. m., 90.

³⁰ A problémáról lásd ASZTALOS Miklós, *Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés*, Bp., Collegium Transilvanicum, 1928.

³¹ Erdély kérdése már az 1832–36-os országgyűlés előleges sérelmei között is szerepelt, s Kölcsey Ferenc Szatmár megye követeként éppen azzal hívta fel magára elsőként a figyelmet, hogy ő dolgozta ki azt az üzenet tervezetet, amely a visszacsatolást sürgette, s amely végül is latinul az előleges sérelmek 2. és 3. pontja lett. Ebben a dokumentumban szerepel például a következő mondat: „Csak két haza van a föld’ kerekéségen, melly egymást testvérek nevez; ’s e’ kettő szoros kapcsolatban állott a’ Magyar Sz[ent] Koronában századokig egyesülve; ’s minekutána sok viszontagság közt, egymástól hosszú időre elszakasztva tartattak...” KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési dokumentumok (1832–1835)*, kiad. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2011 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Kritikai kiadás), 440.

latin nyelvű, Dugonics-ellenes versére írt alkalmi költeménye 1836-ból.³² Csak éppen a *Szózat*ban ez a mozzanat nem kap szerepet, s annak is van jelentősége, hogy miért nem. Az alkalmi költeményt Vörösmarty 1836-ban – ahogyan ezt a verset és keletkezési körülményeit feljegyző, megőrző Sallay Imre leírásából tudjuk – indulatból, egy pamfletre reagálva s rögtönözve alkotta meg, míg a *Szózat* egy hosszú alkotási folyamat végeredménye. S a nyelvkérdés mellőzése alighanem a *Szózat* egyik legintegratívabb eleme: hiszen a költemény nemcsak hogy nem határozza meg – még negatíve sem – a hazához való tartozás kritériumait, legföljebb a hozzá való hűség morális összetevőit hangsúlyozza, hanem nem is teszi a hazához való tartozás feltételének a nyelvi vagy etnikai eredetet. Ebben az értelemben egy patrióta értékrend nagyszabású megkonstruálásaként fogható fel a vers.

S a fogalmazvány tanúsága szerint az integratív szemléletnek más nyoma is megragadható a vers készülési folyamatában. A 43–44. sorok korábbi változatát úgy rekonstruálhatjuk ugyanis, hogy ott először Vörösmarty a „Melly a szent egyház lapjain / Jegyzőre nem talál” sor szerepelt. Ezt „semmi egyházra” módosította, majd ezután a margóra került a már a véglegesre emlékeztető változat: „Melly a temetkezés fölött / Egy ország vérben áll”.³³ A tendencia jól kitapintható. A „szent egyház” változatot mint katolikus színezetű meghatározást Vörösmarty egy általánosabb, minden egyházat magában foglaló jelzőre cserélte ki – majd ehelyett végül inkább az „ország” terminusa mellett döntött, amely a vers összefüggésében a „haza” szinonimájaként fogható föl. Ugyanabban a paradigmában gondolkozva (tehát egy általánosabb, területi elvű értékrendet hangsúlyozva), mint a haza fogalmának megkonstruálásakor. Ebből a szempontból úgy tűnik, a XVIII. századi hungarus-tudatra emlékeztető pozíciót és haza-koncepciót fogalmaz meg a vers – s ez összefügghet azzal, hogy fordításai és parafrázisai már a megjelenése utáni időktől kezdve igen komolyan jelen voltak a Magyar Királyság, illetve a Habsburg Birodalom nem magyar nyelvű népeinél is (korai német és cseh fordításai például jól dokumentálhatók),³⁴ még ha a különböző magyarországi nemzetiségeknek

³² Erről lásd SZÖRÉNYI László, „...*ha magyar szóból a tót kimaradna*”: Rohonyi György Dugonics-és magyarellenos gúnyversének művelődéstörténeti háttere = *Művelődési törekvések a kora újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1997 (Adattár a XVI–XVIII. század szellemi mozgalmainak történetéhez, 35), 1997, 591–607.

³³ VMÖM 2, 656.

³⁴ Erről lásd *Uo.*, 632–646. A régebbi szakirodalomból: CSEKEY István, *A Szózat és a nagyvilág*, Bp., Cserépfalvi, 1940.

a *Szózat*hoz való viszonyáról, vagy éppen valamiféle közösségi vagy egyéni használatáról egyelőre hiányoznak is az adatok. Mindazonáltal megkockáztatható az a kijelentés, hogy a *Szózat* visszhangra találhatott ott, ahol szintén voltak hagyományai egy ilyen jellegű közösségi tudatnak.

A *Szózat* hosszan tartó nemzetközi és hazai hatása aligha független a versnek ettől a jellegétől.

DÁVIDHÁZI PÉTER

„...*hogy annyi kint, epedést hijába*”

*Széchenyi bibliai logikája a Szózat előzményében**

Joggal szokás mondogatni, hogy a *Szózat* mintegy összefoglalja a korabeli magyar költészet hazafias ethoszának nagy motívumait; még jellemzőbb, hogy amit bárhonnan átvett, azt olyan emlékezetes formába öntötte, hogy eredetije előbb-utóbb már csak ezért is kiszorult az irodalmi köztudatból. Persze egy nemzedékek hosszú sora által megtanult költeménynek már kedvezményezett státusza folytán is több alkalma nyílhatott arra, hogy más szerzők kifejezéseinek helyét elfoglalva magához ragadja és máig ható irodalomtörténeti érvénnyel rögzítse egy-egy motívum locus classicusát. Mintaszerű alaposággal kimutatták, hogy a *Szózat* egyik-másik részlete mennyi régebbi szerző mondatára hasonlít,¹ s hogy ezek nem is okvetlenül átvétellel keletkeztek, hisz például „A nagy világon e kívül / Nincsen számodra hely” korábbi szerzők olyan műveit visszhangozza (Bocskai István, 1606; Czobor Mihály, 1606; Nyáry Pál, 1606; Bethlen Gábor, 1611; Rákóczi György, 1629; Esterházy Miklós, 1634; Zrínyi Miklós, 1660), amelyek közül némelyeket Vörösmarty Mihály nem is olvashatott, mert még ki sem voltak adva.² Hozzátehetjük, hogy a *Szózat* emlékezetes formuláinak a századelő hazai német nyelvű költészetében is megtaláljuk előzményeit. Például Johann Christoph Rösler Pesten 1807-ben megjelent *Nationalstolz* című költeménye azok büszkeségének ad hangot, akiknek vérét apáik tettereje hevíti, s elődeik áldozatai jussán öröksé-

* A szerző az MTA rendes tagja, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XIX. Századi Osztályának kutatóprofesszora. A tanulmány az OTKA K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című projektjében készült.

¹ KOROMPAY Bertalan, *A Szózat eszmevilágához*, Irodalomtörténet, 46(1958)/3-4, 436-444.

² LUKÁCSY Sándor, *A Hymnus és a Szózat = Uő, A hazudni büszke író*, Bp., Balassi, 1995, 120.

güknek érzik a hazát, ezért ide kötődnek éltükben és holtukban: „Uns gehört das Schöne und das Gute, / Das in der Heimath fruchtbar sich beweist; / In unsrer Seele nur, in unsrem Blute / Glüht unsrer Väter kräft'ger Thatengeist! / Und was derselbe hinterliess, – die Erben / Geziemt es, drauf zu leben und zu sterben”.³ Három évtizeddel a *Szózat* előtt íródott az utóbbi formula, mégis ellenállhatatlanul az „Itt élned, haldod kell” sorát juttatja eszünkbe. Még hatékonyabban szívta magába előzményeit a *Szózat* nyelvtörténetileg, ahogy már címe is mutatja. Bár megjelenésekor a „szózat” mint több jelentésű képződmény már évszázadok óta élt a magyar szókincs részeként, egyik fő jelentése (‘buzdító vagy intó beszéd’) meghatározásához a Czuczor-Fogarasi-szótár Vörösmarty „jeles” költeményének címére hivatkozik és első két sorát idézi,⁴ holott idézhette volna már 1790-ből Verseghy Ferenc költeményének címét (*A' magyar Hazának anyai Szózatya az ország napjára készülő Magyarokhoz*), sőt akár 1590-ből a Károli-Biblia vagy 1626-ból a Káldi-Biblia számos helyét, ahol már szintén nem pusztán a beszéd hangjára, hanem attól elválaszthatatlanul a fentről jövő intellektusra utalt.

Szövegérintkezések:

a *Szózat* érvelésének előzménye Széchenyi *Stádiumában*

Bármennyire igaz, amit Széchenyi István egykorú hatásáról írt Kossuth Lajos („Ő korának nyelvéné lön; ő a' nemzet jobbjai gondolatának szavakat adott”),⁵ a *Szózat* legalább annyira azt is példázza, hogy a Széchenyitől kölcsönzött szavakból végül Vörösmarty hozta létre a kor *maradandó* nyelvét. Széchenyi *Stadiumának* több megfogalmazása is emlékeztet a *Szózat* egyes soraira, Vörösmarty költeménye azonban inkább feledteti, mintsem felidézne ilyen előzményeit. Amikor a *Stadiumban* azt olvassuk, hogy „Hunnia annyi viszontagság közt, [...] a természet és sorsnak annyi mostohaasági közt, még

³ Vö.: *Deutschsprachige Lyrik im Königreich Ungarn um 1800*, redigiert, hrsg. v. László TARNÓI, Bp., Germanistisches Institut der Eötvös-Loránd-Universität, 1996, 250.; DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai-Universitas, 2004, 134–138.

⁴ *A magyar nyelv szótára*, szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, V, Pest, Athenaeum, 1870, 1437.

⁵ KOSSUTH Lajos, *Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól*, Pest, Landerer és Heckenast, 1841, 17–18.

is él,”⁶ azonnal eszünkbe jut, hogy „És annyi balszerencse közt, / Olly sok vizsály után, / Megfogyva bár, de törve nem, / Él nemzet e hazán”, sőt a kétszeri „annyi” már önmagában is felidézheti a *Szózat* egyik főmotívumát; ellenben a *Szózat* mondatáról legfőljebb Széchenyi-kutatóknak vagy a korszakra szakosodott irodalomtörténészeknek juthat eszébe a *Stadium* megfelelő részlete vagy további hasonló fordulatok Bajza József, Szemere Pál, Virág Benedek, Kisfaludy Károly költeményeiben.⁷ Amikor a *Stadium* lapjain azt olvassuk, hogy „Nem akarom soha hinni, [...] hogy annyi kint, epedést hijába küldött volna a népek legfőbb Ura”,⁸ ez máris ellenállhatatlanul felidézi az iskoláskorunkban megtanult költemény hasonló szakaszát („Az nem lehet, hogy annyi szív / Hiában onta vért, / 'S keservben annyi hű kebel / Szakadt meg a' honért”), az utóbbiról azonban nem jutna azonnal eszembe, hogy Széchenyi mondatának átköltése lehetett. S míg e versszakról álmomból felébredtve is tudnám, hogy az „Egy ezred évi szenvedés / Kér éltet vagy halált!” után következik, tehát a sok vérontás és halál említésével nyilván a magyar történelem egészére utal, a *Stadium* mondatát kiszakított idézetként hallva már valószínűleg nem emlékeznék arra, hogy Széchenyi az „annyi kint, epedést” még a könyve írásakor (1831-ben) átélt pusztító kolerajárványra és véres parasztfelkelésre értette. Aligha csupán műfaji különbségek okozzák, hogy miközben a *Szózat* idézett versszakának megértéséhez ma sincs szükségünk történelmi magyarázatra, a *Stadium* olvasásakor már a jegyzetekből kell megtudnunk vagy legalábbis pontosítanunk, hogy Széchenyi idézett mondatának szövegkörnyezetében az „igen szomorú időszakon” átesett Hunnia, majd „a' nagy áldozat” a végül negyedmillió életet kioltó járványra vonatkozik.⁹ Miközben az addig szövevényesen indázó érvelésből kibontakozó tétel stílusa nem marad el az alig néhány évvel későbbi *Szózat* ódái magasztosságától, mindez nem elég: Vörösmarty iskolai tananyagává váló és memoriterként könnyen megjegyezhető verse könnyebben megmaradhatott az utókor emlékezetében.

Nem tudni, Széchenyi mennyire ismert magára a *Szózat* nyelvében, amelynek jellegzetes szókincséről (ész, erő, akarat, sorvadoz) azóta kimutatták,

⁶ SZÉCHENYI István, *Stadium*, Lipcse, Wigand Ottó, 1833. Reprint kiadás: Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984, 149.; vö. KOROMPAY, *i. m.*, 440.

⁷ KOROMPAY, *i. m.*, 439.

⁸ SZÉCHENYI, *Stadium*, 19.

⁹ *Uo.*, 17, 18, 19.

hogy már megjelent a *Stadium* lapjain.¹⁰ Kitüntető figyelmét közvetve már az is jelzi, hogy amikor (1838. február 25-én) Vörösmartyt mások társaságában ebéden látta vendégül, naplója szerint „Crescence sagt Szózat auf”,¹¹ vagyis felesége már könyv nélkül elszavalta a költemény teljes szövegét. Könnyen lehet, hogy maga is meg tudta volna tenni, hiszen az év folyamán megjelent *Néhány szó a' löverseny körül* című könyvében nemcsak variálja a költemény nyitó- és záróformuláját („Légy hazádnak híve”), hanem nagy beleéléssel és saját meggyőződéseként foglalja össze egész üzenetét, sőt épp arra ösztönöz, hogy belső ellenségeskedés helyett „mondjuk el inkább naponként 's vessük mélyen szivünkbe Vörösmarty' 'Szózat'-át, e' gyönyörű lélek-szüleményt”.¹² Máskor is előfordult, hogy gondolkodásuk vagy érzelmi hullámváltozásuk egy-egy eleme egybevágott. Széchenyi aggodalma, hogy törekvéseivel nem támaszt-e több rosszat, mint jót,¹³ a szabadságharc leverése után mint a legsötétebb balsejtelmét igazolni látszó kényszerképzet hatalmasodik el rajta, s egy bibliainak mondott, voltaképp ovidiusi utalással sárkányfogveteményhez hasonlítja magát,¹⁴ ami az *Emberék* egyik főmetaforája. Ekkor már Vörösmartyt ugyanúgy önvád mardosta a *Szózat* nemzethalált latolgtató versszakai hallatán, ahogy Széchenyit a maga politikai szerepének hatása láttán, s mindketten hajlottak apokaliptikus látomásokra. Azonban a *Stadium* és a *Szózat* gondolati megfelelései szövevényesebbek; ha nem tudnánk, helyenként mi volt a motívumok vándorlásának sorrendje kettejük közt, nehéz volna megállapítani (így sem könnyű), hogy mikor ki hatott a másikra.

¹⁰ Vö. KOROMPAY, i. m., 440.

¹¹ *Gróf Széchenyi István naplója*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, V. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1937, 160.

¹² SZÉCHENYI István, *Néhány szó a' löverseny körül*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1838, 175, 187.

¹³ Naplóbejegyzése 1832. január 23-án = *Gróf Széchenyi István naplója*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, IV. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1934, 238.

¹⁴ Széchenyi István Széchenyi Istvánnénak, 1850. augusztus 25. = „Ezt köztünk! Isten áldja!”: *Széchenyi István válogatott levelei*, szerk., ford. KOVÁCS Henriett, KÖRMENDY Kinga, MÁZI Béla, OPLATKA András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014, 465.

„Ura”, „küldött”, „hijába”, „haszon”: Széchenyi kulcsfogalmainak bibliai összetartozása

Széchenyi gondolatmenetének logikája elemi szinten sem értelmezhető anélkül, hogy előzetesen kiderítenénk célját, beszédhelyzetének lélektanát és legfontosabb kifejezéseinek eredetét, mert összefüggésrendjük szabályozólag hatott a megvizsgálandó állítások egykori jelentésének irányára, helyi érté-
kére és érvényességi hatáira.

Széchenyi, *Stadium*, 1833, 19.

„Nem akarom soha hinni, hogy a' ha-
zánkat ébresztő közelebbi kettős szo-
moru leczke minden haszon nélkül
súlyedt volna el az idők tengerébe, 's
hogy annyi kint, epedést hijába küldött
volna a népek legfőbb Ura az emberi-
ségre; [...] ez lehetetlen! [...] haszna
nem maradhat el; [...]”

Az érvelés megvizsgálandó
kulcsfogalmi

„akarom [...] hinni”

„leczke” „haszon nélkül”

„hijába” „küldött”

„a népek legfőbb Ura”

„haszna”

Az első állítást („Nem akarom soha hinni”) értelmezhetnénk egy pusztá tagadást fokozó szólásmondásként, nem tulajdonítva jelentőséget a benne szereplő igéknek, s akkor egészében vett jelentése alig különböznék a szövegben később meg is jelenő „ez lehetetlen” kijelentéstől, amelyben implikációként eleve benne is rejlik. (Ha ugyanis valaminek tényként való megállapítása mindig implikálja azt a másik állítást, mely szerint azt *hisszük*, hogy az illető dolog tény,¹⁵ akkor valaminek a lehetetlenségét állítva nyilván hasonlóképpen implikáljuk, hogy azt *hisszük*, nem létezhetik. Fordítva azonban ez nincs így: ha az állítás szerint valamit ténynek *hisszünk*, vagy csak *akarunk* hinni, akkor ebben még nincs implikálva, hogy csakugyan tény; ugyanígy ha azt mondjuk, hogy nem *hisszük* ténynek, vagy hogy nem *akarjuk* ténynek hinni, akkor ezáltal még nem implikáltuk, hogy nem lehet tény.) Másrészt azonban Széchenyi „Nem akarom soha hinni”-jét vehetjük szó szerintibb jelentésében is, ahogy alighanem ő maga is értette, a szórenddel is kiemelt „Nem akarom” állítmányt mintegy szaván fogva, s akkor a mondat egésze mint önfeltáró

¹⁵ John L. AUSTIN, *How To Do Things with Words*, eds. J. O. URMSON, Marina SBISÀ, Oxford-New York-Toronto-Melbourne, Oxford University Press, 1980, 48, 49, 50, 90, 119, 136, 162.

vallomás, azaz lélektani, illetve fenomenológiai leírás egy személyes aktusra vezeti vissza az épp kifejtendő hit eredetét, vagyis egy belső vita jelenetével szemlélteti, hogy aki itt megszólal, az mindenáron felül akar kerekedni saját kételyén. *Mindenáron*, ugyanis a „soha” jelentése itt nem az időbeliségre utaló ‘semmikor’ vagy ‘egyszer sem’, mely hasonló korábbi esetek sorára utalna, hanem inkább a jelenbeli tagadást erősítő ‘semmiképpen’,¹⁶ mely időtlenül és fogadalomszerűen nyomatékosítja a szándékhoz való feltétlen ragaszkodást, s ezáltal a kétellyel szemben mozgósított akarat végső eltökéltségét. Széchenyi mondatának kezdőformulája máris sejteti, hogy az utána következő érvelése legalább részben a kétely legyőzésére szolgál, sőt talán főként ezért jött létre. Emellett általánosabb üzenetet is sugall azáltal, hogy a beszélő alany nem *akarja* hinni, amit kizárandó lehetőségként fölvet: noha az ige itt a szövegkörnyezetben meghatározott konkrét helyzetre utal, egyúttal mégis beleérthetjük azt a lélektani felismerést, hogy a hit lehet részben akarat kérdése is, sőt talán valamennyire mindig az, s enélkül önmagában vagy akár logikai megalapozásával együtt még kevés volna. Nemhiába közölt tanulmányt a modern pszichológia és valláslélektan 19. századi úttörője, William James, éppen *The Will to Believe* címmel (1896-ban) az akaratlagosan fölvetett hit („voluntarily adopted faith”) létjogosultságáról, kiterjesztve a hívő attitűd fölvetésének (lélektani) jogát olyan esetekre is, amikor a pusztán logikai intellektusunk nincs feltétlenül meggyőzve („a defence of our right to adopt a believing attitude in religious matters, in spite of the fact that our merely logical intellect may not have been coerced”).¹⁷ Beszédhelyzetét tekintve a *Stadium* éppen ehhez hasonló; szövegében többször ráismerhetünk olyan lelkiállapokra, amikor a hitet vagy bizalmat az akaratnak kell megtámogatnia. Jellemző keletkezéstörténeti adat, hogy a könyv megírása után, de még megjelenése előtt, 1832. december 16-án Széchenyi olyan imát írt Crescence emlékkönyvébe, amely Istenhez éppen a belé vetett bizalma megerősítéséért és a mindenhatóságát vagy könyörületességét illető kételye legyőzéséért fohászodik.¹⁸ Fiatalkora vallási megtérését (1814–1815) vizsgálva találó észre-

¹⁶ *A magyar nyelv értelmező szótára*, szerk. BÁRCZI Géza, ORSZÁGH László és mások, V. Bp., Akadémiai, 1980, 1229.; vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, III. Bp., Akadémiai, 1976, 567. *A magyar nyelv szótára*, i. m., 861.

¹⁷ William JAMES, *The Will to Believe* = Uő, *The Writings of William James: A Comprehensive Edition*, ed. John J. McDERMOTT, New York, Random House, 1967, 717. Vö. William JAMES, *The Varieties of Religious Experience* = Uő, *Writings 1902–1910*, ed. Bruce KUKLICK, New York, Viking Press, 1987 (The Library of America), 72–74.

¹⁸ *Gróf Széchenyi István naplói*, IV, 357–358.

vétel, hogy Széchenyi ekkoriban s alighanem később is olyan „hívó lélek, aki hiába vágyik rá, nem képes misztikus elragadtatással túlemelkedni az emberi lét reménytelenül korlátolt földi dimenzióin”,¹⁹ de érdemes hozzátenni, hogy amire ilyenkor vágyott, azt minden idegszálával akarta is, vallásgyakorlata ennek a vágnak és akaratnak szolgálatában állt, önvizsgálatai révén pedig nagyon sokat tudott saját ellentétes belső erőiről. Miközben *Stadium*ában a „Nem akarom soha hinni” formulával indított gondolatsor a közelmúlt megrendítő eseményeire próbál magyarázatot keresni, s ennek érdekében folyamodik a kétely szavát elhallgattató vallási értelmezéshez, egyúttal (közvetve, önkéntelenül, de annál árulkodóbban) a kétellyel szemben érvényesülő hit lélektani tapasztalatáról, hit, kétely és akarat viaskodásáról beszél.

Mondatának állítását, implikációit és előfeltevéseit²⁰ Széchenyi „a népek legfőbb Ura” vonzataként a *küld* ige sajátos jelentésére alapozza, mely egy egész vallási hagyományt foglal magába. Ha nem is szó szerinti fordításként, „a népek legfőbb Ura” mint a végső isteni hatalom képzete többek közt a zsol-tárokból ismerős: az Úr félelmetesebb minden más istennél (Zsolt. 96(95),4–5), a népeknek őt kell tisztelniük (Zsolt. 96(95),7), a pogányokat is meg kell győzni, hogy az Úr igazságos királyként kormányozza a népeket (Zsolt. 96(95),10), ő a világ ura, akinek fölségét a népek szemlélik (Zsolt. 97(96),5–6), ő a legfőbb Úr a földön, messze fönségebb minden más istennél (Zsolt. 97(96),9), nagy király, fönséges úr, minden népek felett uralkodik (Zsolt. 99(98),1–2), minden ország népének őt kell szolgálnia (Zsolt. 100(99),1–2). Amikor Széchenyi megvallja, hogy nem tudja elfogadni a gondolatot, miszerint „a népek legfőbb Ura” hiába küldte volna a kolerajárvány és nyomában a parasztfelkelés rengeteg gyötrelmét az emberekre, akkor állítása több ezekhez hasonlóan evidenciának tekintett előfeltevésre épít: *létezik* a népek legfőbb Ura, a világ minden története az ő akaratának műve, tehát e bajokat is ő *küldte*, sőt csakis ő *küldhette*, s végső soron tőle érdemes kérni a dolgok jobbra fordulását, illetve mindazt, amire az embereknek szükségük lenne ahhoz, hogy maguk változtassanak. (Alig pár lappal előbb a *Stadium* pontosan így és ezért fohászzkodott Istenhez: „az Ur Istent arra kérem: adjon mind azoknak, kik mint én csak a’ Valónak ereje által akarunk győzni, [...] elég

¹⁹ CSORBA László, *A vallások szabadságától a vallásszabadságig: „Anyám könnyezve kérlett, gondoljak mégis néhanapján az örök életre” = „Zengett Színonon a zsoldár”: A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai*, szerk. KULIN Ferenc, VELIKY János, Bp., Argumentum, 2010, 91.

²⁰ Ezekről lásd KIEFER Ferenc, *Az előfeltevések elmélete*, Bp., Akadémiai, 1983, 17–58.

tehetséget 'szelidebb okoskodásink segítségével honunkra másképp borulandó gyásnapok eleit venni'.²¹⁾ Mindezekkel összefüggésben Széchenyi itteni előfeltevéseinek másik csoportja az, hogy épp *azért* nem fordulhat elő e sok szenvedés hiábavalósága, *mert* ezt Isten biztosan nem akarhatta, illetve az isteni gondviseléssel „annyi [olyan sok] kint”, ha az hiábavaló, nem lehetne összeegyeztetni. Ebbe az összefüggésrendbe illeszkedett már a „Nem akarom soha hinni” első tárgya is, azaz annak kizárása, hogy „a' hazánkat ébresztő közelebbi kettős szomorú lecke minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe”. Közvetlenül e kettős lecke a kolera és a parasztfelkelés együttes tanulságaira utal,²² s hogy Széchenyi itt közelebről mire gondolt, az összeáll akkori leveleiből és naplójegyzeteiből 1831. július elejétől szeptember végéig, amellet kiderül a cenki jobbágyainak szóló intelmeiből,²³ legtömörebben pedig Wesselényi Miklósnak 1831. augusztus 26-án összefoglalt aggodalmaiból: a haza, mint halódó test, készületlen a bajra, nem tud ellenállni, de tán épp a vész serkenti fel, s ha nem menekülnek külföldre, akik segíteni tudnának, akkor a csapás még szükséges rossznak bizonyulhat, mely végül az ország hasznára válik.²⁴ De a konkrét leckénél is fontosabb, hogy Széchenyi szerint a történelmi eseményeket lehet, sőt tanácsos *leckének* (értsd: tanulsággal járó megpróbáltatásnak) értelmezni, az eseményt mint leckét most is az Úr küldte, s az embereken múlik, tanulnak-e belőle. Mint csöppben a tenger, úgy rejlik a *küld* ige így értett használatában egy egész történelemszemlélet: az Úr által küldött eseményeknek mindig *célzatuk* van, intő, tanító, büntető, jutalmazó, helyreutasító vagy példát statuáló, s az ember dolga, hogy a neki szóló üzenetet kibontsa belőlük, s aszerint cselekedjék. Végeredményben nem áll messze a történelmi események ilyen transzcendens és teleologikus felfogása attól, amit Hegel egy évtizeddel korábbi történelemfilozófiai előadásaiban (az 1822/23-as tanév során) minden veszteség jóváíró magyarázatának s ezáltal Isten igazolásának és igazi teodiceának nevezett,²⁵ de Széchenyi értelmező műveletei az őket igazgató észjárás egészével együtt ősrégiek, s egészen a *Bibliáig* nyúlnak vissza.

²¹ SZÉCHENYI, *Stadium*, 17.

²² *Uo.*, 17, 18, 19.

²³ Széchenyi István a cenki jobbágyokhoz, 1831. július 24. = „Ezt köztünk! Isten áldja!”..., i. m., 118–119.

²⁴ Széchenyi István Wesselényi Miklóshoz, 1831. augusztus 26. = *Uo.*, 120–121.

²⁵ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, hrsg. Johannes HOFFMEISTER, Berlin, Akademie, 1970, I, 32, 36, 48–49, 67, 69, 77–78, 92–93, 172.; II, 938.

Széchenyi gondolkodását mélyen, egész az előfeltevésekig meghatározta a *Biblia* szemléletformáló nyelvazete, amelyben gyakran megmerítkezett. Amikor 1829 decemberében, alig pár évvel a *Stadium* keletkezése előtt, Mária Dorottya főhercegnő azzal küldte vissza neki a tőle kölcsönzött kis francia bibliát,²⁶ hogy felvágatlan részeket talált benne, ellenben megjelölve csak egyetlen szép részt, Széchenyi azt válaszolta, hogy ezt a kötetet sokat forgatta, alig észrevehető pontokkal sok helyet megjelölt benne, s elképzelni is alig tudja, hogyan maradhatott akár egyetlen lapja felvágatlanul, de épp kicsiny betűi miatt nem ez a *szokásosan* („gewöhnlich”) használt otthoni bibliája, hanem egy nagyformátumú német kiadás Frankfurtból.²⁷ Ennek két köteté 1823-ban jelent meg a teológus Johann Friedrich von Meyer jóvoltából Frankfurt am Mainban, immár második, javított kiadásként, *Die Heilige Schrift, in berichtigter Uebersetzung* címmel, Luther fordítását kiigazítva és helyenként kiegészítve. Emellett azonban Széchenyi könyvtárának jegyzéke szerint volt egy 1837-ben felújított Luther-fordítása is, valamint egy 1822-ben három fordító közös munkájaként megjelent német Ószövetsége, s egy Eyre-ben megjelent „stereotype” angol változata, évszám nélkül.²⁸ Ahogy később, 1850 nyarán egy Döblingből írott önostorozó levelében arra buzdította feleségét, hogy olvassa a *Bibliát*,²⁹ ő maga sokat forgatta e kiadások révén, leginkább németül vagy franciául, olykor talán angolul, s bár nincs nyoma, hogy könyvtárában magyar *Biblia* lett volna, feltehetőleg magyarul is, továbbá a templomi liturgia részeként latinul is hallhatott textusokat idézni belőle. Tegyük hozzá, hogy Széchenyi a bibliai szemlélet egyes alapsajátosságaiával közvetve, a korabeli irodalom utalásrendje és motívumkészlete által is találkozhatott, hiszen a kor kultúráját ezek a közmondásokig áthatották, sőt mind a német, mind a magyar nyelv szókincsébe is szétszivárogtak, bőséggel kínálva olyan formákat, amelyek a földi események isteni meghatározottságának zsidó-keresztény hitvilágából származtak, s ismerősségükkel észrevétlenül mintegy

²⁶ *La Sainte Bible*, Paris, Th. Desoer, 1819.

²⁷ Gróf Széchenyi István Gróf Teleki Józsefnéhez, 1829. december 22. = *Gr. Széchenyi István levelei*, szerk. MAJLÁTH Béla, I, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1889, 137–138.; *Gróf Széchenyi István naplói*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, III, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932, 375.

²⁸ Ezúton köszönöm Csorba Lászlónak, hogy Széchenyi bibliai ügyében útbá igazított, majd tanulmányom első változatához fontos észrevételeket fűzött.

²⁹ Széchenyi István Széchenyi Istvánnéhoz, 1850. augusztus 25. = „*Ezt köztünk! Isten áldja!*”..., i. m., 465.

visszaigazolták annak értelmező megoldásait, tételeinek hallgatólagos előfeltevéseivel együtt.

Innen érthető, hogy Széchenyinél végső soron a *Bibliából* származik a *küldeni* ige olyan jelentése, mely mind az ellenszegülést, mind a küldetés hiábavalóságát eleve kizárja. Minden bibliai próféta kezdettől tudja vagy előbb-utóbb megtapasztalja, hogy (Babits Mihály megleckéztetett Jónásának szavával) „nincs mód nem menni ahova te küldtél”. Ha az Ószövetség arról tudósít, hogy az Úr valakit vagy valamit küld (קלל), legyen az egy próféta (Bír. 6,8; 2Sám. 12,1; Ésa. 6,8; Jer. 1,7; Ezék. 2,3 és köv.; Hag. 1,12; Zach. 4,9; Mal. 3,1), az eső (Jób 5,10), étel (Zsolt. 78,25), segítség (Zsolt. 20,3; 43,3; Ésa. 19,20), a Úr lelke (Zsolt. 104,30), vagy akár szava (Ésa. 55,10–11), mindig magától értetődő, hogy az elküldött végül odaér és megteszi, amiért elküldetett. Az Úr számos változatban megerősíti, hogy amit mond, azt elmaradhatatlanul meg is teszi (Ezek. 12,20, 12,28, 17,24); erre csak ő képes, az ember nem, az emberi kijelentésnek önmagában véve nincs ilyen megvalósító ereje (Jsir. 3,37), nem is lehet, hiszen a kimondott szó gyakorlati érvényre juttatásához az Úrnál van minden erő (Ésa. 45,23–24). Széchenyi frankfurti bibliájában Ésaías eső-hasonlata szerint az Úr szava sohasem tér vissza hozzá dolgvégezetlenül, nem hagyhatja el száját „üresen”, azaz hiába:

Denn gleichwie der Regen und Schnee vom Himmel fällt, und nicht wieder dahin kehret; sondern feuchtet die Erde, und machet sie fruchtbar und wachsend, dass sie gibt Samen zu säen und Brod zu essen: Also soll mein Wort, so aus meinem Munde gehet, auch seyn, Es soll nicht wieder zu mir leer kommen; sondern thun, das mir gefällt, und soll ihm gelingen, dazu ichs' sende. (Jesaja 55,10–11.)

Ennek a gondolatnak számos leágazását követhetnénk nyomon: Judit imája ezzel összefüggésben fejti ki, hogy az Úrtól származik minden történés a múltban, jelenben és jövőben, hiszen amit kigondol és akar, az megvalósul (Jud. 9,5–6), s ugyanezzel függ össze a kafarnaumi százados észjárása, amikor a Jézus által elküldött szót üzenetként, Jézus személyes látogatása nélkül is képesnek tartja valakinek a feltámasztására, s katonai hasonlattal szemlélteti: az ő alattvalói és szolgálói is teljesíteni szokták, amire szóban utasítja őket (Luk. 7,6–10). Amikor tehát Széchenyi a *Stadium* idézett mondatában lehetetlennek állítja, hogy az Úr annyi szenvedést küldött volna „hijába” (ami egyébként a

valaha szintén 'üres' vagy 'üresség' jelentésű *hiu* vagy *hi* származéka),³⁰ e lehetőség kizárását az egyik legalapvetőbb bibliai meggyőződésre építi.

Széchenyi mondatában ugyanaz a vallási hagyomány biztosítja a „hijába” fogalmi jelentését, mint az ugyanitt szinonimaként megjelenő „minden haszon nélkül”-ét, illetve az ellentétül ide értett *hasznosság* fogalmát, mely végül a hiábavalóság lehetőségét ismét kizárni hivatott „ennek haszna nem maradhat el” tételben is megjelenik. Megfigyelhető ugyanis, hogy miközben *Stádium*ában a „hijába” a haszon nélküli dolgok minősítése, a hasznosulást minden emberi igyekezeten túl egy felsőbb hatalomnak is kell szavatolnia, például az idézett mondatnál pár lappal előbb: „de bizom nemzetünk geniusában, ki felettünk lebeg, nem fogja engedni, hogy tiszta lelkü szavaim minden legkisebb haszon nélkül örök csendbe vagy feledésbe hangozzanak el”.³¹ Itt nem a népek közös Ura, hanem a magyar nemzet geniusa (őrszelleme) biztosíthatja számára a hasznosulást, de egy-egy súlyos ügy érdekében akár egyszerre fohászzkodott mindkettőhöz, mint naplójában 1832. november 4-én, a pozsonyi országgyűlés hírére megkapván: „Gott – und meines Volkes Genius – ! gibt uns Gelingen?”³² Mi több, nála a kért vagy vágyott hasznosulás mint a hiábavalóság ellentéte nem csak egyes események célja, hanem egyúttal az egész élete eszménye. Esetenként a lehető legkonkrétabb értelemben latolgatja egy-egy vállalkozás hasznát, azaz hogy mennyire hoz profitot; naplójában 1832. október 19-én arról töpreng, hogy Magyarországon a hidépítés nem hajt hasznot („ohne Profit”), ellenben a gőzhajó rendszeren kifizetődik („recht lohnend”), a vasút egy szakasza még jobban („sehr lohnend”), de mégsem annyira, mint a kanálisok és lecsapolt mocsarak („unendlich lohnend”) vagy a bécsi gázvilágítás („ungemeiner Profit”).³³ Máskor, mint egy életveszélyes betegségből gyógyulva 1830 szeptemberében, azért imádkozik naponta, hogy hátralevő élete hasznos („nützlich”) lehessen.³⁴ Vannak nyomasztó elkodomulásai, amikor úgy érzi, nem tudott hasznossá válni; máskor egy jó hírtől felujjongva reméli élete igazolódását. Ezért több pusztá szólásmondásnál, hogy miután elolvassa Crescence értő megjegyzéseit a *Hitelről*, 1831. március

³⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, II, Bp., Akadémiai, 1970, 106–107.

³¹ SZÉCHENYI, *Stadium*, 16–17.; vö. *Uo.* 18–20.

³² *Gróf Széchenyi István naplói*, IV, 350.

³³ *Uo.*, III, 323.

³⁴ *Uo.*, IV, 117–118.

17-én így tör ki naplójában: „Ich lebe nicht umsonst!”³⁵ („Nem élek hiába!”³⁶) Egyik naplóbejegyzésében, 1832. szeptember 4-én, szinte jóbi keserőséggel kérdezi, hogy miért kellett egyáltalán megszületnie (vö. Jób, 3,3–13), ha élete magára és másokra egyaránt csak szerencsétlenséget hoz, de leginkább mégis a hiábavalóság érzetével küszködik: „Meine Bemühungen für Ungern kommen mir, also viele Zeichen der Eitelkeit und Fanfaronaden vor ... oder auf jedem Fall »als Unnütz« [...] Für Ungern scheint mir alles unnütz...”³⁷ („Magyarországért tett erőfeszítéseim úgy tűnnek fel előttem, mint a hívság és a hetvenkedés megannyi példája ... vagy legalábbis »mint hasztalanság« [...] Magyarországért minden hiábavalónak látszik a szememben...”³⁸)

Érdemes megfigyelni Széchenyi itteni német szövelezéseit, mert mind az „Eitelkeit”, mind az „Unnütz” szerepet kapnak a Prédikátor könyve német fordításaiban, s mindkettő a „Bemühungen” (fáradások) alakváltozatának tekinthető „Mühe” eredménytelenségét akarja kifejezni; sőt lehetséges, hogy az „Eitelkeit” hangsúlyozásával és az „als Unnütz” idézőjelbe tételével maga Széchenyi is e bibliai könyv alaptételére utalt. Luther az „eitel”-t használta a Prédikátor nyitómondatának fordításához: „Es ist alles ganz eitel, sprach der Prediger, es ist ganz eitel”, s az ehhez kapcsolódó szónoki kérdésben a nyereség hiányával indokolta minden fáradás teljes értelmetlenségét: „Was hat der Mensch für Gewinn von all seiner Mühe, die er hat unter der Sonne?”³⁹ (Préd. 1,2–3.) Ehhez képest Széchenyi leginkább használt *Bibliájában* az „Eitelkeit” kulcsszó még nagyobb szerepet kapott, ugyanis az itteni szöveg az eredeti héber figura etimologica szerkezetet (הבל הבלים) visszahangozta, ráadásul felkiáltójelekkel nyomatékosítva, s bár fogalmi jelentése talán nem sokban különbözött a „ganz eitel” szókapcsolatétól, a sűrűn ismételt főmotívum megsokszorozódva vésődhetett Széchenyi emlékezetébe: „O Eitelkeit der Eitelkeiten! sprach der Prediger; o Eitelkeit der Eitelkeiten! Es ist alles eitel”, s az ehhez kapcsolódó szónoki kérdés szerint ezért nem várhatunk semmi többet fáradásainkért: „Was hat der Mensch mehr von aller seiner Mühe, die er hat unter der Sonne?” Azóta is akad fordítás, amely az

³⁵ *Úo.*, 184.

³⁶ SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk., jegyz. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Gondolat, 1978, 684.

³⁷ *Gróf Széchenyi István naplói*, III, 297.

³⁸ SZÉCHENYI, *Napló*, 717.

³⁹ *Stuttgarter Erklärungs-bibel mit Apokryphen: Die heilige Schrift nach der Übersetzung Martin Luthers*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2005.

„O Eitelkeit der Eitelkeiten!” formulával kezdi a prédikátor megszólalását,⁴⁰ más inkább az „Unnütz” mellett dönt,⁴¹ s a két német fogalom jelentésének összetartozása Széchenyi gondolkodásában e bibliai hagyományig nyúlik vissza.

Nála ugyanis mind a hasznos, mind a hiábavaló fogalma pontosan arra a feltételre utal, amelynek jegyében a Prédikátor eredetileg föltette kérdését: miféle hasznot (מה־יתרון) lel az ember minden munkájában a nap alatt? (Préd. 1,3) Mint Széchenyi profitot latolgató naplóbejegyzéseiben, a hiábavalóság הבל (Préd. 1,2) ellentéte itt is az olyan értelemben vett hasznosság volt, mely a haszon (יתרון) legkézzelfoghatóbb változatából származott. Minthogy az utóbbi szót valószínűleg a fogság utáni zsidó kereskedelem honosította meg,⁴² jelentése eredetileg az egyenlegben mutatkozó többletre, a tiszta profit mozzanatára utalt, majd ebből válhatott a Prédikátor könyvének szóhasználatában (tízszer előfordulva, és csak itt a *Bibliában*) az érték és értelmesség már egyetemes kritériumává. Más szavakkal, illetve szóképekkel a *Biblia* másutt is alkalmazza a hasznosság és haszontalanság ellentétpárját, például a haszontalan venyige példázatában (Ezék. 15,1–8), s persze az is előfordul, hogy a magasabb értékekről megfeledkező nyereséghajhászást elítéli (Ezék. 33,31), de jellemzőbb a haszonfogalom átszellemített változatának beemelése az élet vallási alapértékei közé. *Ehhez* képezt mondja a Prédikátor, hogy nincs haszna életünk fáradásainak (vö. Préd. 1,3; 2,11; 3,9; 5,15); sőt lényegében ugyanezt a fogalmi hagyományt folytatja az Újszövetség, amikor a kereskedésben vagy akár pénzváltóknál szerzett nyereségre s a pénz megszaportására követendő példaként hivatkozik (Máté 25,16; 25,27; 25,29). Amikor (Máté 25,27) a hazatérő úr amiatt hibáztatja szolgáját, hogy a rábízott pénzt nem vitte el a pénzváltókhoz, s így nem keletkezett haszon, Széchenyi frankfurti *Bibliája* e feddéshez („So solltest du mein Geld zu den Wechslern gethan haben, und wenn ich kommen wäre, hätte ich das Meine zu mir genommen mit Wucher”) jegyzeteket is kapcsolt, elmagyarázván, hogy akkoriban a pénzváltók úgy működtek, mint egy bank, a pénzt kamatra vették és adták, s az úr amiatt is neheztelhet, hogy szolgája nem a legelőnyösebb üzletet kötötte. E fordításban másutt (Luk. 19,23) a hazatérő szemrehányása

⁴⁰ *Die ganze heilige Schrift: Miniatur-Bibel*, hrg. Franz Eugen SCHLACHTER, bearbeitet von K. LINDER, E. KAPPELER, Stuttgart, Privilegierte Württembergische Bibelanstalt, 1952²⁰.

⁴¹ *Neues Leben: Die Bibel*, Holzgerlingen, Hänssler-Verlag, 2005.

⁴² Vö. *The Five Megilloth: With Hebrew Text & English Translation and Commentary*, ed. A. COHEN, Chesham, The Chesham Press, 1965 (Soncino Books of the Bible), 109.

már egyenesen úgy szól, hogy pénzét a váltóbankba („in die Wechselbank”) kellett volna tenni, hogy kamatozzon, nem kendőbe rejtve őrizgetni. Amikor Jézus magasztos tanításokat alapoz e tevékenység modelljére, mint az uruk talentumaival megbízott szolgák példázatában, átvitt értelemben akkor is a többletként vagy profittként kimutatható hasznosságot várja el az embertől, nem pusztán a kapottak hűségese megőrzését. Persze nem minden fajtájú profit számít dicséretesnek, vagy akár csak helyeselhetőnek, hisz már az Ószövetség a legszönyörűbb bűnök sorában említette az uzsorakamat szedését, a ráadás elfogadását, sőt bármiféle jogtalan haszon megszerzését (Ezék. 22,12–13), de az ilyen visszaélések más lapra tartoznak, ezért nem csorbíthatják a gyarapítás általános eszményét. Sőt, amikor Jézus a „szereszések ellenségeitek” radikálisan új gondolata jegyében azt kívánja, hogy a kamat nélküli vagy akár a visszafizetésről is lemondó kölcsönadás legyen a meghirdetett eszmény gazdasági metaforája (hiszen egyébként, úgymond, az új magatartás nem különbözne a bűnösökétől, akik szintén adnak kölcsönt), a gazdasági veszteségért akkor is kárpótol egy másfajta, de busás jutalom, vagyis a modell végső soron érvényben marad (Luk. 6,34–35). Ez annyira magától értetődő evidencia, hogy állandóan átsejlik a jézusi tanításokon, a gabona- és gyümölcsstermesztési allegóriák közös elemeként. A magvetőről szóló példázatban a jó földbe esett mag kikel és százannyi hasznot hoz (Luk. 8,5–8), a tanítványok kérdése nyomán Jézus úgy fordítja le a képes beszédet, hogy akik jó szívvel fogadják és követik a hallott igét, azoknál az gyümölcsöt terem (Luk. 8,9–15); a sokszoros haszon mozzanata láthatólag nem szorult magyarázatra. Amikor maga Jézus a szőlőtő, az Atya mint szőlőműves lemetshi minden terméketlen szőlővesszejét, s megtisztítja a termőket, hogy jól (s nyilván: többet) teremjenek; a tanítványoknak az Atya dicsőségére sok gyümölcsöt kell teremniük (Ján. 15,1–8). Előfordul ugyan, hogy valaminek hasznosságát vagy hiábavalóságát nem a számszerűsíthető gyarapodás létrejötte vagy elmaradása dönti el, s a két fogalom ilyenkor mintha elszakadna kézzel fogható őspéldáitól (vö. Jak. 2,14–20), de egy-egy szava közvetve ilyenkor is őrzi valamiféle szaporulat eszményét; leggyakrabban a kézzelfogható többlet marad a megítélés nyíltan vállalt kritériuma, s a példázat metaforái és számadatai egyaránt ezt szemléltetik.

Mindez hasonlít a hasznosság szűkebb fogalmának Széchenyinél gyakran megfigyelhető fölmagasztosítására, amihez neki csak egy kis gondolati lépést kellett megtennie, vagy még annyit sem. Eltérően a későbbi (modern) magyar költészet egyik alapmetaforájától, mely szerint az embernek azt kell tudnia,

hogy „az életet / halálra ráadásul kapja, / s mint talált tárgyat visszaadja, / bármikor, ezért őriz meg” (József Attila: *Eszmélet*), Széchenyi még a bibliai talentum-példázat jegyében az átvett javak hasznos gyarapítását tartotta életünk eszményének, nem véletlenül egybehangzóan a „Hass, alkoss, gyarapíts; ’s a’ haza fényre derül!” Kölcsey megfogalmazta hazafias ethoszával is, mely a *Huszt* című költeményben (1831. december 29.) az 1830-ban megjelent (és Kölcsey könyvtárában megvolt) *Hitel* gondolatvilágából merített.⁴³ Az 1830-as évek elejéről idézett profit-latulgatásai tőzsomszédságában a *Stadium* jellegje eredetileg ez lett volna: „Az ember annyit ér, amennyit használ”. Széchenyi közgazdasági beállítottsága mindenkor hajlott a számszerűsítésre: naplója főként utazásai közben tele van számításokkal, s éppen a *Stadium* írása előtt már harmadszor olvasta el Arthur Young *Political Arithmetic* (Politikai számtan) című könyvét a mezőgazdaság számadatokkal is megvilágított fejlesztéséről;⁴⁴ azonban a mennyiségi viszonylatokra irányuló figyelme nem egy mindenestül profán szemlélet megnyilvánulása. Ahogy a hasznosság fogalma, nála a hiábavalóságé is számszerűsíthető, de a haszon létrejöttének vagy elmaradásának mennyiségi viszonylagosítása nem nélkülözte a spirituális, vagy éppen vallási dimenziót, s összhangban maradt a gondolat bibliai eredetével. Idézett mondatában a j-vel írt „hijába” szót azért váltogathatta a „minden haszon nélkül”⁴⁵ kifejezéssel, mely pár lappal előbb „minden legkisebb haszon nélkül”⁴⁶ alakban is előfordult, mert mindig figyelt a hasznosság mértékére, de a javak különböző mértékű hasznát egy erkölcsi rend kívánalmaihoz is viszonyította. A pozsonyi országgyűlés előtt (1832. november 4-én) szerencsésebbnek tartotta Magyarországot más nemzeteknél, mert e felizgatott korban itt olyan tennivalókra lehetett buzdítani, amelyek a hazafiak szívét eltöltik és erszényét megtöltik.⁴⁷ Már a *Világ* (1831) hangoztatta, hogy a vagyon felelősséggel jár („Minél magasb a’ születés, több a’ vagyon,

⁴³ ANGYAL Dávid, *Kölcsey Ferenc*, Bp., Pallas, 1927 (Irodalomtörténeti Füzetek, 16), 18.; vö. KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Kritikai kiadás), 961.

⁴⁴ ARTHUR YOUNG, *Political Arithmetic Containing Observations on the Present State of Great Britain; and the Principles of Her Policy in the Encouragement of Agriculture*, London, W. Nicoll, 1774.

⁴⁵ SZÉCHENYI, *Stadium*, 19.

⁴⁶ *Uo.*, 16–17.

⁴⁷ *Gróf Széchenyi István naplói*, IV, 350–351.

annál nagyobb a ' felelet 's kötelesség"),⁴⁸ s ezt egy tanulmány nemrég joggal idézte a kiváltságból eredő kötelességtudat erkölcsi parancsaként, melyet Széchenyi még fiatalon, apja 1817. május 16-án kelt levelében olvashatott, ugyanis a talentumok példázatából is merítő apai intelem az Istentől nem tulajdonként, hanem csak megőrzésre kapott javak elszámolási kötelezettségére figyelmeztette; mindezt jogosan lehetett analogikus kapcsolatba hozni egyes ősi társadalmak nem piaci logikájú adomány- és csereképzetével, melyben a bőséges ajándék társadalmi kötelékek megerősítését szolgálta.⁴⁹ Sőt hozzátehetjük, hogy a nevezetes apai levél szellemisége hasonlóképpen érződik a *Stadiumban*, mely Széchenyi Ferenc 1792-ben készült reformtervezetének gondolati örökségéből is nagyarányúan építkezik.⁵⁰ Ugyanakkor a vagyon ilyen felfogása legalább ilyen közel áll a szintén nem tulajdonként, hanem megművelésre és csak időlegesen megkapható isteni földbirtok bibliai eszméjéhez és felelősségvállalási parancsához, melynek valaha gondosan kiépített jogrendje egyúttal gazdasági észszerűsége is törekedett. Széchenyi frankfurti *Bibliájában* az Úr így szól: „So sollt ihr nun das Land nicht verkaufen auf ewig; denn das Land ist mein, und ihr seydt Fremdlinge und Gäste bey mir” (3Móz. 25,23), vagyis a földet nem adhatjátok el örökre, mert a föld enyém, s ti idegenek és vendégek vagytok nálam. Majdnem így fordította az itt megbúvó héber fogalom párt (גרים והושבים) 1551-ben Heltai Gáspár („iöueuényec és vendégec”), azonban második tagjának értelmét nem véletlenül próbálták mások olyan szavakkal visszaadni, amelyek súlyosabb kötelezettséggel járó társadalmi státusra utalnak (Károli Gáspár, 1590: „iöueuényec és sellérec”, Káldi János, 1626: „jövevényim és zellyérim”; Bloch Móric, 1841: „jövevények és bérlők”): e törvénynek a szűken földjogi jelentésén messze túlmutató következményei vannak az emberi alaphelyzet értelmezésére.⁵¹ Vendégnek lenni sem felelőtlen állapot, és elegáns metaforaként talán illett volna egy

⁴⁸ SZÉCHENYI István, *Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*, Pest, Landerer, 1831, 56.

⁴⁹ HITES Sándor, *A vagyon kegyelme: Gazdaság és vallás kapcsolatáról Széchenyininél = „Visszhangot ver az időben”*: Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára, szerk. BENGI László, HOVÁNYI Márton, JÓZAN Ildikó, Pozsony, Kalligram, 2013, 111–119.; vö. Marcell MAUSS, *Tanulmány az ajándékról = Uő, Szociológia és antropológia*, ford. SALY Noémi, VARGYAS Gábor, Bp., Osiris, 2004, 195–341.

⁵⁰ CSORBA László, *Széchenyi István*, Bp., M-érték, 2010³, 152–154.

⁵¹ MARTIN BUBER, *A próféták hite*, ford. BENDL Júlia, Bp., Atlantisz, 1991, 75.; vö. DÁVIDHÁZI Péter, *„Jövevények és zsellérek”: egy bibliai fogalom pár nyomában = Szó és betű szerint a világ*, szerk. JENEY Éva, Bp., Balassi, 2010 (Pont fordítva, 10), 95–131.

sekélyesebb arisztokratához, de Széchenyi sokkal inkább olyan zsellérnek érezte magát, akire kivételesen nagy földet bízta, s felelősséggel tartozik érte, hogy az adottságaihoz képest bőven teremjen. Igaz ugyan, hogy a *Hitel* körüli vitákban nem ő, hanem ellenfele, Dessewffy József állt közel a föld örökre szóló eladását tiltó bibliai törvényhez, amikor a társadalmi rend és nemzeti jelleg folytonossága védelmében érvelt az örökölt nemesi földbirtok végleges eladhatóságával szemben, s hangsúlyozta a családok mint nemzedékeken átívelő közösségek mindenkori tagjainak birtokosi felelősségét a már elhunyt és utóbb születendő családtagok jussa iránt,⁵² de alapján véve Széchenyi is azt vallotta, hogy kötelessége vigyázni a birtokra, amit családja örökül kapott, s felelősséggel tartozik a földért és a rajta élőkért egyaránt.

Tanulságos összehasonlítani a háromféle viszonyrendszert, sajátos nyelvezetükkel együtt. 3Móz. 25,23 értelmében az emberek jövevények és vendégek/zsellérek az Úrnál, akinek földjét időlegesen művelni kötelesek, de nem adhatják el örökre, mert végső soron nem az övék; Dessewffynél a nemesi családok korábbi, jelenlegi és majdani tagjai közösen birtokolják földjüket, s az élők már csak ezért sem adhatják el örökre; Széchenyiné a birtokosok ahhoz hasonló atyai felelősséggel tartoznak gondoskodni birtokukról és jobbágyaikról, csak persze a maguk véges lehetőségei közt, ahogy Isten gondoskodik őrölkük, a jobbágyoknak pedig illik fiúi hűséggel viszonzniuk, amit uruktól kapnak. Széchenyi nyelve ilyenkor nyilvánvalóan többről, sőt valami szervezesebből és eleve nebből árulkodik, mintsem egy rég elhalt vallási szókincs esetlegesen fennmaradt kövületeinek alkalmi díszként szolgáló újrahaznosítására gyanakodhatnánk. Metaforái inkább egy eredetében ősi, de újra átgondolt, mélyen átértzett és finoman az adott helyzethez igazított rendszerbe illeszkednek, végigvonulva egész gondolatmenetén, ahogy például emlékezetes levelében, amelyet 1831. július 24-én, a kolerajárvány vészes terjedésekor bevallottan „földesúri” kötelességből írt cenki jobbágyainak:

Az isteni gondviselés kedvező természettel áldott meg ez idén, s ekképp takarékos gazdálkodással a bizonytalan jövődőt is bizvást bevárhatjátok [...] Én pedig fogok atyai kötelességem szerint – amennyiben tehetségemben lesz – Rólatok gondoskodni, s Isten után remélem jó sikerrel, de ha az Egek Ura

⁵² DESSEWFFY József, *A Hitel című munka taglalata* = SZÉCHENYI István, *Hitel: A Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*, szerk. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1930, 604–607. Lásd erről HITES Sándor, *Az irodalom és a gazdaság valóságáról és fiktivitásáról = Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Máttyás, VARGA Bálint, Bp., MTA BTK TTI, 2015, 155.

másképp rendel, a veszélyben Veletek híven osztozni. S addig is míg további rendelésimet Veletek, hív Fiaim, előljáróitok által közölni fogom, magamat fiúi hajlandóságotokba ajánlom.

Jellemző, hogy mindez nála mennyire nem pusztá szólam, hiszen ezt a levelet maga is már Cenken írja, s a veszélyben osztozást és az atya-fiú metaforával sugallt kétirányú felelősségvállalási eszményt betű szerint komolyan gondolja: „S ekkép, hív Jobbágyim, [...] ily veszélyek közt hazánkban – és amennyire hazafiúi köteleességim engedik – jószágimon szándékozom maradni, s veletek élni és halni is”.⁵³ Tehát az évekkel későbbi *Szózat*hoz képest, amelyben az „Itt” az ország egész területére vonatkozó erkölcsi parancs helyhatározója lesz („Áldjon vagy verjen sors’ keze: / Itt élned, halnod kell”), Széchenyi úgy érezte, hogy bár sorscsapások idején hazafiként őt is mindenek előtt ez kötelezi maradásra, neki földesúrként lehetőleg *jószágán* és *jobbágyaival* kell élnie és halnia, sőt az ország dolgaival is akkor tud jó lelkiismerettel foglalkozni, ha a közvetlenül rábizottak biztonságáról már gondoskodott. Mint egy hónappal később Wesselényinek még mindig Cenkről küldött leveléből kiderül, miután alig leplezett iróniával felsorolta a kolera elől külföldre „futott” arisztokratákat: számára csak az lehet a kérdés, meddig van szükség rá birtokán, s mikor térhet vissza az országos ügyekhez: „Pestrül keveset hallok, mi lesz a Tudós Társaságbul, Casinóbul, Vers[eny]futásbul, azt nem tudom; de még azt sem, magam mit teendek. A hazábul, míg a veszélyek nem csillapodnak, vagy legalább pihennek, nem megyek – sőt azt hiszem, jószágimat megtekintvén, december táján Pesten fogok lenni”.⁵⁴

Amikor a *Világ* idézett mondatában elválaszthatatlanul összekapcsolja a születéssel kapott vagyont a vele járó felelősséggel és köteleességekkel, külön figyelmet érdemel a mennyiségi arányokra összpontosító viszonyítás („Minél magasb [...], több [...], annál nagyobb”),⁵⁵ mert ezáltal tétele a többel megbízott szolgák nagyobb kötelezettségének jézusi példázatára hasonlít, mely átszellemült értelme ellenére még szintén kapcsolatban maradt a haszon nagyon is piaci, gazdasági, kereskedelmi fogalmával. „Denn welchem viel gegeben ist, bey dem wird man viel suchen; und welchem viel befohlen ist, von dem wird man viel fordern” – olvashatta Széchenyi (Luk. 12,48), vagyis akinek sokat adtak, attól sokat fognak elvárni, és akit sokkal bíztak meg,

⁵³ Széchenyi István a cenki jobbágyokhoz, 1831. július 24. = „Ezt köztünk! Isten áldja!”..., i. m., 118–119.

⁵⁴ Széchenyi István Wesselényi Miklóshoz, 1831. augusztus 26. = *Uo.*, 120–121.

⁵⁵ SZÉCHENYI, *Világ vagy is felvilágosító...*, i. m., 56.

attól sokat fognak követelni. Ennek pontosabb jelentése éppen a talentumok példázata alapján érthető, összhangban az egyenlegi többlet képzetéből eredő ószövetségi haszonfogalommal: bármennyi talentumot kapott valaki, az Úr végül akkor volt elégedett vele, ha még ugyanannyit szerzett hozzá. Ennek fényében Széchenyi nemcsak azt érezhette kötelességének, hogy megőrizze, amit kapott, hanem hogy arányosan növelje, s amikor (1826. december 10-én) azért imádkozott, hogy majd számadást tudjon adni a rábízott tőkéről, nem érthette be az érintetlen megtartás és visszaadás céljával.

Széchenyi imájának szövege naplójában⁵⁶

„Allmächtiger Gott, erhöre mein stündliches Gebet. [...] Erleuchte mich mit der Geist und der Denkkraft eines Cherubs; Lasse mich in die Zukunft blicken; den guten Samen von den Bösen zu unterscheiden. Mache mir kund was und wie ich beginnen soll, um Dir dereinst von dem Kapital, das Du mir anvertrauest, Rechenschaft geben zu könne[n]. Ich will denken und arbeiten Tag und Nacht, mein Lebelang. Las gedeihen was gut ist – zertrete in seiner Geburt, das was böse Früchte tragen könnte.”

Magyar fordítása (Oltványi Ambrustól)⁵⁷

„Mindenható Isten, hallgasd meg mindennapi imádságomat. [...] Világosíts meg egy kerub szellemével és gondolkodó erejével; engedd a jövőbe pillantanom; a jó magot a rossztól megkülönböztetnem. Sugald nekem, mit és hogyan kell kezdenem, hogy egykoron a tőkével, melyet reám bízál, elszámolni tudjak. Gondolkodni és dolgozni akarok, éjjel-nappal, éltem fogytaig. Gyarapítsd, ami jó – tipord el születésekor, ami netán rossz gyümölcsöt teremne.”

Feltétlenül igaz a szakértői vélemény, miszerint e sokat idézett ima „az evangélium égboltja alatt tájékozódik”,⁵⁸ de az evangéliumi helyek, amelyekre utal, egytől egyig az ószövetségi haszonfogalom átszellemült továbbgondolásai, így amikor magról, gyümölcsről vagy éppen pénzről beszél, egyaránt onnan származik alapvető gyarapítási modellje, s persze szó- és képészlete is oda nyúlik vissza. Ennek jelentőségét fokozza, hogy Széchenyi még sietett hozzáfűzni: ezt az imát ő nem a gyakori elmondás, hanem „durch immerwährende That”, azaz szakadatlan munkálkodás által akarta az égbé

⁵⁶ Gróf Széchenyi István naplói, III, 109.

⁵⁷ SZÉCHENYI, *Napló*, 497.

⁵⁸ JELENITS István, *Zárszó = Széchenyi hite*, szerk. BENKŐ Ágota, VÉRTESALJAI László SJ, Bp., JTMR Faludi Ferenc Akadémia, 2013, 153.

küldeni;⁵⁹ tehát a gyarapítás igyekezetét nemcsak gondolati eszményként, hanem állandó cselekvésmintaként vallotta magáénak.

Ugyanez látható a *Stadium* feladatértelmezésén: számon tartja, hogy kis tőkével csak mérsékelt nyereség várható, s hogy a nyereséget részben újabb befektetésre kell fordítani; eközben egy vallásosan átszellemített hazafiasság jegyében beszél „áldozat”-ról, és jellegzetesen kettős értelemben használja a „tehetség” szót, egyaránt értve pénzbeli vagyona és bármiféle képességre, ahogy azt a talentum-példázat meghonosította. Közvetve erre vall már a korábbi, még sikertelen korszak leírásának szókinccse és szemlélete is: „Ez előtt is tettem, tettem ugyan egy kis áldozatot a’ haza oltárára; de az tehetetlenségemben iránylag mindig csak oly csekély volt [...] hogy nevezetes ’s valóban jutalmazó sikere nem lehetett [...] ’S kevés tehetséggel [...] jó sikerrel munkálni a’ közjót lehetetlen. [...] Csekély áldozatink tehát jobbadán hamuvá lettek”.⁶⁰ Még világosabban kiütözik a talentum-példázat öröksége a pezsgésnek indult új korszak leírásában: „Társaságok is állottak nagyobb sikerrel öszve, mert [...] a részesek tehetségi sulya is nagyobbult, ’s mindenütt látszik több ipar, több elevenség. Pesten egy magyar színház állott fel, mellyhez én is járultam, ’s [...] tiszta 10 percent nyereséget hoz; a’ mi minket mindnyájunkat legkellemesebben lepett meg; s nem azon okbul, hogy azon nyereséget megint eldugjuk, hanem azt ismét valami más hazai dologra fordítsuk”.⁶¹ Már ennyiből is gyanítható, hogy e viszonyító szemlélet, mely számon tartja a haza oltárára hozott áldozat (anyagi és szellemi) mértékét s a belőle várható nyereség nagyságrendjét, ugyanígy el fogja várni a hazáért vállalt szenvedés arányos értékesülését, s hinni fog, vagy legalábbis szeretne hinni, annak elkövetkeztében. Innen fakad a *Szózat*hoz vezető Széchenyi-mondatban az „annyi” (sok) kínból várható jobb, illetve annak alapján kizárható rosszabb eshetőség szembeállítás, sőt a mondat egész sejtetett logikája – problémáival együtt.

⁵⁹ Gróf Széchenyi István naplói, III, 109.

⁶⁰ SZÉCHENYI, *Stadium*, 111–112.

⁶¹ *Uo.*, 112–113.

„Do ut des”:

az áldozatként értett szenvedés vallási logikája és
Széchenyi gazdaság szemlélete

Széchenyi idézett kulcsmondatának bibliai fogalomkészlete szorosan összefügg a hazafias áldozat vallási mintájú felfogásával, mely nála legjellemzőbben az áldozati rítus egyik lehetséges értelmét adó *do ut des* (adok, hogy adj) elvben ölt testet, mindenféle világi ügyeiben is rendre transzcendens vonatkozással. Noha e mondat azt emeli ki, hogy a sok kint az Úr küldte, a beleértett kölcsönösségi elv alapján mégis bizton utalhat arra, hogy az ember égi ellenszolgálatást várhat azért, amit elszenvedett. Nem véletlen, hogy a haza oltárára hozott áldozat metaforakészletében gondolkodó Széchenyi épp egy olyan alapelvet követ, sőt tudatosan hirdet, amely mindmáig a legegyszerűbbek közé tartozik a Mózes harmadik könyvében részletes előírásokkal meghatározott, de jelentésükre nézvést kifejtetlenül hagyott bibliai áldozatfajták utólagos értelmezéseiben. Jóllehet a *do ut des* jegyében az áldozathozó érzülete még sokféle lehetett, a merőben anyagias haszonelvűségtől a legmagasztosabb átszellemülésig,⁶² az áldozati felajánlás szövegében jellegzetesen megfordult az *adok, hogy adj* sorrendje, s a meghozott áldozatért elvárt majdani ellenszolgálat helyett immár az Istentől előre kért adomány lesz az emberi áldozathozatal feltétele, mondhatni a *da ut dem* (adj, hogy adjak) formulája szerint. Sőt, a felajánlást tartalmazó fogadalmakban egy *ha-akkor* szerkezetű feltételes mondat mintegy szerződésként közli Istennel, mit kell teljesítenie ahhoz, hogy utána megkaphassa az áldozatot. Jákób élelmet és ruházatot kíván az útra, végül sértetlen visszatérést (1 Móz. 28,20–22), Izráel segítséget egy nép legyőzéséhez (4 Móz. 21,2), Jiftáh az ammoniták feletti győzelmet (Bír. 11,30–31); amit felajánlanak cserébe, az Jákób és Izráel esetében nem szabályos rituális áldozat, legföljebb átvitt értelemben, s még Jiftáhé sem okvetlenül az (hiszen az első szembejövő *élőlényt* ígéri égőáldozatul, ami nem okvetlenül felel meg az előírt állatfajtáknak), de a *ha adsz, akkor adok* formula és benne a *valamit valamiért* gondolata mindegyiknél nyilvánvaló. Széchenyi a *Stadium* idézett mondatában hasonló kiegyenlítéshez ragaszkodik, amikor

⁶² Gerhard VON RAD, *Old Testament Theology*, transl. D. M. G. STALKER, New York–Evanston, Harper & Row, 1962, I, 251, 255–256, 259–260.; Jacob MILGROM, *Leviticus 17–22: A New Translation with Introduction and Commentary*, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland–Double-day, 2000, 1587–1588.

hihetetlennek és lehetetlennek deklarálja, hogy az Istentől küldött (s így érte elviselt) sok emberi szenvedésért legalább a jövőben ne járna valamiféle ellenérték. Részben talán már ezt is apjától tanulhatta, aki 1819-ben egy beszélgetésük során például azt mondta, nagyon sokat szenved, *de* szenvedését mint áldozatot felajánlja („aufopfern”) Istennek.⁶³ Széchenyi saját vallásosságának archaikus mélyrétegéből számos gyökér táplálhatta a szenvedés áldozatkénti értelmének meggyőződését, amely hozzájárult a földi dolgok transzcendens vonatkozásainak állandó kereséséhez és a végső igazságszolgáltatás létbe vetett hitéhez, legfőként pedig a már megkapott vagy még csak vágyott dolgok kiérdemlésének igyekezetéhez. Hajózási adatgyűjtő útja során, 1830. szeptember 14-én, a maláriás lázból már felgyógyultan, de még sebektől gyötörtén, Konstantinápolyból hazaindulva írja naplójába itteni mindennapi imáját, amely alapformájában rokon a *do ut des* elképzelésre támaszkodó és *ha-akkor* szerkezetű bibliai fogadalmakkal, megilletődött hangütése sem méltatlan azokhoz, mégis jellemző egyéni változatként különbözik tőlük: „Lass mich nur dann leben, O Vater, – betete ich, und bete alle Tage – wenn ich nützlich seyn kann, und das Frühjahr meines Lebens, mit dem Abende dessen – vergessen machen kann, – wenn alle die Errata meiner Jugend, durch eine Reihe von edlen Thaten wieder gut gemacht werden können”.⁶⁴ Érdemes ezt lefordítani és sajátosságai kiemelése végett összehasonlítani egyik bibliai ősmintájával, valamint Arany János hasonló életveszélyben (a kolerajárvány alatt) tett fogadalmával, melyről utólag Tompa Mihálynak írt levelében.⁶⁵

⁶³ *Gróf Széchenyi István naplói*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, I, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925, 663.

⁶⁴ *Gróf Széchenyi István naplói*, IV, 117–118.

⁶⁵ Arany János Tompa Mihályhoz, 1866. november 14. = ARANY JÁNOS, *Levelezés 5, Levelezése 1866–1882*, kiad. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015 (Arany János Összes Művei, 19), 47.

Bir. 11.30–31 (Károli)⁶⁶
„Es fogadást tön Jefte az URnak, és monda: Ha mindenestől kezembe adod az Ammon' fiait: Valami ki jövénd az én házamnak ajtaján énnékem előmbé, mikor haza téréndek békével, az URé léssen, és meg-áldozom azt égő áldozatul.”

Széchenyi, 1830. szept. 14.
„Csak akkor engedj élnem, ó Atyám – fohászokodtam és fohászokodom minden nap – ha hasznos tudok lenni, ha életem korai éveit annak alkonyával feledtetni tudom, s ha ifjúságom minden tévelygését nemes tettek sorával tudom jóvátenni.”

Arany János, 1866. nov. 14.
„E három havi rettenés alatt semmit sem csinálhattam: de fogadást tettem, hogy ha e cholera-visitatio még az életem „täuglich”-nak talál: hát igyekszem csonkabéna munkáimat kiegyészíteni.”

Jól látható, miben különbözik Széchenyi fogadalmának szerkezete mind Jiftáh, mind Arany felajánlásától: azok azt mondják az Úrnak, hogy *ha* megadja, amit szeretnének (Jiftáh a katonai győzelmet és békés hazatérést, Arany a kolera túlélését és munkaképes állapotot), *akkor* ők véghez viszik, amit felajánlottak; Széchenyi eleve azt kéri az Atyától, hogy ne feltétlenül, hanem *csakis akkor* (abban az esetben) adja meg neki a további élet lehetőségét, *ha* utána ő maga teljesíteni tudja, amit felajánl: élete hasznosítását és ifjúkori bűnei jóvátételét. Maga szab erkölcsi feltételt kívánsága teljesítéséhez, s imájából kiderül, hogy kérésének ez a lényege, mert amit tenni akar, fontosabb neki, mint az élete.

Jellemző módon a *do ut des* annyira fontos helyet kapott az ő egész társadalomszemléletében, hogy a *Stadium* utolsó fejezete (*Végszó*) éppen e formulában foglalja össze gondolatvilágát. Közvetlenül a gazdasági viszonyosság jótékony hatását akarja hangsúlyozni vele, ám közvetve ezáltal is utal adás és kapás felsőbb meghatározottságára, az adni kész gazda szemszögéből használva a „tehetség” szót, nem függetlenül a 'talentum' bibliai jelentésétől.

Do ut des. E három szó egész systemámat magában foglalja. Azonban ne neveljük honfitársaink tehetségit terhes vagy *aequivalens* nélküli concessiók vagy adományok, alamizsnák, hanem azon körök megnyitása által, mellyek közt ők bizonyosan boldogulnak; midőn mi nemcsak nem károsodunk, hanem tán még hathatósabban boldogulunk.⁶⁷

⁶⁶ *Szent Biblia az az Istennek Ő es Wy Testamentvmanac prophétác es apostoloc által meg iratott szent könyuei*, Visol, Mantskovit Balint, 1590. Reprint kiadás: Bp., Magyar Helikon, 1981.

⁶⁷ SZÉCHENYI, *Stadium*, 294.

Noha a Végző elsősorban a társadalmi viszonyokon belül érti a *do ut des* elvét, ez itt sincs elszakítva a természetfölötti vonatkozásoktól, hiszen e művében Széchenyi mindvégig számít a transzcendens igazságszolgáltatásra, s már a *Jus proprietatis* fejezetben vele párbeszédet folytató Irwing is az ég (a végső „Bíró”, „Isten”, illetve a „sors,” a „Nemesis”) várható bosszújára figyelmeztet.⁶⁸ Még inkább erre mutat a formula kifejtésének szöveggörnyezete: egy jogalkotási kérdés természetfölötti összefüggéseinek számontartására vall, hogy a Végző elején Széchenyi egyetértően idézi I. Ferdinánd X. dekrétumának 26. cikkelyét (az 1547. évi 26. törvénycikket a jobbágyok régi költözési szabadságának visszaadásáról), mely visszatekintett a nép bűneire és rámutatott az ezek miatt haragvó Isten bosszújára, mégis elítélte a jobbágyok egyre károsabb elnyomását:

Cum autem variis exemplis, et vetustis et recentioribus, saepenumero palam innotuerit Dei Optimi Maximi vindex ira, ob peccatum aliquod populi gravior: Neque ulla res magis ab aliquot annis, florenti quondam Hungariae nocuisse videatur, oppressione colonorum, quorum clamor ascendit jugiter ante conspectum Dei.⁶⁹

(Különbéle régebbi és újabb példák ugyan tökéletesen nyilvánvalóvá tették már a hatalmas és jóságos Istennek a nép valamely súlyosabb bűne miatti bosszuálló haragját, de semmi sincs, mi az egykor virágzó Magyarországnak néhány év óta jobban látszanék ártani, mint a jobbágyok elnyomása, amely miatt az ő panaszos sirámuk szüntelen felcsap Isten színeig.⁷⁰)

Széchenyi erre hivatkozva, a századok során felhalmozódott visszaélések bűne miatt sürgeti a jobbágyok bajainak orvoslását, azaz hogy „Hunnia szolgálakosít” beiktassák „az emberiség örök jusaiba”, mert szerinte ezt a tanulságot kell levonni ahhoz, hogy a történetek ne „haszon nélkül” történtek volna meg, s hogy az ember égi és földi vonatkozásban egyaránt teljesebbé váljék, azaz „honfitársink boldogítása által nemesb érzésink vágya volna kielégítve, legvalódibb hasznunk tágitása ’s bátorítása által pedig földi létünkhez kötött szükséginknek tökéletesb megfelelhete eszközlötnék”.⁷¹

⁶⁸ *Uo.*, 117.

⁶⁹ *Uo.*, 292–293.

⁷⁰ SZÉCHENYI István *válogatott művei (1799–1840)*, vál., szövegg., jegyzetek GERGELY András, SPIRA György, SASHEGYI Oszkár, szerk. SPIRA György, Bp., Szépirodalmi, 1991 (Magyar Remekírók), I, 818–819.

⁷¹ SZÉCHENYI, *Stadium*, 293.

Itt már a *földi* létünk elkülönített említése jelzi, hogy Széchenyi számára ennél mindig többről szól az emberi élet vagy akár a haszon fogalma.

Az „annyi” logikai funkcióját keresve:
egy *a fortiori* érveléstöredék és rejtett szillogizmusa

Ha Széchenyi „nem akarom soha hinni”, illetve „ez lehetetlen” állítására válaszul feltesszük a kérdést, hogy *miért* volna hihetetlen vagy lehetetlen, hogy az Úr annyi kint és epedést hiába, azaz haszon nélkül küldött volna, akkor a *Bibliáig* visszavezethető súlyos és patinás kulcsszavak (Úr, küld, hiába, haszon) mellett szemünkbe ötlük az igénytelen, de a konkrét történes nagyságrendjére egyedül utaló „annyi,” s feltűnik szerepének rejtélyessége a mondat logikájában. Nyilvánvalóan nem az a kérdés, küldhetett-e annyi sok kint az Úr, hanem hogy vajon küldhetett-e annyit *hiába*. (Hiszen azt csak ő döntheti el, hogy egyébként mennyit nem tart túl soknak és miért; ahogy Babits *Balázsolása* azzal fohászkodik segítségért a szenthez, aki már megtapasztalta a kínhalált, hogy „Te jól tudod, / mennyi kint bír az ember, mennyit nem sokall / még az Isten jósága sem”.) De ha itt az „annyi” arra utal, hogy az Úr nem küldhetett hiába *ilyen sok* szenvedést, akkor épp az Úr által küldöttek hiábalóságát eleve és mindenképpen kizáró bibliai hagyomány miatt érezhetünk a mondatban némi önellentmondást, de legalább is magyarázatra szoruló ismétlést. Mivel az érvelés kulcsfogalmaival felidézett bibliai észjárás szerint az Úr senkit és semmit, mondhatni semmiből semennyit nem küld hiába, itt nem gondolhatunk arra, ami más alany esetén lehetséges, sőt kézenfekvő magyarázat volna, hogy kevés kint még küldhetett volna hiába, csak ilyen sokat nem. De akkor ugyan miért, miféle logika alapján volt érdemes Széchenyinek mégis kiemelnie, hogy kintből és epedésből „annyi” sokat nem küldhetett hiába „a népek legfőbb Ura”? Miért bukkan fel itt az „annyi”, s bár ismétlés nélkül, de szinte ugyanolyan hangsúlyos elemként, mint majd Vörösmartynál? Ennek megválaszolásához Széchenyi hiányos, részben kifejtetlen logikai képletű szövege ugyanúgy hermeneutikai kifejtésre szorul, mint a legtöbb érvelés, s ehhez ugyanúgy támaszkodhatunk a többi idevágó korabeli szövegének tanúságtételére, mint ahogy a logikai

módszertan bármely szerző esetében tanácsolja,⁷² de épp ezért érdemes az ő kulcsfogalmainak forrásvidékén, a bibliai érvelésfajták közt keresnünk a szövegében részben kifejtetlenül maradó képletet.

Milyen logikai képlet részeként magyarázható Széchenyi mondatában az „annyi”, ez a látszólag fölösleges, sőt a mondat fogalmainak vallási összefüggésrendjét első pillantásra szinte megzavaró mozzanat? Elvileg kétféleképpen is magyarázható, más-másképpen képzelve el az érvelés kimaradt, de hallgatólagosan beleérthető részét (lásd alább dőlt betűvel kiemelve szögletes zárójelben), az első azonban csak emberi alany esetén volna szóba jöhető magyarázat, „a népek legfőbb Ura” (Isten) esetében nem, ezért itt kizárható, a második viszont éppen azért látszik valószínűnek, mert Istenről van szó.

Széchenyi eredeti mondata

„Nem akarom soha hinni, hogy a' hazánkat ébresztő közelebbi kettős szomorú lecke minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe, 's hogy annyi kint, epedést hijába küldött volna a népek legfőbb Ura az emberiségre; [...] ez lehetetlen! [...] haszna nem maradhat el; [...]”

Beleérthető, de kizárt logika

[*A népek legfőbb Ura valamennyi szenvedést küldhetett volna hiába, azaz haszon nélkül az emberiségre, de*] az lehetetlen (és nem akarom elhinni), hogy annyi sok kint és epedést, amennyit a közelmúlt két szomorú tanulságú eseménye okozott hazánkban, hiába küldött volna; tehát biztosan lesz haszna.

Beleérthető valószínű logika

[*A népek legfőbb Ura soha semmit nem küld hiába, azaz haszon nélkül az emberiségre, ezért*] az végképp lehetetlen (és nem akarom elhinni), hogy annyi sok kint és epedést, amennyit a közelmúlt két szomorú tanulságú eseménye okozott hazánkban, hiába küldött volna; tehát biztosan lesz haszna.

Bármennyire különböző a két logika, annyiban hasonlítanak egymásra, hogy mindkettő valamilyen *arányosság* szavatolt érvényesülésére épít. Az első szerint az előfordulhatna, hogy bizonyos mennyiségű kint még hiába kell elszenvetni, de az már nem, hogy „annyi” sokat, ugyanis nem lenne összeegyeztethető az arányossági törvény biztosan várható teljesülésével. Eszerint előbbutóbb, illetve egy bizonyos ponton túl, az elszenvedett kín mennyiségének

⁷² Avi SION, *A Fortiori Logic: Innovations, History and Assessments*, Geneva, CreateSpace, 2014, 41–42.

⁷² *Szent Biblia az az Istennek Ő es Wy Testamentvmanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyuei*, Visol, Mantskovit Balint, 1590. Reprint kiadás: Bp., Magyar Helikon, 1981.

már csak az felel meg, hogy valamiféle haszon származik belőle. A második logika szerint az Úr kevés kint sem, sőt abszolút semmit sem küld hiába, *hát még* ilyen sokat, a semminél ennyivel többet hogyan küldhetne hiába, ennél fogva e sok kinnak biztosan lesz haszna. Módszerét tekintve az utóbbi érvelés mintha éppen a kevés és sok viszonylagos kategóriáját alkalmazó emberi számításat akarná kiváltani egy isteni számítással, mely a semmi abszolút kategóriájával dolgozik. Ugyanakkor ez a logika mégis megőrzi valami nagyon fontosat a világban érvényesülő arányosság feltevéséből: a szenvedés hasznosulását itt is az Úr szavatolja, s itt is azért biztos, hogy a haszon elmaradása lehetetlen volna, mert az „annyi” sok már aránytalanul több, mint a semmi. Ha az abszolút isteni logika szerint *semennyi* kint nem küldhetett hiába az Úr, akkor ebből csak a viszonylagos emberi logikához visszanyúlva, az arányosság elvét visszahozva következtethetünk arra, hogy „annyi” sokat már *még bizonyosabban* vagy *végképp* nem küldhetett.

Széchenyinél az „annyi” ősrégi problémát vet fel: már a *Biblia* is sokat foglalkozik ember és Isten gondolkodásbeli eltéréssel, s a kétféle észjárás logikája éppen az arányosság eltérő megítélése mentén válik szét, bár szemléltetésül továbbra is egymásra utalnak. Számos bibliai példa mutatja, hogy már egy kivételes ember megtöri az arányosan viszonylagosító emberi logikát, más példák viszont arról árulkodnak, hogy az isteni abszolút logika érvényesítése után az arányosítás emberi normája (vagy legalábbis beidegződése) mégsem szűnik meg egészen, s ez fenntartja az isteni és emberi gondolkodás különbségének tudatát. Miután az Úr sokféleképpen próbálja megvilágítani Jób számára az isteni és emberi gondolkodás alapvető különbségét, a sokat szenvedett embernek nyújtott végső igazságszolgáltatásán nagyon is átüt az ismerős földi logika aránynormája, sőt mondhatni a lehető legmechanikusabban érvényesül: Jób szám szerint ugyanannyi új gyermeket kap az elveszített régiek helyébe, nemük szerint is ugyanolyan megoszlásban, azaz hét fiút és három leányt, de jószágait megduplázva kapja vissza, azaz hétezer juh, háromezer tevé, ötszáz igavonó állat és ötszáz szamar helyett tizennégyezer juhot, hatezer tevét, ezer igavonó ökröt és ezer szamarat (Jób 1,3; 42,12–14). Miután Dávid a seregével üldözte az amálekítákat, hogy kiszabadítsa az elhurcolt sikkági asszonyokat és gyermekeket, harcosai egy része már túl fáradt volt ahhoz, hogy részt vegyen a végső ütközetben, ezért a győzelmet kivívók méltányos, de érdem szerinti felosztást követeltek, azaz hogy a csatából kimaradtak csak feleségüket és gyermeküket kapják vissza, de se az egyéb visszaszerzett javakból, se az új zsákmányból ne részesülje-

nek; Dávid azonban egészen más elvet hirdet: mivel az érdem Istené, aki megoltalmazta őket és kezükbe adta az ellenséget, mindent egyenlően kell elosztani a harcolók és a pihenők közt – az új elv magasabb rendű voltának elismertetéseként attól fogva ez lett a törvény (1Sám. 30,22–24). Mint látható, itt az igazságosság érzetét továbbra is az tartja fenn, hogy az érdemmel arányos elosztás elvileg érvényben marad, csakhogy az isteni érdem abszolút volta mellett minden emberi tett érdemének viszonylagos, egymáshoz képest mutatkozó különbsége már érvényét veszti. Hasonló összeütközést és másféle összeegyeztetési kísérletet látunk a föld adásvételénél: mivel minden föld végső soron Istené, akinél az ember csak jövevény és zsellér lehet, nem szabad a földet örökre eladni vagy megvenni (3Móz. 25,23), hanem csak a hétszer hét év után kötelező visszaszolgáltatásig, az ún. kürtölés esztendejéig, ugyanakkor a föld vagy akár a szolgák adásvételi értékének ahhoz kell arányosan igazodnia, hogy mennyi idő van még hátra a következő ilyen évig, illetve mennyi idő telt el az előző óta (3Móz. 25,15–16; 25,26–27; 25,50–52). Mutatis mutandis, de voltaképpen ezt a hagyományt fejleszti tovább Jézus, amikor a szőlőmunkások bérének példázatában a gazda minden zúgolódás ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy az isteni kegyelem szuverén logikája alapján a napi teljes munkaidőre megállapított bért adja azoknak is, akik sokkal kevesebb órányit dolgoztak, az őket időarányosan megillető összeg helyett (Máté 20,1–16). Ilyenkor mindig világos, mit kívánna a földi arányérzet, s hogyan írja azt felül az isteni: amikor a mezők liliomairól megtudjuk, hogy nem vetnek és nem aratnak, mégis pompásabb ruházatot kapnak az Úrtól, mint amit egy király gazdagsága meg tudna vásárolni (Máté 6,28–29), vagy amikor a verébfiókáról, amelyből kettőt lehet venni egy fillérért vagy ötöt kettőért, hogy sorsa mégis fontos az Úr számára és ő maga rendelkezik lehulltáról (Máté 10,29), akkor a szöveg mindannyiszor nemcsak azt tudatosítja, hogy milyen isteni logika győzedelmeskedik, hanem azt is, hogy milyen földi arányszámítás fölött. Miért éppen a kín és epedés, vagyis a szenvedés megmagyarázandó logikája volna kivétel Széchenyi *Bibliá*hoz szokott gondolkodása számára az emberi és isteni arányfelfogás logikai párharcában?

Innen nézve nagyon is érthető Széchenyi mondatának főntebb valószínűsített logikája, s azonosíthatjuk képletét. A teljes változat egyszerűsítésével könnyebben ráismerhetünk klasszikus mintájára:

Teljes változat

[*A népek legfőbb Ura soha semmit nem küld hiába, azaz haszon nélkül az emberiségre, ezért*] lehetetlen (és nem akarom elhinni), hogy annyi sok kint és epedést, amennyit a közelmúlt két szomorú tanulságú eseménye okozott hazánkban, hiába küldött volna; tehát nem maradhat el a haszna.

Egyszerűsített változat

[*Isten soha semmit nem küld hiába, azaz haszon nélkül az emberiségre, ezért*] lehetetlen, hogy a közelmúlt annyi sok kínját hiába küldte volna hazánkra; tehát biztosan lesz haszna.

Az egyszerűsített változat leginkább az *a fortiori* ('az erősebből') érvelésmód logikai képletébe illik, mely egy erősebb és átfogó állításból arra következtet, hogy annak érvényessége bizonyosan szavatolja a benne foglalt gyengébb és szűk körűbb változat érvényességét, vagyis hogy az előbbi igazsága miatt az utóbbi legalább annyira, illetve még inkább igaz. Széchenyi mondatában az erősebb és átfogó, noha csak hallgatólagosan beleértett állítás az, hogy az Úr soha semmit nem küld hiába, s ennek igazságából következtet már kimondott állításként arra, hogy a közelmúlt sok szenvedését az Úr még kevésbé küldhette hiába, vagyis lehetetlen, hogy hiába küldte volna, azaz szükségképpen lesz haszna. Itt az egyszerű tagadásnak a *még kevésbé* éppen úgy lehet fokozása, mint a lehetetlenség kimondása; az egyszerű állításnak a *még inkább* éppen úgy, mint a *szükségképpen*.

Ha e következtetésnek ellene vetnénk, hogy a logikában nem lehet valami többé vagy kevésbé igaz, hanem csak igaz vagy nem igaz, akkor úgy fogalmazhatnánk át az érvelésmód lényegét, hogy az átfogó erős állítás igazsága még inkább bizonyossá teszi, hogy a szűk körű gyenge állítás ugyanúgy igaz. Másfelől viszont e helyesbítést nyugodtan mellőzhetjük, hiszen egy hajdan népszerű s a közgondolkodásban maig élő érvelésfajta reformkori példájának nem kell minden ízében kielégítenie a logika mai tudományos követelményeit. Vizsgálatunkban nem az a legfontosabb kérdés, hogy az érvelésmód esetenként vagy általában mennyire szakszerű vagy akár meggyőző a logika szabályai szerint, hanem hogy egykori használói mire tartották alkalmasnak, illetve hogy a kortársak számára (Széchenyi *Stadiuma* vagy Vörösmarty *Szózata* esetében) mennyire és hogyan esett latba az igazság kérdése. Mivel az *a fortiori* érvelés az emberi gondolkodás ősi öröksége, mely számos kultúrában meghonosodott, így szakszerűen kidolgozott tudományos ágazatai is létrejöttek (például az ősi indiai logikában *kaimutika* néven ismeretes, a 'még inkább' jelentésű *kim uta* szókapcsolatból, az iszlám jogtudományban a „qiyas”, azaz

analogikus érvelés módszerei közé tartozik), de használata jóval szélesebb körben elterjedt, s a kevésbé szakszerű vagy éppen téves alkalmazásai is fontos szerepet kaphattak, lélektanilag rendkívül sokatmondóak, és jelenségként megvan a maguk szépsége. Példái közt találunk olyanokat, amelyek inkább csak a korabeli közgondolkodást jellemzik, s nem szükséges elvárunk, hogy következtetésük szakszerűsége vagy akár helyessége szavatolja a tárgyalt ügy elfogadhatóságát, de ezek is figyelmet érdemelnek, korábbi előfordulásaikkal és irodalmi utóéletükkel együtt, igazságuk kérdésétől olykor függetlenül vagy éppen nyilvánvaló tévességük ellenére. Irodalmi alkalmazásaik esetén bizonyító erejük fogyatékosága végképp nem lehet az értékük végső kritériuma, ami azonban nem jelenti azt, hogy ennek vizsgálata ne járhatna sokatmondó tanulságokkal az irodalmi mű világára nézvést.

Mint az *a fortiori* érvelést általában, némi változtatással Széchenyiét is át lehet írni szillogizmusként, amelynek elvileg mindhárom szokásos része hiánytalanul megvan, bár az eredeti mondatban nem mindegyik jelent meg látható formában: a rekonstruált szillogizmus egy eredetileg hallgatólágoosan odaértett és egy félig kimondott előfeltevésként megjelenő premisszából vonja le teljesen kifejtett végső következtetését.

Széchenyi István, *Stadium*, 1833, 19.

„Nem akarom soha hinni, hogy a' hazánkat ébresztő közelebbi kettős szomorú leczke minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe, 's hogy annyi kint, epedést hijába küldött volna a népek legfőbb Ura az emberiségre; [...] ez lehetetlen! [...] haszna nem maradhat el [...]”

Szillogizmusként átírva

[(a) *Az Úr soha semmit (így semennyi kint, epedést) nem küld hiába, azaz haszon nélkül az emberiségre.*]

(b) Hazánkra most sok kint, epedést küldött az Úr.

(c) Lehetetlen (és nem akarom hinni), hogy az Úr ilyen sok kint hiába, haszon nélkül küldött volna hazánkra.

Jól látható, hogy akár *a fortiori* képletként, akár szillogizmusként írjuk át Széchenyi mondatát, logikája csak akkor meggyőző, ha elfogadjuk némileg szabálytalan formáját, valamint a fogalmaiba kódolt axiomatikus előfeltevést, mely hallgatólágoosan már az első premisszát is megelőzi: *mindent* az Úr küld, ami történik, semmi nem történhet az ő tudtán (és így akaratán) kívül. Formáját azonban kevésbé fogjuk szabálytalannak találni, ha éppen kulcsfogalmainak és axiomatikus előfeltevéseinek forrásvidékén keressük érvelése logikájának hozzáillőbb, mondhatni testreszabott formuláját: a *Bibliában*.

„hogy annyi kint [...] ez lehetetlen”:

Széchenyi és a jézusi *kal va-homer* érvek arányfeltevése

Miután Széchenyi érvelésének kulcsfogalmai („a népek legfőbb Ura”, „küldött”, „hijába”, „haszon”) a Biblia világába vezettek, érvelése logikájának is érdemes megfigyelni sajátos bibliai előfordulásait, melyek az *a fortiori* következtetés egy sajátos változatának, ideillőbb héber nevén a *kal va-homer* (‘könnyű és súlyos’) érvelésnek példái közé tartoznak, azaz Hillél ún. hét szabálya közül az elsőt követik.⁷³ Noha e logikai műveletek a zsidó-keresztény hagyomány doktrinális vagy rituális elemeihez képest kevesebb figyelmet szoktak kapni, a gondolati örökség nem kevésbé jellegzetes módszertani eszközét ismerhetjük fel bennük, mégpedig az Ószövetség és az Újszövetség mentalitástörténeti folytonosságának egyik jeleként, mint azt nemrég egy idevágó tanulmány már címével állította: „Jesus Argued Like a Jew” (Jézus úgy érvelt, mint egy zsidó).⁷⁴ Tekintve, hogy a názáreti Jézus a zsidó hagyományon nevelkedett,⁷⁵ aligha lehet különösebben meglepő, hogy ő is a „hát még”, illetve „mennyivel inkább” típusú fokozással hivatkozik az arányossági elvre, s nemegyszer érvelése egyéb (szemléleti és nyelvi) sajátosságai is régről ismerősek.

Vegyetek példát a liliomokról, hogyan nőnek: se nem fonnak, se nem szőnek. Mégis, mondom nektek, hogy Salamon dicsősége teljében sem volt úgy felöltözve, mint egy ezek közül. Ha tehát a mezőn a füvet, amely ma a mezőn zöldell, holnap a kemencébe kerül, Isten így öltözteti, mennyivel inkább titeket, kishitűek.⁷⁶ (Luk. 12,27–28)

Érdemes megfigyelni, hogy itt még a „mennyivel inkább” szemléltetésére bevetett leértékelő formula, a „ma a mezőn zöldell, holnap a kemencébe

⁷³ Vö. SION, *i. m.*, 114–116.

⁷⁴ Linda KING, *Jesus Argued Like a Jew*, Leaven, 19(2011)/2, 74–79.

⁷⁵ Vö. VERMES Géza, *A zsidó Jézus: Ahogy egy történész az evangéliumokat olvassa*, ford. HAJNAL Piroksa, Bp., Osiris, 1995.; VERMES Géza, *Jézus és a judaizmus világa*, ford. HAJNAL Piroksa, Bp., Osiris, 1997.

⁷⁶ Mivel inentől nem egyes kifejezésekről, hanem az érvelés egész menetéről lesz szó, a továbbiakban nem érdemes Széchenyi német *Bibliáját* követnem, hanem az ő gondolatvilágához legközelebb álló mai fordításból idézek. *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, kiad. RÓZSA Huba, ford. GÁL Ferenc, GÁL József, GYÜRKI László és mások, Bp., Szent István Társulat, 2008.

kerül” is mennyire hasonlít arra, amit az Úr ugyanilyen *kal va-homer* érvelés keretében Jónásnak mond a ricinusbokorról.

Bánkódsz emiatt a ricinus[bokor] miatt, jóllehet nem is gondoztad és nem is nevelted. Az egyik éjjel felnőtt, a másik éjjel elpusztult. Hát akkor én ne irgalmazzak Ninivének, a nagy városnak, amelyben több mint százhuszezer olyan ember van, aki még nem tud különbséget tenni a jobb és a bal keze között, és igen sok állat? (Jón. 4,10–11)

Ilyen hasonlóságok tanúsítják, hogy Jézus valóban a zsidó hagyományból tanulta ezt az érvelésmódot, logikájával és nyelvezetével együtt. Ugyanerre vall, hogy nemegyszer ő is kérdő mondatot használt kijelentő helyett; amikor például szemére vetették, hogy szombaton gyógyította meg a nyomorék asszonyt, *kal va-homer* érvelésű válaszában két szónoki kérdéssel szégyenítette meg őket: „Képmutatók! Vajon nem oldjátok-e el mindnyájan szombaton is az ökröket vagy a szamaratokat a jászoltól, hogy megittassátok? De Ábrahám leányát, akit immár tizennyolc éve megkötözve tart a sátán, nem kellett feloldani kötelékeitől szombati napon?” (Luk. 13,15–16)

Királyoktól szolgálkig, a *Biblia* sokféle rendű és rangú szereplője használja érvelésében e különféle altípusokban gazdag logikát,⁷⁷ mivel azonban Széchenyi itt éppen Isten tettének indoklására, illetve szándékának rekonstruálására használja, a bibliai példák közül főként azokhoz érdemes viszonyítanunk, amelyekben maga Isten alkalmazza megszólalásában, akár állító vagy tagadó, akár kérdő mondat formájában hivatkozik az arányossági érv szerinte biztosra vehető igazságára. Széchenyi mondatának ősrégi (és nem kevésbé bibliai) szereposztása ismerős: egy ember próbálja itt kikövetkeztetni az eseményeket irányító isteni akarat logikáját, s a *kal va-homer* ennek hitelesítésére szolgál. Például Cofár épp az isteni és az emberi gondolkodás különbségét próbálja tudatosítani Jóbban, amikor arra figyelmezteti, hogy egyedül Isten ismeri a bölcsesség lelőhelyét, mert csak az ő szeme lát mindent az ég alatt (Jób, 28,20–24), s végül az Úr válaszában hosszan sorjázó kérdések is felfoghatók egy nagyívű *kal va-homer* érvelés részeinek, amelyek hallgatólagos következtetésükkel egyetlen szónoki kérdésben összefoglalhatók: teremtményeim egyenként is csodálatos természetrajzát sem éred föl ésszel, hát még engem hogy érthetnél és bírálhatnál, mindannyiótok egész rendjének teremtőjét? (Jób 38–41) Ám bármennyire jól jön esetenként egy

⁷⁷ A *kal va-homer* érvelés altípusairól lásd SION, *i. m.*, 10–41.

ilyen érv az emberi és az isteni gondolkodás különbségének érzékeltetéséhez, ezt az érvelésfajtát bizonyosan nem tarthatjuk az isteni gondolkodás megkülönböztető sajátosságának, hiszen a *Bibliában* emberek is használják egymás között. A bölcsességéért csodált Judit épp ilyen érveléssel tanítja Betilua városának előjáróit a nagy különbségre: „Az emberi szív mélységeit sem tudjátok kikutatni, sem eszének járását kibogozni. Hogyan tudnátok akkor ezek alkotóját, az Istent kifürkészni, gondolataiba behatolni és terveit megérteni?” (Jud. 8,14) Továbbá a *kal va-homer* azért sem lehet az isteni észjárás jele, mert valahányszor Isten alkalmazza, mindig úgy szól az emberekhez (többnyire prófétákhoz), hogy az ő értelmi szintjükhez lehajolva s észjárásukhoz igazodva, azaz számukra felfoghatóan és meggyőzően bizonyítsa tételét. Nyilvánvalóan heurisztikai szemléltető eszközként használja, amikor (Jón. 4,10–11) szinte pedagógusi tapintattal és gyöngéd humorral magyarázza Jónásnak, hogy végül miért nem pusztította el Ninivét, s a *kal va-homer* alapjául szolgáló arányossági elvből vonja le a végső tanulságot: ahogy ráfordított munka és létrejött érték dolgában a kis ricinusbokor viszonylik a nagy Ninivéhez, ugyanúgy kell az előzőt illető szánalomnak viszonyulnia az utóbbiéhoz, azaz Ninivét sokkal több illeti meg, tehát nem szabad elpusztítani. (Legalább is az adott esetben, hiszen az érvelés nem zárja ki, hogy máskor adódhat olyan körülmény, ami miatt ezt az egész logikát felül kellene bírálni.) Sőt, itt az arányossági lecke egyidejűleg kettős összehasonlításra épít, vagyis a két alanyra és a két tárgyra egyaránt hangsúlyozottan⁷⁸ vonatkozik: *te*, a gyarló ember, szánod a csekély értékű és rövidéletű *bokrot*, és akkor *én*, az örökkévaló Isten, ne szánjam [holott nekem még inkább kell szánnom] a nagy *Ninivét*, sok lakójával és állataival?! Nyilvánvaló a beszédhelyzetből, hogy a kettős összehasonlítás azért van itt olyan gondosan kimunkálva, mert miközben a botcsinálta prófétát hivatott meggyőzni, szemléletessége az emberek értelméhez alkalmazkodik, akikről az Úr épp itt mondja, hogy még a jobb és bal kezük közt sem tudnak különbséget tenni.

„Nem akarom soha hinni, hogy [...]”: az ezáltal önkéntelenül lelepleződő belső küzdelem, az önmeggyőzés szükségessége vagy akár csak a legyőzendő kétely pillanatnyi felvillanása jelzi, hogy Széchenyi maga is érezte, amire egyébként számos bibliai példa figyelmeztet: nem egészen magától értetődő ilyenkor a vágyott pozitív következtetés, az érvelés nem tud egészen meg-

⁷⁸ Ragozott ige elé sem a bibliai héberben, sem a magyarban nem okvetlenül szükséges kitenni a személyes névmást, ezért ha mégis ki van téve, fokozott hangsúlyt és alkalmi jelentést kaphat; ez történik Jón. 4,10–11 eredeti szövegében és Károli, illetve Káldi fordításában egyaránt.

felelni a szóban forgó helyzet bonyolultságának, a kettő közt megbújhat egy vagy több bizonytalansági tényező, s miattuk a logika érvényességét csak megszorítások hozzáfűzésével lehet megmenteni. Minden *kal va-homer* érvelés lappangó, de lényegi feltételelességére mutat, amikor (Ezek. 33,24) az Úr arra figyelmeztet, hogy az emberek hajlamosak túl biztosra venni az ilyen fejtegetések meggyőző erejét, pedig bizonyító erejük önmagában véve kétséges. Itt az Úr kifejezetten azért idéz egy ilyen érvelést a benne rejlő arányossági normával együtt, hogy csattanós választ adjon feltétlen, minden körülmények közt elvárható igazságának hiedelmére. „Az Úr ezt a szöveget intézte hozzám: Emberfia, akik e romok között Izrael országában laknak, így beszélnek: »Ábrahám csak egymaga volt, s birtokul kapta az országot. Mi meg sokan vagyunk, akik örökségül kaptuk az országot.« Azért hát így beszélj: Ezt mondja az Úr, az Isten: Vérrrel együtt esztek és bálványokra emeltek tekintetek, vért ontotok, mégis birtokba akarjátok venni az országot?” Már e szónoki kérdésből is sejthető, hogy egymagában a számszerűségi arány eszerint soha nem szavatolhatja az ilyen formális okoskodással kikövetkeztetett eredmény helyességét, esetünkben az isteni adomány megkapását, illetve legföljebb *ceteris paribus*, azaz csak minden más feltétel azonossága esetén szavatolná (esetünkben ha a sokaság megmaradt volna Ábrahám hiténél); ám közvetlenül a sugallt válaszü kérdés után még egy immár egyértelmű állítás is cáfolja az arányossági norma mindenhatóságának naiv hitét. „Mondd meg nekik: Ezt mondja az Úr, az Isten: Amint igaz, hogy élek: akik a romok között laknak, kard élén vesznek el, akik nyílt mezőn vannak, azokat vadállatok falják fel, akik meg az erődökben vagy a barlangokban tanyáznak, pestisben pusztulnak el.” (Ezek. 33,23–27) Vagyis a *kal va-homer* következtetés érvényessége is további, hallgatólagos feltételek egyidejű kielégítésétől függ, hasonlóan a beszédaktusok rejtett sikerfeltételeinek (austini szóval „felicity conditions”) döntő szerepéhez, vagyis az arányossági norma legjobb esetben is legföljebb (talán) szükséges, de nem elégséges feltétele a következtetés igazságának, azaz nincs feltétlen bizonyító ereje. Számos példát találhatunk, amelyben kimondatlanul, de egyértelműen maga az Úr sejteti a *ceteris paribus* megszorításként odaértendő elvét. „Mert ha arra a városra, amely a nevemet viseli, pusztulást hozok, hogyan gondoljátok, hogy ti büntetlenül maradtok? Bizony, nem maradtok büntetlenül.” (Jer. 25,29) Itt ugyan az arányossági norma épp nem számokra támaszkodik, hanem máshogyan jelzett fontossági különbségre (az Úr nevét viselő város elvileg jobb elbánásra számíthatna, mint egy másik), az *annál inkább* logikája azonban nyilvánvalóan itt is azért

lehet érvényes, mert *mindkét* népcsoport bűnös; enélkül a *kal va-homer* logikája nem boldogulna. Máskor a *ceteris paribus* odaértése is alig tudja kiegészíteni az érvelést: „Ha valaki azt állítja, hogy: »Szeretem az Istent«, de testvérét gyűlöli, az hazug. Mert aki nem szereti testvérét, akit lát, nem szeretheti az Istent sem, akit nem lát.” (1Ján. 4,20) Mivel a testvér gyűlölése legföljebb azt bizonyítja, hogy itt valaki számára a látás nem *elégleges* feltétele a szeretetnek, az önvallomás nem tudja egészen kizárni, hogy a nyilatkozó szereti a láthatatlan Istent, mert ennek kizárásához a láthatás már *szükséges* feltétele volna a szeretetnek, ámde csupán a mondottak alapján ezt még nem tudhatjuk. Mivel a *kal va-homer* arányossági normája itt is arra utal, hogy mindig könnyebb elhinni, amit látunk, mint amit nem, az érvelés látszólag meggyőző, de készséges elfogadásához (itt és hasonló esetekben mindig) érveléssel hízagok jóindulatú kitöltésére vagy akár kisebb önellentmondások elsimítására, ezekhez pedig a hit segítségére van szükség. Széchenyi mintha éppen ezt érezte volna meg, amikor a sok kín és epedés áldozatkénti hasznosulását mint következtetést egyszerre tekintette várhatóan és *vágyottnak*, illetve ellentétét azért is lehetetlennek, mert (saját szavaival) soha nem akarta *elhinni*, hogy lehetséges volna. Gondolatmenetének logikája tehát szerinte is a hit kiegészítésére szorul, az meg az akaratéra; végkövetkeztetése nélkülük nem lehetne szükségszerűen igaz. Ugyanakkor az akarattal megtámogatott hit és a következtetésében használt logika itt egymásra vannak utalva, vagyis a hitnek ugyanúgy szüksége van logikai támaszra, mint a logikának hitbélire, mert pusztán a maguk ereje kevés volna.

Sokféle, de gyakran komor ószövetségi végkicsengéséhez képest a *kal va-homer* fontos sajátossága Széchenyi érvelésében, hogy nem egy vészterhes, hanem egy jó, sőt egy rosszat jóra fordító végkifejlethez kell logikai erősítést nyújtania. Főként az Újszövetségben, Jézus példázatai közt találunk a *kal va-homer* ilyen alkalmazásaira, melyek a gyöngye hit logikai támaszaként segítenek bízni a gondviselésben, bátorításul vagy megnyugtatóul. Például amikor Jézus arról beszél, hogy az ima bizonyosan meghallgattatik, összehasonlítja a földi apák viselkedését az égivel, s az arányossági elvre hivatkozó *mennyivel inkább* formulát használja. „Közületek melyik apa ad a fiának követ, amikor az kenyeret kér? [...] Ha tehát ti, bár gonoszak vagytok, tudtok jót adni gyermekeiteknek, mennyivel inkább adja Mennyei Atyátok a Szentlelket azoknak, akik kérik tőle.” (Luk. 11,9–13; vö. Zsid. 12,9–10) Ugyanilyen logikájú összehasonlítás és arányossági formula szolgál a megélhetés miatti aggodalom eloszlátására. „Vegyetek példát a hollókról. Nem vetnek, nem

aratnak, nincs pincéjük, nincs kamrájuk, s az Isten táplálja őket. Mennyivel többet értek ti, mint ezek a madarak!” (Luk. 12,24) Széchenyi mondata, mely azzal nyugtat meg, hogy ennyi sok kint, epedést és (a szövegkörnyezetből ide értve) halált az Úr nem küldhetett hiába, Jézus ilyen formájú tanításai közül a veréb-példázathoz áll a legközelebb, mely érvelése logikájával, arányossági normájával és bátorító szándékával éppen a közvetlen tapasztalat számára legnehezebben enyhíthető sorscsapásra, a halálra kínál biztonságot sugalló átértelmezést. „Ugye két verebet adnak egy filléren? S Atyátok tudta nélkül egy sem esik le a földre. Nektek minden szál hajatokat számon tartják. Ne féljetez hát! Sokkal többet értek a verebeknél.” (Mát. 10,29–31) Itt sem arról van szó, hogy azért nem kell félni, mert a halál elkerülhető, hanem arról, hogy az bizonyosan Isten tudtával következik be, általa a legapróbb részletekig számon tartva, ennek minden (itt hallgatólagos) jótéteményével együtt. Hogy az így felépített érvelés csakugyan alkalmas lehetett a szorongás oldására, vagyis hogy a „Ne féljetez hát!” elérhette célját, azt többek közt Kemény Zsigmond tanúsíthatja, aki 1864-ben nyilván saját tapasztalatból emlegette „a hegyi prédikáció azon gyönyörű és mélyen megnyugtató sorait, hogy egy verébfiú se hullhat ki fészekéből a mennyei atya akarata nélkül”.⁷⁹ Alighanem azért is találta gyönyörűnek és mélyen megnyugtatónak, mert már itt sem a hétköznapi számtan különbségekre figyelő módszere érvényesül, miszerint valami kisebb értékű állna *szemben* egy nagyobbbal, s csak az utóbbi részese-sülne a jóban, hanem az isteni számtan itt nem tesz különbséget: a szinte teljesen értéktelen (piaci ára szerint a legkisebb római pénzegységénél, az egy assarionnál is olcsóbb) és a nagyobb értékű *egyaránt* az isteni gondviselés figyelmét élvezzi. S alighanem azért is annyira megnyugtató, mert a tanítás logikája szerint a nagyobb érték nyilvánvalóbban enged arra következtetni az *emberi* gondolkodás számára, mintegy a gyengébbek kedvéért, hogy az még kevésbé maradhat ki vagy még bizonyosabban nem maradhat ki az isteni figyelemből. Mivel a veréb kézzelfoghatóan is kicsi és könnyű, szinte testével mutatja, hogy ez az érvelés miért *kal va-homer*, azaz „könnyű és súlyos”, s irányát tekintve miért „a minore ad majorem”: a kisebb (könnyebb) esettől halad a nagyobb (súlyosabb) felé, arra építve, hogy amit érvényesnek találtunk az előbbire, az bizonyosan érvényes lesz az utóbbira. Ha a veréb halála nem marad ki az isteni gondviselésből, lehetetlen, hogy az ember sorsa kimaradjon; ennek analógiájára Széchenyinél: ha Isten kevés (sőt semennyi)

⁷⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Klasszicizmus és romanticizmus = Uő, Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 399–400.

kint sem küld hiába, az végképp lehetetlen, hogy „annyi”, azaz ilyen sok kint hiába küldött volna. Vagyis a verébpéldázatnak és bibliai társainak kifejtett, illetve Széchenyi mondatának töredékes *kal va-homer* érvelése úgy szünteti meg a számok és értékek közvetlen arányosításának kezdetleges módszerét, hogy azért mégis meghagyja emberi fogódzónak a számszerű arányosítás valamiféle lehetőségét, annak jól sejtett s azóta a modern neuropszichiátria által igazolt megnyugtató hatásaival együtt. (Fontos adatokkal szolgálnak az ún. kényszerbetegség tüneteiként ismert kényszercelekvések vagy impulziók, ezek ugyanis „olyan ismétlődő mozdulatsort vagy mentális rituálét jelentenek, amelynek célja az obszessziók által keltett szorongás oldása”, s gyakori fajtái „a kézmosás, az ellenőrzés, a rendezgetés, az imádkozás, a számolás és az állandó megerősítés vágya”.⁸⁰ Nem arról van szó, hogy Széchenyi kényszerbetegségben szenvedett volna, de gondolkodására már Dessewffy is jellemzőnek találta, hogy „szeret számolni”,⁸¹ s feltételezhető, hogy e számszerűsítő és aránykereső beállítódásnak az elsődleges céljain és eredményein túl lehetett nyugtató mellékhatása.) Amit Kemény Zsigmond mélyen megnyugtatónak talált Jézus verébpéldázatában, az nem csak maga az isteni gondviselés, hanem egyúttal az érvelés hasonlatának tanúsága annak számok fölötti, mégis jól követhetően *számarányos* érvényesüléséről.

Mindezekből már kirajzolódik, hogy Széchenyi *Stadium*ának idézett fejtegetése kínálta fel az érvelés mindazon jellegzetes előfeltevéseit (do ut des; valamit valamiért), normáit (arányossági elv), logikai műveleteit (a fortiori és kal va-homer), és egyes kifejezéseit (annyi, kín, epedés, hiába, lehetetlen), amelyekből Vörösmarty a *Szózat* írásakor válogatva és alakítva dolgozhatott. Bár ennek az érvelésnek szakszerűbb változatai számos kultúrában a jogi gondolkodásból fakadtak valaha,⁸² s mindmáig beletartozhatnak egy alapos jogászképzés egyetemi tananyagába, többek közt ez a sokrétű átvétel is valószínűtleníti, hogy a *Szózat* költője ezt az érveléstípust a maga jogászai tanulmányaiból merítette volna. (Vörösmarty kitűnő eredménnyel tette le

⁸⁰ Vö. Jill N. FENSKE, Thomas L. SCHWENK, *A kényszerbetegség kivizsgálása és kezelése*, Orvostovábbképző Szemle, 16(2009)/10, 38.

⁸¹ DESSEWFFY, i. m., 606.

⁸² Vö. Thomas Kyrill GRABENHORST, *Das argumentum a fortiori: Eine Pilot-Studie anhand der Praxis von Entscheidungsbegründungen*, Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris, Peter Lang, 1990.; SION, i. m., 98–284.

jogi szigorlatait és ügyvédi vizsgáit, mielőtt 1824 végén ügyvéddé avatták,⁸³ s a *Szózat* érvelésének egy-két eleme távolról hasonlít az ügyvédi védőbeszédek retorikai eszközeire, sőt a 28. sor korábbi változataként fennmaradt „Nem érdemel halált” akár egy védőbeszéd záróformulája lehetne.) Ugyanakkor éppen az alakító átvétel miatt érdemes tüzetesen összehasonlítani a két szöveget: így kiviláglik, hogyan vált Vörösmarty módosításai, betoldásai és főként kihagyásai nyomán a *Szózat* logikája többértelművé, miközben e jelentésdúsító visszametszés a kortársak számára mégsem ingatta meg a költemény vallásos értelmezését, noha később (főként már a 20. században) a többértelmű szövegnek újabb szempontú olvasatok világibb jelentést kezdtek tulajdonítani, másféle logikára hivatkozva.

Hasonlóság által felnagyított különbségek: Széchenyi mondata és a *Szózat* kihagyásai

Érdeemes egymás mellé tenni az 1831-ben írt, 1833-ban megjelent *Stadium* elemzett részletét és Vörösmarty 1836-ban befejezett, 1837 elején megjelent költeményének 8. és 9. versszakát, mert azonnal kitűnik, hogy gondolatilag leginkább a közösségi szenvedés hiábalóságának erélyes kizárása teremt folytonosságot köztük, ennek érzetét a kizárás szövegszerű hasonlósága („ez lehetetlen”, illetve „Az nem lehet”), sőt azonos kulcsszavai is biztosítják („annyi” és „hiába”), de kirajzolódnak a két szöveg sokatmondó különbségei is, az átiratként olvasható versrészletnek nem is annyira hozzátételei mint inkább kihagyásai jóvoltából.

⁸³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Levelezése 1, 1816–1830*, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 17), 358.; BADICS Ferenc, *Magyar írók ügyvédi vizsgálatai*, ItK, 11(1901)/2, 207.

Stádium, 1833, 19.

Nem akarom soha hinni, hogy a' hazánkat ébresztő közelebbi kettős szomorú leczke minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe, 's hogy annyi kint, epedést hijába küldött volna a népek legfőbb Ura az emberiségre; [...] ez lehetetlen! [...] haszna nem maradhat el; [...].

Szózat, 1837, 8–9. vsz.

Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiában onta vért,
'S keservben annyi hű kebel
Szakadt meg a' honért.

Az nem lehet, hogy ész, erő,
És oly szent akarat
Hiába sorvadozzanak
Egy átoksúly alatt.

Mindkét szöveg alanya azért érvel, hogy cáfoljon egy hazájára nézvést vigasztalanul tragikus lehetőséget, s érvelésük alapszerkezete feltűnően hasonló, a különbségek mégis kétségesse teszik, hogy a részleges hatáson túlmenő meghatározottságról beszélhetnénk, vagy netán teljes (az irodalomban mindig bizonyíthatatlan) okozatiságról, azaz hogy a későbbi szükségképpen és mindenestül a korábbiól származott és csakis abból származhatott volna.⁸⁴ Ha Széchenyiében eltekintünk a szövevényesen indázó tagmondatok adott sorrendjétől, gondolatmenete logikailag két párhuzamos, váltakoztatható állítással indul („Nem akarom soha hinni” illetve „ez lehetetlen”), majd egy ezek közös bővitményét kifejtő résszel folytatódik, mely szintén két párhuzamos mellékmondatból áll (az első: „hogy a' hazánkat ébresztő közelebbi kettős szomorú leczke minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe,” a második: „'s hogy annyi kint, epedést hijába küldött volna a népek legfőbb Ura az emberiségre”), végül egy szintén közös következtetésbe torkollik („haszna nem maradhat el”). Vörösmartynál a két kiinduló állítás szó szerint azonos egymással („Az nem lehet”), de erre nála is egy-egy párhuzamos mondatrész fejt ki az állítmány bővitményét (az első: „hogy annyi szív / Hiában onta vért, [...]” a második: „hogy ész, erő / És oly szent akarat / Hiába sorvadozzanak [...]”), legfőljebb nála az ezekből levont következtetés már a következő versszakokra marad („Még jöni kell, még jöni fog [...]” Vagy jöni fog, ha jöni kell [...]). Hasonló szerkezetükön belül azonban már az mélyreható különbség, hogy Széchenyinéél az alany megjelenik és kifejezetten utal saját beszédhelyzetére; nála ugyanis a kétely elhallgattatása nemcsak az

⁸⁴ Vö. René WELLEK, *A History of Modern Criticism 1750–1950*, New Haven–London, Yale University, 1955, I, 8.; René WELLEK, *Essays on Czech Literature*, The Hague, Mouton & Co., 1963, 203.; René WELLEK, *The Attack on Literature and Other Essays*, Chapel Hill, The University of North Carolina, 1982, 71–73.

„ez lehetetlen” személytelenül általános logikai formulájával történik, hanem még ezt megelőzően a személyes meggyőződésre hivatkozva, sőt ha úgy vesszük, a meggyőződést fenntartó saját akarata szerepét felvillantva („Nem akarom soha hinni”). Vörösmarty költeményében a kizárás indoklásából csak a Széchenyi „ez lehetetlen” formulájának logikailag megfelelő „Az nem lehet” marad, de ez is a maga tiszta általánosságában, vagyis a beszélő személyére közvetlenül utaló bármiféle nyelvi jel hozzáadása nélkül. De még a Széchenyi „ez lehetetlen” formulájának logikailag és jelentésében megfeleltethető „Az nem lehet” sem okvetlenül a *Stadium*ból származik, hiszen formájában eltér attól, továbbá előfordul Vörösmarty más versében (*Jóslat*) és drámáiban (*Kont, Salamon király, A fátyol titkai, Czillei és a Hunyadiak*). Egészében véve Széchenyi mondata csakugyan a legfőbb inspiráló ősmintája lehetett a költeménynek, de csak mások mellett, s ennyiben az már túlzás, hogy „minden körülménytől puhatóldozást egyszerezbe fölöslegessé tesz”.⁸⁵ (Többek közt épp a benne így nem szerepelt „Az nem lehet” formula indokolja lehetséges előzményeinek további kutatását, például Cicero műveiben, akinél a „fieri non potest” és alakváltozatai nemegyszer előfordulnak.⁸⁶) Még jelentősebb különbség, hogy miután Széchenyi mondatának állításai közül az első korabeli történelmi eseményekre utalt, vagyis a kolera és a parasztfelkelés kettős „leckéjére”, amire a tágabb szöveggörnyezet konkrétan is hivatkozott, a második állítás ugyanezt értelmezve már alanyában és állítmányában jellegzetesen vallási nyelvezetre váltott („a népek legfőbb Ura”, „küldött”), felismerhető bibliai kapcsolódásokkal és mélyreható jelentésbeli következményekkel; Vörösmartynál azonban elmarad Széchenyi érvelésének közvetlenül Istenre való hivatkozása, elmarad a „népek legfőbb Ura” tágasságával ott még együtt járt „emberiségre”, s helyettük megjelenik a magyar hazafiasságra utaló „honért”, mondhatni a korábbi versszakok „Hazádnak rendületlenül” és „él nemzet e hazán” motívumainak folytatásaként.

Csábító lehetne Vörösmarty költeményének szövegében egy Széchenyinéél még egyetemes és a szó mindkét értelmében katolikus szemlélet nemzetiesítő visszametszését látni, ráadásul erre mutatna a *Szózat* keletkezéstörténete során létrejövő egyes szövegváltoztatások irányja a szakrális vonatkoztatástól

⁸⁵ KOROMPAY, *i. m.*, 440.

⁸⁶ Erre Ferenczi Attila hívta fel a figyelmemet, ezúton köszönöm. Vö. CICERO, *De finibus bonorum et malorum*, 1.27; 2.1–2.2; 3.16; *Pro M. Coelio*, 45; *De officiis*, 3.114; *In M. Antonium oratio quarta habita ad populum*, 2; *De natura deorum*, I.5; *Tusculanarum Disputationum*, 3.5. A téma érdemi kifejtésére ő hivatott; meghagyom neki.

a világi nyelvezetű hazafiasság felé (pl. „Melly a’ szent egyház’ lapjain / Jegyzőre nem talál” > „Melly semmi egyház’ lapjain / Jegyzőre nem talál” > „Melly a’ halottak’ lapjain / Jegyzőre nem talál” > [...] > „Hol a’ temetkezés fölött / Egy ország vérben áll”).⁸⁷ Azonban Széchenyi „emberiségre” vetett tekintete megvan Vörösmartynál is, hiszen a nemzet kérésének címzettje a „Népek hazája, nagyvilág”; sőt „a népek legfőbb Ura” sem tűnik el egészen, mert bár a *Szózatban* nem ő, hanem a „sors keze” áld vagy ver, azért mégis „buzgó imádság epedez / Százezrek ajakán” – nyilván Istenhez. Sőt, bármennyire a sors keze az, ami „áldjon vagy verjen”, a reformkor költői nyelvében a sorsra, illetve Istenre hivatkozás gyakran részben hasonló, olykor azonos funkciót töltött be, s az olvasónak itt is eszébe juthatott, hogy *Istenhez* legalább ennyire illik az áldás (már csak a *Hymnus* miatt is), illetve hogy az ő ostora vagy botja is tud verni, mégpedig ha kell, erősebben az emberekénél (Ésa. 10,24–26), ha kell, mértékletesen, mint amikor Dávidnak megüzente, hogy utódját, Salamont szükség esetén ezzel fogja nevelni, ahogy az apák szokták: „Ha eltévelyedik, az emberek módjára bottal fegyelmezem, s olyan csapásokkal, amelyek az emberek fiait érik.” (2Sám. 7,14) Mindent összevéve a költemény eltérései logikailag is többértelművé dúsítják szövegét, de kapcsolatban maradnak bibliai örökségükkel, és nagyobb figyelmet érdemelnek. Annál is inkább, mert Széchenyi szövegének bibliai nyelvezete sem változtat azon, hogy benne az érvelés logikáját megtámogató hit maga is támaszra szorul, Vörösmarty *Szózatának* pedig kezdettől mindmáig talán legjellemzőbb (bár alig tudatosított) értelmezési dilemmája, hogy a költemény érvelését mennyire vallási, illetve világi megalapozásúként kell felfogni, s ennek eredményeként mennyire bizakodó, illetve vészterhes kicsengést lehet kihallani belőle.

Ahogy Széchenyinél a „Nem akarom soha hinni” arról árulkodott, hogy a kétellyel szemben ragaszkodik a szenvedésteli történelmi események isteni értelmezhetőségéhez, Vörösmartynál is valami hasonló rejlik az „Az nem lehet” mögött. Ezzel kapcsolódunk be egy belső vita kései konklúziós fázisába, s mivel az általa elhallgattatni vágyott korábbi (s nyilván nem először végiggondolt) vívódást közvetlenül az „Egy ezred évi szenvedés / kér éltet vagy halált” nemzeti sorskérdése előzte meg és mintegy váltotta ki, most hit és kétely viaskodásából a hit szólamának akaratlagos győzelemre segítségét halljuk. De Széchenyi formulájától („akarom [...] hinni”) eltérően, Vörösmar-

⁸⁷ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények 2, 1827–1839*, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 2), 656.

tynál már nincs egyes szám első személyű igével kiemelve a tétel individuális lélektani indítéka, hanem már az előző versszakban is a nemzet kiáltását halljuk, s ezután a közösség számára általánosított tétel („Az nem lehet...”) is mint mindenkire érvényes igazság kap hangot, a személyes beszédhelyzet bármiféle egyéni lélektanának esetlegessége nélkül. Széchenyi mondata és a *Szózat* közös tanulságként kizárják annak lehetőségét, hogy Isten „annyi kint, epedést hijába küldött volna”, illetve hogy „annyi szív / Hiában onta vért”, de miközben a kizárás logikája Széchenyi ősmondatából alig módosultan kerül át Vörösmarty szövegébe, az Istenre való kifejezett utalás eltűnik belőle, noha már előző verszakaiba odaérthető, s a kortársak minden jel szerint oda is értették.

Vörösmarty kortársaitól Gyulai parafrázisáig: a *Szózat* eltűnt vallásos olvasata nyomában

Ritka szerencse, hogy egy fennmaradt parafrázis épen megőrizte a *Szózat* hajdani értelmezésének lenyomatát. Amikor a hatodik versszak Isten vagy a gondviselés említése nélkül ünnepli, hogy a magyar nemzet túlélte vérzivataros évszázadait, Gyulai leletértékű összefoglalása mégis olybá veszi, mintha hangsúlyosan említette volna.

Vörösmarty: *Szózat*, 6. versszak

„És annyi balszerencse közt, / Olly sok
viszály után, / Megfogyva bár, de törve
nem, / Él nemzet e hazán.”

Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*

„[...] felhossa az örködő isteni gondvi-
selést, mely annyi viszontagságok közt
sem engedte megtörni [a nemzet] élet-
erejét”⁸⁸

Árulkodó megfogalmazás: Gyulai tehát úgy olvasta e szakaszt, mint amely kifejezetten *felhossa* a gondviselést, vagyis mintha a szövegben csakugyan előfordulna egy félreérthetetlenül a gondviselésre utaló mozzanat, s hogy eszerint ez a gondviselés *örkődött* a nemzet felett, s nem *engedte* megtörni vagy elpusztítani, holott ezekről e versszak vagy akár az egész költemény szövegében egyetlen szó sincs. Kizárt dolog, hogy e világnézetileg feltűnően

⁸⁸ GYULAI PÁL, *Vörösmarty életrajza* = Uő, *Válogatott művei*, kiad. HERMANN István, Bp., Szépirodalmi, 1956, II, 386.

egységes mozzanatokat Gyulai feledékenységéből vagy figyelmetlenségéből toldotta volna be parafrázisába. Hiszen az 1866-ban megjelent *Vörösmarty életrajza* írásakor még alig volt túl az 1863-64-ben megjelent *Vörösmarty Mihály minden munkái* sajtó alá rendezésén, s e tizenkét kötet jegyzetein dolgozva sorról sorra foglalkoznia kellett a versek szövegével és utalásrendjével, magyar költői életmű esetében igazából most először a modern kritikai kiadás akkori eszménye és szakszerűségi követelményei szerint;⁸⁹ ráadásul a *Szózat*nak mint már klasszikus rangú alkotásnak az életrajz írásakor is nagyobb teret szánt. Nyilván több szemléleti előfeltevése okozta, hogy parafrázisában a költemény szókinccse mégis ennyire radikálisan átalakult, s hogy ezáltal olyan mögöttes jelentéseket hozott felszínre, amelyeket a mai olvasó már nemigen szokott észrevenni. Értelmezésének kialakulásában legfontosabb szerepet a gondviselésbe vetett hite kaphatott, ugyanis ennek értelmében a nemzeti fennmaradás nem is történhetett volna másként, így azután a versbeli kijelentés, miszerint annyi balszerencse és viszály után a nemzet töretlenül él, szerinte már önmagában is *csak* azt jelenthette, hogy a gondviselés megőrizte. Közrejátszhatott azonban az is, hogy Gyulai és kortársai még öntudatlanul ráismertek a vers logikájának vallási vagy éppen bibliai ősmintájára és önkéntelenül ahhoz (is) igazodtak értelmezésükben. Mindez látványosan felnagyítva szemlélteti, ami máskor alig észrevehető, hogy persze még az egyszerű parafrázisnak szánt prózai átírat is elsősorban értelmezés dolga, nem tud a vers szövegszerű részleteire szorítkozni, s többé-kevésbé mindig túlmegy rajtuk. Ugyanígy tetten érhetjük az értelmezői jelenlét szokásos eltüntetésének igyekezetét: Gyulai a gondviselést mint okot annyira önkéntelenül érti bele a versszakba, mégpedig kiemelt helyet biztosítva neki, hogy eközben a saját értelmezői műveletének nyomait eltörli, konstrukcióját egyenesen a szerzőnek tulajdonítja, s úgy részletezi pontról pontra, mintha ezzel közvetlenül az ő kifejezett szándékát követné.

Gyulai transzcendens vonatkoztatású olvasata a maga korában nincs egyedül, sőt a szórványos adatok alapján feltételezhető, hogy Vörösmarty kortársai nagyjából ugyanígy olvashatták e verset. Erre mutat, hogy Deák Ferenc kifejezetten imaszerűnek találta és nemzeti ereklyeként tisztelte,⁹⁰ s erre, hogy Szemere Pál szerint Vörösmarty „hódola szózatában az isteni szent

⁸⁹ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Mintaművek fénye és árnyéka = Elért bizonyosság: Németh G. Béla 80. születésnapjára*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Krónika Nova, 2005, 48-52.

⁹⁰ ABAFI Lajos, *Szemere Pál a Vörösmarty Szózatáról*, Figyelő, 12(1882), 114.

akarataknak, az isteni szent sugalmaknak, [...] s az egyébiránt sötéten komoly tárgyat imaszerű mosoly sugárral derítette föl”.⁹¹ (Feltűnő, hogy míg a vers szövegében felbukkanó „ész, erő, s oly szent akarat” a közkeletű értelmezések szerint az embereké, Szemere olvasatában a „szent akarat” vagy mindenes-tül Istené, vagy legalábbis ugyanúgy Istentől ered az emberekben, mint a szent sugalmak.) Ugyanerről tanúskodik, hogy Kossuth már az 1840-es évek elején a nemzet himnuszának nevezte,⁹² s hogy Gyulai 1866-ból visszatekintve hasonlóan nyilatkozott: „[e] költemény az ifjuló Magyarország nemzeti himnusza lőn, ma is az”.⁹³ Idézésének módja is ezt igazolhatja: 1855-ben Toldy Ferenc akadémiai emlékbeszéde az „Az nem lehet, hogy” formulával kezdődő mondatokkal erősítette meg hitét a nemzet jövőjében.⁹⁴ Minthogy a kortársak magától értetődőnek vették Isten döntő szerepét a költemény történelemképében, sokkal bizakodóbbnak hallották végkicsengését, mint majdani utódaik fogják. Nincs kizárva, hogy azért is hallhatták ki belőle a gondviselésre hivatkozást és a sötét tárgyon úrrá levő derűs végkicsengést, mert ők még öntudatlanul érzékelték az érvelés logikájának bibliai ősmintáit, azok elmaradhatatlan megnyugtató célzatával együtt. Számukra ez még egy sokkal vallásosabb költemény volt, mint amilyennek a következő évszázad tudományos elemzése mutatni fogják, s valószínűleg sokkal inkább kihallották transzcendens vonatkozásait, azaz számukra még nem volt kevésbé szakrális hangzású, mint a *Hymnus*.

Ugyanerre vall ekkoriban a *Szózat* hitbe és logikába egyaránt kapaszkodó érvelésének költői visszhangja. Legszebben Arany János költeményei próbálnak a történelmi csapásoktól megrendült hit biztosítékául új támaszt keresni Vörösmarty „Az nem lehet” következtetéséhez, küzdvén a véráldozat hiábavalóságának rémképével, érvet és metaforát nemegyszer a *Bibliából* véve hozzá. Legdúsabban az *Álom – való* (1848) szövi tovább a téma bibliai ősmintáit, hogy szembenézzen a nagy kérdéssel: lehet-e a rituális vallási áldozat vagy emberi vértanúság módjára értelmezni a jelenkori magyar történelem eseményeit, s ezáltal hinni a veszteség megtérülésében. Látomás-ként egymásra vetíti a tömeges halál fenyegető képét az áldozati állatok

⁹¹ SZEMERE Pál, *Szózat = Szemerei Szemere Pál munkái*, kiad. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin-Társulat, 1890, II, 151. Lásd még ABAFI, *i. m.*, 114.

⁹² KOSSUTH Lajos, *Adalék a nemzeti önismerethez*, Pesti Hírlap, 2(1842)/148, 1.

⁹³ GYULAI, *i. m.*, 387.

⁹⁴ TOLDY Ferenc, *Emlékbeszéd gr. Teleki József felett = Uó, Irodalmi beszédei*, Bp., Ráth Mór, 1888, I, 369.

sorsával, majd az elsőszülött fiatal áldozati állatokét a vértanúkével, míg végül fölteszi a nagy kérdést: „Oh zsenge mártírok, hazám vérvirága, / Korán sirba hulló nemes ifjusága, [...] Lesz-e, vajon, ennyi áldozatnak bére? / És derít-e hajnalt a nemzet egére, / Mely sebeitekből kiözönlik, a vér...? / Vagy apákat isten most a fiakban vér?!” Szóválasztás és gondolatritmus itt is a *Szózatot* idézi, hiszen a kiözönlő vér láttán megszólaló kérdésen, hogy vajon lesz-e „ennyi áldozatnak bére”, felismerhetően átüt Vörösmarty megcáfolni, sőt elhallgattatni vágyott kérdése, miszerint „annyi szív” onthatta-e vérét hiába. Arany metaforáiban a kor történelmi drámájának kétféle értelmezési lehetősége küzd egymással: vajon egy fiatal nemzedék halála a mártírok életáldozatának minősül-e, amelyért Istentől a nemzet sorsának jobbra fordulása várható, vagy az Úr késleltetett büntető látogatását jelzi a nemzet korábbi bűnei miatt, az Arany által máskor is idézett bibliai parancsolat (2Móz 20,5) szerint.⁹⁵ Végül a még mindig vívódó befejezés az előbbi felé mutat („A kétségbeesés az én reménységem: / E kettészakított oroszán kebele / Szebb remények édes mézivel van tele”), olyan bibliai képpel (vö. Bír 14,6–8), mely itt az elpusztított nemzedék halálából sarjadó jobb kor eljöveteletét sejteti. Míg azonban e látomások motívumainak bibliai forrása eddig is nyilvánvalónak számított,⁹⁶ a látomásokat megelőző álmatlan hánykolódás folyamatáról olyan metaforasor tudósít, amelynek bibliai eredetéről a szakirodalom nem vett tudomást. „Ott van a bizalom, ez a dőre álom; / Ott ül a kaján hit egy törött nádszálon; / Ott van a reménység, s örök rettegéssel / Futja versenyét a kétségbeeséssel!” A törött nádszálon ülő kaján hitről és Arany más hasonló képeiről Németh László valószínűleg találóan feltételezte, hogy az önellenőrzés megbénulásának pillanataiban önkéntelen tudatmélyi felfedezés hozta őket felszínre;⁹⁷ ezt nem vitatva megkockáztatom, hogy a hit vagy bizalom megtámasztására alkalmatlan, mert törékeny vagy máris törött nádszál a gyermekkorától sokat forgatott Károli-Bibliából⁹⁸ kerülhetett Arany tudata mélyére, ugyanis a *Öszövecségben* három helyen is előfordul (2Kír.

⁹⁵ Vö. ARANY János, *Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (Arany János Összes Művei, 5), facsimile a 432. és 433. oldal között.

⁹⁶ Vö. POLLÁK Miksa, *Arany János és a Biblia*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1904, 153–154.

⁹⁷ NÉMETH László, *Arany János = Uó, Az én katedrám: Tanulmányok*, Bp., Magvető-Szépirodalmi, 1969, 567.

⁹⁸ Arany János Gyulai Pálhoz, 1855. június 7. = ARANY János, *Levelezés 2, Levelezése 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, 16), 555–556.

18,21; Esa. 36,6; Ezek. 29,6–7), azt szemléltetve, miért nem tanácsos ingatag földi hatalmakban bízni. („Mostan ímé az meg törött nádszálhoz biztál, tudni illic Ægyptushoz, mellyhöz ha ki támazkodic, be mégyen az ő kezébe és általlyukaztya.” 2Kir. 18,21)⁹⁹

Arany költészete a vérbe fojtott szabadságharc után hasonlóképpen vallásos értelemben viszi tovább a *Szózat* küzdelmét a hiába ontott vér gondolata ellen; ez szólal meg az elesett honvéd síron túlról hangzó monológjában: „Ha buzgó vérem hullatása / Éretted, óh te drága hon, / Nem esett volna ily hiába... / Múló jegy, összedőlt romon: / Ha áldozat gyanánt esém el, / De nem mint síri áldozat, / Mely vérrel önti bár meg a sírt, / Beléje életet nem ad.” (*A honvéd özvegye*, 1850) Még az 1850-es évek nyomasztó légköre sem tudta kioltani a reményt, hogy a vérontás nem volt hiába, s ez tör föl az 1856 körül keletkezett *Szondi* című vers elején, Szondi vitéz fohászában: „Beborult a csillagos ég felettünk, / Uramisten! védj a hazát helyettünk, / Vérünk áldozása, / Életünk fogyása / Hogy ne essék hiába: / Oh, ne engedj, uramisten! / Jutni pogány igába.” Mint a *Szózatban* az „annyi szív” és „annyi hű kebel” vére, a *Magányban* (1861) az „annyi vér” jussán érvel amellett, hogy bízni kell az áldozat értelmének isteni szavatolásában: „Az nem lehet, hogy milliók fohása / Örökké visszamálljon rólad, ég! / És annyi vér – a szabadság kovásza – / Posvány maradjon, hol elönteték”. Mi több, az itt megszólaló lírai alany maga teszi szóvá, hogy a teljes hithez valami hiányzik: arra biztatja magát és nemzetét, hogy „kishitűség” helyett inkább kezdjen „vértanú imába”, s higgyen abban, hogy az áldozatnak meg *kell* térülnie, s belőle okvetlenül új életnek fakadnia. „Támadni kell, mindig nagyobb körökben, / Életnek ott, hol a mártir-tetem / Magát kiforrrja csendes földi rögben: / Légy hű, s bízzál jövődbe, nemzetem.” Mivel itt mártíromságról van szó, s belőle életnek *kell* támadnia, e hit transzcendens (a vértanúságot főntről elismerő) garanciája itt nyilvánvaló, ugyanakkor ennek belátása előtt e vers lírai alanya maga is kishitűen fél a jövőtől, kapaszkodna a még eldöntetlen kifejetű jelenbe, a „kockarázás kínját” érezve visszatartaná a sorsdöntő percet: „És mi fogódzunk a hitvány jelenbe: / Tarts még egy kissé, gyöngye szalmaszál!” Ezzel a fogódzónak gyöngye szalmaszállal visszajutottunk a törött nádszálon ülő hithez, s közben mindezek a versek önkéntelenül arról tanúskodnak, hogy Arany a vallásos hit és nem kevésbé vallásos kétely ugyanolyan küzdelmét hallotta ki a *Szózatból*, mint a korabeli prózai kommentárok.

⁹⁹ *Szent Biblia...*, i. m.

Ezekhez képest különös irodalomtörténeti fejlemény, hogy saját évszázada elmúltával a *Szózat* mindenestül világi jelentésű költeménnyé válhatott, még olyan irodalomtörténészek kezén is, akik pedig jól ismerhették egykori olvasatait. Gyulai Vörösmarty-életrajzának gondviselésre hivatkozó parafrázisa után bő fél évszázaddal a magát Gyulai tanítványának és eszmei öröksége továbbvivőjének valló Horváth János az 1920-as és 30-as években kifejti, hogy Kölcsey egyszerre hazafias és vallásos, Istenhez fohászzkodó *Hymnusa* kivételes jelenség, eltér a magyar romantika profán és racionális ihletétől, mely egészében távol állt a nyugati romantikák miszticizmusától; szerinte a *Hymnus* sajátossága onnan ered, hogy az itt megszólaló alany időben visszahelyezkedve, a vers címe alatti meghatározás szerint „a magyar nép zivataros századaiból” szól, innen hozva vallásos történelemszemléletét.¹⁰⁰ Mivel e koncepcióban nincs szó arról, hogy a *Szózat* is kivétel lenne, valószínűleg már itt kezd megképződni a nemzet imájának tekintett *Hymnus* és a vallási szemlélettől már elszakadt *Szózat* később sokat emlegetett irodalomtörténeti ellentéte, ami pedig az utóbbira nézvést legalábbis magyarázatra szorulna, hiszen a maga korában még imaszerűnek és nemzeti himnusznak tartották és minden (szórványos) jel szerint úgy is olvasták. Vörösmarty költeményét a két világháború közt egyesek már csak azért sem tarthatták vallásilag értelmezhetőnek, mert a magyar romantikában nem láttak olyan vallási visszahatást a felvilágosodásra, mint a németben, s Vörösmarty szemléletének alakulásában korszakának jellemző útját vélték felfedezni ifjúkora bensőséges vallásosságától a vallási közömbösségig és egyházellenességig, egy olyan kényszerpályán, amelytől csak kevesen tudták úgy függetleníteni magukat, mint Széchenyi;¹⁰¹ egy vallástól elszakadt irányzat és szerző művében pedig nem gyanítottak vallási értelmezhetőséget. Bár Szekfű Gyula úgy vélte, hogy a magyar irodalom útja csak Kölcsey *Hymnusa* és Vörösmarty *Szózata* után fordult el egyre inkább a Széchenyire jellemző magyarság keresztény valláserkölcsei eszményétől, s az íróvilág (magát Vörösmartyt és néhány társát kivéve) az 1830-as s főként az 1840-es évektől hagyta ezt cserben,¹⁰² mások úgy látták, hogy az 1830-as évekre „irodalmunkból, társadalmi és politikai életünkben minden természetfölötti vallási elem száműzötté

¹⁰⁰ HORVÁTH János, *Kölcsey Ferenc = Uő, Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 184.; HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 290.

¹⁰¹ FEKETE Antal, *Gróf Széchenyi István vallásossága*, Bp., Élet, 1936, 42.

¹⁰² SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék: Egy hanyatló kor története*, Bp., Élet, 1920, 66–67.

vált”,¹⁰³ s ennek hangoztatásakor a hallgatólagosan beleérthető *Szózzal* sem tettek kivételt. (Egyes későbbi irodalomtörténészek ugyanezért már nyíltan szembe is állították a két költeményt: bár megírásukat mindössze egy bő évtized választotta el egymástól, a *Szózat* „laikusabb korban” íródott, s a *Hymnus* Istene helyett azért folyamodott a nagyvilághoz az élet-halál kérdés eldöntéséért, mert Vörösmarty már „csak így, ez új korszak szellemében, isten helyett kortársaihoz fordulva, ima helyett az erkölcsi felhívás nyelvén írhatta meg”.¹⁰⁴)

Talán Horváth János tekintélyes véleményéhez igazodva, talán csak véletlenül nyilatkozott vele egybehangozóan 1958-ban a költemény hazai szövegforrásait rendkívül alaposan feltáró, de épp bibliai irányban nem kereső Korompay Bertalan: szerinte a *Hymnushoz* képest a *Szózat* egyik különbsége éppen az, hogy „Vörösmarty ihlete nem vallásos sugalmazású, mint Kölcseyé”.¹⁰⁵ Itt nem tudjuk meg, hogy a szembeállítást mi indokolta, de annyit sejtethetünk, hogy a két szöveg egy-egy kiemelt beszédaktusa látszhatott ellentétesnek: míg a *Hymnus* egy nép szószólójaként közbenjár Istennél, engesztelő céllal, a *Szózat* olyan buzdítás, mely egyrészt a nemzethez, illetve annak minden egyes tagjához (a „magyar”-hoz) szól, másrészt a „népek hazája, nagyvilág”-hoz, Isten nincs megnevezve benne, sőt még ami áld vagy ver, az is a „sors keze”: ihletének vallásos sugalmazása a felszínen ekkor már nem annyira szembeötlő. Aki pedig nemzetközi távlatban vizsgálta a romantika korának irodalmát, ugyanazt a különbséget látta, mint amelyről elődei beszámoltak; Szegedy-Maszák Mihály szerint a nyugat-európai romantikát ösztönözte a vallási megújulás élményvilága (William Blake, Novalis vagy Victor Hugo költészetében), ellenben a magyar irodalom „kevés nyomát mutatta a vallásos ihlet újrafelfedezésének”, Vörösmartynál „nehéz lenne mély vallásos élményt kimutatni” s költészetében „nemigen lehet mélyebb vallásos ösztönzésről tanúskodó művet találni”, noha az *Előszó*ban „biblikus a nyelv”, s a *Magyarvár* „alighanem egy föltételezett magyar ősvallás keresésének az emléke”.¹⁰⁶ Mi sem mutatja jobban a *Hymnus* és a *Szózat* 20. századi utó-

¹⁰³ FEKETE, i. m., 42.; vö. CONCHA Győző, *Eötvös és Montalembert barátsága: Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez*, Bp., Szent István-Társulat, 1918, 37.

¹⁰⁴ LUKÁCSY, i. m., 119–120.

¹⁰⁵ KOROMPAY, i. m., 436.

¹⁰⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Irodalom és művészetek a XVIII. század elejétől napjainkig = A magyarságtudomány kézikönyve*, szerk. KÓSA László, Bp., Akadémiai, 1991, 601, 605. Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása: Az Előszó helye Vörösmarty költészetében = „Ragyognak tettei...”: Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁ-

életében öröklődő ellentétes gondolati beidegződések hatalmát, mint hogy a vallási ihlet nyomait kereső irodalomtörténészek már éppen Vörösmarty műveit pásztázva sem figyeltek fel a *Szózat* idevágó jellegzetességeire.

Vallási mélyszerkezetének észrevételét másoknál egy új megfelelési kényszer gátolhatta. Mintha a vallásellenes Rákosi-, majd korai Kádár-kor egy-egy készsleges irodalomtörténésze megszabadulásként, s ezáltal fejlődésként könyvelné el a *Szózat* világiasodását, kifejezetten örül neki: „A *Szózatban* Vörösmarty végleg leveti Kölcsey történelemlátásának, felmérésének vallásos kereteit, a bűn, az áldás, a jutalom, a büntetés és bűnbánat, ha mégoly szimbolikus jelentésű, de mégis valláserkölcsei képleteit, az istenhez fordulás, az ima emelkedettségét: magát a himnusz műfaját”.¹⁰⁷ Hogy ez a „végleg leveti” még itt is (az 1957-ben kiadott könyv 1974-ben „módosított” kiadásában) mennyire üdvözlendő fejleményre akar célozni, az kiderül szerzőjének időközben (1965) az akadémiai irodalomtörténetbe készült Vörösmarty-fejezetéből, amelyben a *Szózat* ugyanúgy veti le és hagyja maga mögött Kölcsey *Hymnusának* „vallásos kifejező készletét”, ahogy Berzsenyi nyelvi pátoszát és retorikus szuggesztíóját, s ahogy mentesül a „rendi, illúziós nacionalizmustól” és műltszemléletének elégikus borongásától.¹⁰⁸ Gyaníthatólag nem annyira Vörösmarty ideológiai szabadságharcáról, mint inkább monográfusa ideológiai megkööttségéről árulkodik, hogy egy 1975-ben megjelent verselemzése mindezt a társadalmi fejlődés gyümölcseként ünnepli: „A *Szózat* leglényegesebb figyelmeztetése az első két s az utolsó két versszakban [...] elvont és erkölcsi jellegű. Túllép Kölcsey tizenhárom évvel korábbi, társadalmilag kedvezőtlenebb körülmények közt született *Hymnusának* bűn-áldás-bűnhódás-jutalom-bűnbánat kategóriáin, amelyek formájukban valláserkölcsek; túllép azon a – Kölcseynél is nagyrészt imitált – szemléleten, amely a történelmet Istentől rendelt sorsként értelmezte, s ezzel együtt túllép a *Hymnusz* imaformáján is. A *Szózat* az emberekhez, a magyarokhoz szól, és morális igényvel rendületlen hűségre figyelmeztet”.¹⁰⁹ Azért büszkélkedik itt háromszor is a „túllép” ige, mert eszerint mindháromszor vallási szemléletformákon lép túl a *Szózat*, végre sutba dobván a múlt elavult kellékeit, s így

CSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, Fejér Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya, 1975, 333–364.

¹⁰⁷ TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai, 1974², 225.

¹⁰⁸ TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály (1800–1855) = A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965, 457–458.

¹⁰⁹ TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály: Szózat = Miért szép?: A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerk. MEZEI Márta, KULIN Ferenc, Bp., Gondolat, 1975, 269.

válhat még erkölcsi figyelmeztetésének elvontsága is egy fejlettebb stádium jelévé.

Anyira tartósan rögzült ez a merőben világi megközelítés, hogy már teljesen magától értetődőnek számított, és 1989 után a politikai rendszerváltozás megélénkült vallási érdeklődése sem tudta megingatni vagy akár csak kikezdeni. Jellemző, hogy a 9–10. versszak érvelése („Az nem lehet, hogy ész, erő, / És oly szent akarát / Hiába sorvadozzanak / Egy átoksúly alatt. // Még jőni kell, még jőni fog / Egy jobb kor [...]”) az új olvasatok szerint egyáltalán nem szorult és hallgatólagosan sem támaszkodott isteni segítségre, hanem csak az emberi akaratra. Egy 1997-ben megjelent tanulmány szerint ez a szöveg egyszerűen „az akarát pusztá ereje által megszülető jobb jövő [...] képét rajzolja meg”; ugyanezért Vörösmarty e költeményének szemlélete nem különbözik lényegesen József Attilától, a „Még jőni kell, még jőni fog” sor „logikája vagy inkább akarása érvényesül József Attila romantikus vonulatának minden versében”; sőt épp az rokonítja szemléletüket, hogy a „jobb jövő lehetősége vagy legalább akarása mindkét költő hasonló verseinek alapvető sajátossága”.¹¹⁰ Ráadásul ez az értelmezés számol azzal, hogy Vörösmarty több nagy versében (mint a *Gondolatok a könyvtárban* vagy éppen a *Szózat*) a bizakodó jövő képe mint pozitív fordulat racionálisan *nem* következik a gondolatmenetből, legföljebb annak elfogadhatatlansága provokálja ki azt, illetve „a fordulat pusztá akarása révén” tud megvalósulni.¹¹¹ Itt tehát minden együtt volna ahhoz, hogy az értelmező (saját gondolatmenetének logikáját követve) gyanakodni kezdjen egy transzcendens hatalomra, mely a vers érvelésének logikája szerint egy jobb kor (vagy legalább a méltó halál) eljövetelét szavatolhatná, mégis gyanútlan marad, mert elszokott a reformkori költészet vallási logikájának jelrendszerétől.

Még akkor is szinte ugyanez figyelhető meg, amikor a 19. századi vagy éppen reformkori irodalomra szakosodott kutatók vizsgálják e verset, megírása egykori körülményeinek nyilvánvaló ismeretében: gondolatébresztő olvasataik másféle, sokszínűen érdekes, de szintén teljesen világi értelmezést sugallnak, ennyiben nem szakítva a régóta változatlan hagyománnyal. Miután 1998-ban Takáts József (nagyon helyesen) kezdeményezte a 19. század eleji irodalom politikai nyelvezetek szerinti vizsgálatát, mégpedig főként négyféle ilyen beszédmód (a republikanizmusé, az ősi alkotmányra hivat-

¹¹⁰ JANZER Frigyes, *József Attila és a romantika*, ItK, 101(1997)/5–6, 562.

¹¹¹ *Uo.*, 561–562.

kozásé, a felvilágosult kormányzásé, a kulturális nacionalizmusé) alapján,¹¹² e módszerrel Milbacher Róbert arra az eredményre jutott legújabb (2015) könyvében, hogy a tanácskozó beszéd retorikáját használó *Szózat* „egyértelműen a (reform)nemesség jól ismert, így könnyen dekódolható politikai nyelvét beszéli, amikor az ősi alkotmányra hivatkozástól eljut a hazáért való tett etikai imperativusának republikánus narratívájáig”, a költemény „tudatosan épít a megszólítottak (magyar köznemesség) nyelvhasználatára, amely egyben lefedi a nemzetről való beszéd patrióta tradícióját”, sőt e vers „egyértelműen politikai-nemzeti kontextusa megszabadította a vele párhuzamosan kanonizálódó *Hymnust* vallási-felekezeti konnotációtól”; eszerint Deák Ferenc 1842-ben elhangzott akadémiai megnyilatkozása, mely a *Szózatot* mint „imaszerű ájtatos darabot” említette, csak „szintiszta kultikus viszonyulásról” tanúskodik, mely a vizsgálatot és fejtegetést kizárva máig a vers elszavalására próbál korlátozódni, sőt korlátozni.¹¹³ Nem véletlen, hogy míg a *Hymnust* elemezték már az Istennél közbenjáró szószóló paraklétszi szerephagyománya alapján, majd az ima retorikája szerint,¹¹⁴ a *Szózat* esetében annyira senki nem vette komolyan a hajdani kortársak emlegette imaszerűséget, hogy egy transzcendenciára utaló műfaj beszédmintáját vagy bármiféle sajátosságait keresték volna benne. Jól mutatja a két vers szembeállításának és a *Szózat* világi jelentésű értelmezésének erős itthoni beidegződését, hogy amikor 2000-ben magyarul is megjelent egy Párizsban franciául 1997-ben közölt dolgozat a *Hymnus* és a *Szózat* közösségi használatának kulturális antropológiai hasonlóságairól,¹¹⁵ szinte egyáltalán nem tudott itthoni szakirodalomra támaszkodni, s publikálása alig keltett itthoni visszhangot, illetve amit mégis, az sem a két verset együtt kezelő főtételéhez kapcsolódott, hanem a *Hymnusra* vonatkozó állítását elkülönítve vitatta.¹¹⁶

¹¹² TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején: Egy tervezett kutatás hipotézise* = *Uő, Isermős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és kritikák*, Bp., Kijárat, 2007, 171–201. Első megjelenése, némi különbséggel: *ItK*, 102(1998)/5–6, 668–686.

¹¹³ MILBACHER Róbert, *„Hazádhöz mint szemedhez”: A Szózat kötelesség-ethosáról* = *Uő, Bábel agóráján: Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pécs, Pro Pannonia, 2015, 39, 49–50.

¹¹⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *A Hymnus paraklétszi szerephagyománya* = *Uő, Per passivan resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 102–122.; SZABÓ G. Zoltán, *A Hymnus retorikája* = „Nem súlyed az emberiség...”: *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 663–670.

¹¹⁵ LOSONCZY Anna, *Himnusz és Szózat, vagy a sorsközösség rituáléi*, *Mozgó Világ*, 26(2000)/12. Internetes változat: <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00012/dec7.htm>

¹¹⁶ MILBACHER Róbert, *„A felébredt nemzet ebben az énekben magára lett”: A Hymnus „nemzetiségének” folyamatáról* = MILBACHER, *Bábel...*, i. m., 25–26.

Nem könnyű e lassan évszázados értelmezési hagyomány ellenében megkockáztatnom, hogy a *Szózat* legfőljebb a *Hymnus* mellé téve, s akkor is csak a közelebbi vizsgálat előtt látszik kevésbé vallásinak. Ha csakugyan komolyan vesszük a figyelmeztetést, miszerint „a történeti érdeklődésnek elsősorban a vizsgált szövegek elkészítésének kontextusáról kell valamit mondania”, hiszen végül így lesz esélye megérteni egykori implikációit, illetve újra hallhatóvá tenni „a sokféle szándék, hit, tevékenység és érzelem zaját, amely valaha a szöveget körbevette és érthetővé tette”,¹¹⁷ s a *Szózat* politikai nyelvezetének reformkori toposzai mögött elkezdjük vizsgálni nyílt és rejtett kulcsfogalmait, előfeltevéseit vagy akár retorikai eszközeit, akkor érvelésében hamarosan olyan logikai műveletekhez jutunk, amelyek a kortársak számára főként éppen a *Bibliából* lehettek ismerősek, s az egykori kommentárok és parafrázisok tanúsága szerint öntudatlanul is belejátszottak a költemény jelentésébe, sőt befogadásának egész élményébe. Igaz, míg Széchenyinél a *Szózat* előzményének tekinthető *Stadium*-részlet kifejtett bibliai fogalomkészlete egyértelműen vallási logikára hagyatkozott, s ezt mai értelmezői is könnyebben felismerhetik, a *Szózat* mai olvasójának szembe kell néznie a költemény nyelvének többértelműségével, hogy eljuthasson vallási logikájának archaikus hitéhez és modern aggodalmához, majd összeütközésük katartikus szépségéhez. Leginkább a vers logikájának elemzésével és eredeztetésével tudhatjuk meg, hogy mi köze van e manapság főként világi jelentésvilágúnak gondolt költeménynek a vallási, s azon belül egy kifejezetten bibliai hagyományhoz.

¹¹⁷ TAKÁTS József, *Nyolc év az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 105(2001)/3-4, 316, 323.

*A Szózat nyelvtörténeti elemzéséhez**

Vörösmarty Mihály *Szózat* című költeményének nyelvtudományi vizsgálatában nehéz újat mondani, olyan sokan és annyiszor írtak már róla. S érthetően – sokszor egymástól függetlenül is – ismétlődnek érvek és megállapítások. Magam a nyelvtörténet, elsősorban a szótörténeti vizsgálat felől közelítenék a vershez. Kiválasztottam néhány szót és szószerkezetet (a címet, az első versszakot és a vitatott *nagyszerű* szót), amelyeknek a vizsgálatával leginkább hozzá tudok tenni a szakirodalomban eddig mondottakhoz. Arra mutatnék rá: a tárgyalt szavakban, szó szerkezetekben a mai olvasó számára mi az a jelentéstani, stilisztikai jellemző, többlet, amiről a vers minél teljesebb megértése, befogadása érdekében jó, ha tud. Tehát mik azok a hatások, hangsúlyok, jelentésárnyalat- és jelentésváltozások, amelyek folyományaként a maiak némileg másképpen érthetik, fogadhatják be a szöveget, mint a korabeliek. A *Szózat* teljes nyelvi elemzésére (ezúttal) terjedelmi okokból sem vállalkozhattam, de nyelvileg a tárgyalandó részek több szempontból elsőrendűen figyelemre méltók.

A mondandóm elé – hogy az ne légüres térben legyen – egy egész rövid általános és nyelvészeti bevezető is szükséges, még ha azok tényei a szakirodalomban (is) ismertek. Ugyanakkor természetesen a későbbi, részletesebb elemzésben szintén támaszkodom a szakirodalomra, annak többnyire kiegészítése, árnyalása és aktualizálása a célom.¹

* A szerző az ME BTK Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszékének professor emeritusa.

¹ Noha olykor szöveg közben is hivatkozom egyes közleményekre, néhányra itt külön felhívom a figyelmet: SZEMERE Pál, *Szózat = Szemerei Szemere Pál munkái*, kiad. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin-Társulat, 1890, II, 142–152.; DEME László, *Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában*, Magyar Nyelvőr, 82(1958)/2, 187–195.; KOROMPAY Bertalan, *A Szózat eszmevilágához*, Irodalomtörténet, 46(1958)/3–4, 436–444.; MAKAY Gusztáv, *Szózat: Verselemzés = Utó, Édes hazám fogadj szívedbe!* Bp., Szépirodalmi, 1959, 127–133.; VÖRÖSMARTY Mihály, *Kiseb*

A *Szózat* 1835–1836-ban, történelmünknek egy olyan időszakában, a reformkorban született, amikor a magyarság politikai és szellemi vezetőinek jó részét igen erősen áthatotta a nemzeti érzés és problematika. Mintegy válaszút felé menő folyamatban a nagyobb függetlenségre, a nemzeti jellemzők hathatósabb megjelenítésére, a társadalmi előrelépésre való törekvés. E szempontok előtérbe kerülésére pedig az 1832–1836-os reformországgyűlés alatt (és után) egyre inkább a bécsi udvar erős ellenreakciója volt a válasz. S megjelentek a horvátok, valamint a magyarországi kisebbségek részben hasonló nemzeti törekvései is, amelyeket – a magyarság eltűnésére vonatkozó herderi jóslat, a levert 1830–1831-es lengyel szabadságharc és a megjelenő pánszlávizmus árnyékában is – általában a magyar mozgalmak sem tudtak a saját törekvéseikkel megfelelő mértékben egyeztetni. Ebben a feszült helyzetben mintegy felhívásként is jeleníti meg Vörösmarty a *Szózatban* mély költői átéléssel a nemzet sorsának ügyét. S a *Szózat* azzal az igénnyel is találkozott, hogy a birodalom hivatalos himnusza (*Gott, erhalte – Isten, tartsd meg*) mellett a magyarságnak is legyen egy (bár nem hivatalos) önálló nemzeti himnusza, éneke. Tudjuk, Kölcsey Ferenc *Hymnusa* is – amelyet nem nemzeti himnusznak szánt – közel ekkor keletkezett (1823, megjelent: 1829). Először a *Szózat* volt a népszerűbb. Megjelenése – 1837 eleje – után szinte rögtön újra nyomtatták, terjesztették, nemzeti, közösségi alkalmakkor ezt énekelték gyakrabban. Kölcsey *Hymnusa* – föltehetőleg szebb, jobban énekelhető dallama miatt is – csak a század vége fele lesz népszerűbb a

költemények 2, 1827–1839, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960 (VÖRÖSMARTY Mihály Összes Művei, 2), 208–211, 620–657. A továbbiakban: VMÖM 2.; MARTINKÓ András, A „nagyszerű” halál...: A nyelvi és művészi információ utóélete, Kritika, 9(1971)/10, 22–28.; TÓTH Dezső, Vörösmarty Mihály: Szózat = Miért szép?: A magyar líra Csokonaitól Petőfiig, szerk. MEZEI Márta, KULIN Ferenc, Bp., Gondolat, 1975, 265–273.; LUKÁCSY Sándor, A Hymnus és a Szózat, Literatura, 8(1981)/3–4, 397–404.; Magyarország történeti kronológiája, főszerk. BENDA Kálmán, II, Bp., Akadémiai, 1982.; OROSZ László, A százötven éves Szózat, Forrás, 18(1986)/12, 1–10.; MARTINKÓ András, Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?, Bp., RTV–Minerva, 1983, 118–124.; SZÖRÉNYI László, Vörösmarty lírája, Literatura, 13(1986)/3–4, 385–395.; SZÖRÉNYI László, Az elszánt: Százötven éve jelent meg a Szózat, Magyar Nemzet, 1987. január 10., 9.; IMRE László, Vörösmarty Mihály (1800–1855) = 99 híres magyar vers és értelmezése, Bp., Móra, 1994, 134–139.; MOHÁCSI Károly, Vörösmarty Mihály Szózat című költeményének tanítása különböző korosztályú diákoknak = Irodalomtanítás a harmadik évezredben, főszerk. SPOCS Lajos, Bp., Krónika Nova, 2006, 455–463.

Szózatnál, majd az Osztrák–Magyar Monarchia bukása után Magyarország nemzeti himnuszává válik.²

Ami pedig a nyelvi-nyelvészeti oldalt illeti, bár ekkorra az ugyancsak a nemzeti törekvéseket is szolgáló nyelvújítás legdinamikusabb szakasza már lezárult, de a nyelvújítási mozgalom még folytatódott. Megszaporodtak a magyar nyelvű művek, s számos nyelvújítási szó vagy jelentés már polgárjogot nyert, különösen az irodalmi nyelvben. Vörösmarty eposza, a *Zalán futása* (1825) úgy használ fel a nyelvújítás eredményeiből, hogy azok legtöbbje ekkorra beépült az irodalmi nyelvbe. Tompa József írja: „A nyelvújítás purista törekvései tudvalevőleg főként az idegen eredetű szavak kiszorítására irányultak, s e téren az irodalmi nyelvben valóban csodálatos a fejlődés: a Szózatban (1836) a régi meghonosodott *sors* és *millió* szón kívül még a tanult kortársak sem érezhettek egyetlen szón sem idegen eredetet: a kevésbé tanultak pedig még ezen a kettőn sem”.³ Vörösmarty helyeselte a nyelvújítást, azt hasznosnak, szükségesnek ítélte. Neológus volt tehát, de amint Tolnai Vilmos mondja:

A szélsőségektől azonban visszatartotta a nép nyelvén, a régebbi irodalmon nevelt nyelvérzéke és művészi ösztöne. A nyelvújító kellékeit e mondatban foglalja össze: „Az egész szócsinálás titka igen kevésből áll: egy kissé kevesebb mohóság, több ízlés, több meggondolás”. A féktelen szócsinálók koholmányainak kevésbé a helytelenségeit, mint inkább ízléstelenségeit korholja. Új szót ő maga keveset csinál: *hangol, küldönc, szabály, szivar, tömeg, nagyszerű* [látni fogjuk, ez nem az ő alkotása – A. M. F.]; de annál több nála a meglévő szavak jelentésárnyalatainak finom módosítása, régi és népi szavak irodalmivá tétele (*család, néember*). [...] Legnagyobb azonban abban, hogy merész kapcsolatokban, különösen jelzős kifejezésekben a k ö z ö n s é g e s szónak k ü l ö n ö s, r e n d k í v ü l i szint tud adni, olykor a legnagyobb merészséggel, amiben Baróti Szabó volt első tanítója.⁴

A legalaposabban Korompay Bertalan mutatott rá arra, hogy Vörösmarty számos olyan szót, szójelentést, kifejezést, szóképet is beépített műveibe (olykor egyszerűsítve a megfogalmazást), amely ezekben az időkben született, vagy

² LUKÁCSY, *i. m.*, 403. Vö. még A. MOLNÁR Ferenc, *A Himnusz és a Szózat történetéről*, Magyar-tanítás, 41(2000)/2, 3–5.

³ TOMPA József, *Az irodalmi nyelv = Nyelvünk a reformkorban: Tanulmánygyűjtemény*, szerk. PAIS Dezső, Bp., Akadémiai, 1955, 408. (Kiem. az eredetiben.)

⁴ TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás: A nyelvújítás elmélete és története*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1929, 168–169. (Kiem. az eredetiben.)

ekkor újítták fel, és először mások, például Baróti Szabó Dávid, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Széchenyi István, Bajza József műveiben tűnik fel.⁵

Azt is kevésbé szokták hangsúlyozni, hogy Vörösmarty a Magyar Tudós Társaság nyelvészeti munkájában is aktívan és józan, s általában ma is szakszerűnek tartható érveket vallva vett részt. Szerkesztette a Tudományos Gyűjteményt, ebbe és a *Magyar Tudós Társaság Évkönyveibe*, valamint például a Figyelmezőbe is írt tudományos jellegű nyelvészeti, illetve nyelvvelő cikkeket. Közreműködött *A magyar nyelv rendszere* című kézikönyv megírásában, részt vett az első hivatalos iskolai magyar nyelvtan tankönyvek megírásában, *A magyar nyelv szótára* előkészítő munkálataiban, s az Akadémia nyelvtudományi osztályának vitaulései alapján ő fogalmazta meg az első magyar helyesírási szabályzatot. Mikešy Sándor Vörösmarty nyelvészeti munkásságáról szóló ismertetését így fejezi be: „kétségtelen, hogy kiváló íróink közül senki sem volt jobban, sőt annyira nyelvész, mint Vörösmarty”.⁶ Bárczi Géza szintén hasonlóan méltatja Vörösmarty e téren végzett munkásságát. Magyar nyelvtörténeti kézikönyvében többek között megemlíti, hogy az Akadémia „egy kitűnő magyar–német, és német–magyar szótárt ad ki (1835, 1838), mely az akkori eleven magyar szókinsnek figyelmet érdemlő összegyűjtése (főleg Vörösmarty munkája, aki nemcsak nagy költő, de kitűnő nyelvész is volt)”. Első helyesírási szabályzatunkról pedig azt írja, hogy „főleg Vörösmarty műve, aki a maga korának legképzettebb magyar nyelvészé volt”.⁷ Vörösmarty nyelvészeti munkálkodására azért tértem ki viszonylag bővebben, mert – tekintettel költészetének jelentőségére és ismertségére – erre a szaktudomány körein kívül általában kevésbé vannak tekintettel.

A fent vázolt társadalmi-politikai légkörben és nyelvi helyzetben születik meg tehát a *Szózat*. A költő az egész nemzethez szól, a haza iránti rendületlen hűségre hív fel. Történelmileg is visszatekint: ezért a földért küzdöttek, hullajtották vérüket az elődök. S ha sok csapás is ért, „Mégfogyva bár, de törve nem, | Él nemzet e hazán”. S a nemzet nevében a „nagy világ”-hoz fordul igazságért. „Az nem lehet”, hogy annyi küzdelem hiábavaló lett volna, még jönni kell egy jobb kornak. De kételyek is gyötrik: halál és pusztulás is jöhet a magyarságra. A refrénként záró két utolsó versszak ismét a rendületlen hűségre hív fel, immár a mondat elejére téve az igét („Légy híve”), mintegy fokozottabban is buzdítva a cselekvésre.

⁵ KOROMPAY, *i. m.*, 436–444.

⁶ MIKESY Sándor, *A nyelvész Vörösmarty*, Magyar Nyelv, 46(1950)/4, 289–296.

⁷ Lásd BÁRCZI Géza, *A magyar nyelv életrajza*, Bp., Gondolat, 1963, 296, 329.

S az egész verset, amint az elemzések is írják, romantikus indítatású erősköltői ihlet hatja át. A stilisztikai eszközök pedig nyelvileg is összetartják az egyes részeket, sorokat. Többek között: az ellentét és ismétlés (pl. *bölcsőd – sírod, ápol – eltakar, áldjon – verjen, élned – halnod; Még jöni kell, még jöni fog | Egy jobb kor, – Vagy jöni fog, ha jöni kell, | A nagyszerű halál; áldjon – verjen, élned – halnod; a refrén); az aktualizáló birtokos személyjelek, személyragos igenevek, megszólítások (pl. *Hazádnak; Légy híve, oh magyar; Szabadság!, népek hazája, nagy világ!; bölcsőd, sírod; számodra; élned, halnod, legjobbjaink); s a helyre, a haza akkori és régi földjére is vonatkozó, utaló ismételt közelre mutató határozószavak és mutató névmások (e kívül, itt, ez, ez, itt, itt, itten, ez, ez, e kívül, itt); az időre, a jelent s a jelenhez kötődő múltat idéző ismételt távolra mutató névmások (annyi, olly, az, annyi, annyi, az, olly).**

A cím

A *Szózat* nyelvtörténeti vizsgálatában egyes szavak, kifejezések részletesebb nyelvi elemzését kezdjük magával a verscímmel. *Szózat* szavunk 'beszéd, szó, hangzás' jelentésben már első kódexünkötől (Jókai-kódex [a továbbiakban: JókK], 1372u.|1448k.) bőven adathozható.⁸ Vörösmarty is gyakran használja így. *Kont* című drámájában (1824–1825) például, amikor Gara átadja Kontnak a király üzenetét, ezt mondja: „Kont, és ti többi pártütők, | azért küldött hozzátok a Király, | hogy előtte mind térdre hulljatok, | s alázatos hangon kolduljátok kegyét. | Akkor talán meg fog bocsátani. | Ezek saját, fölséges szózati”.⁹ Vagy a *Berzsenyi emléke* című versének (1837) harmadik és negyedik

⁸ Az, hogy egy szavunk egy időponttól adathozható, nem azt jelenti, hogy korábban nem élt, csak azt, hogy fennmaradt (írással) nyelvmemlékeinkből akkortól van rá az első adat. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–1984, I–IV. A továbbiakban: TESz. Lásd ui. a szó különböző jelentéseinek adathozásáról is.

⁹ Itt és a továbbiakban gyakran idézek a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének honlapjáról, a *Magyar történeti szövegtár (A magyar nyelv nagyszótárának korpusza)* című adatbázisból (a továbbiakban: MTSzt). Online elérhető: www.nytud.hu/hhc/ Az Adatbázisban lévő, előhívható szóelőfordulások szövegekörnyezetét általában rövidítem. A továbbiakban az innen való szövegek (vagy a közismert művekből vett idézetek) leelőhelyének nem írom ki a (teljes) bibliográfiai apparátusát. A MTSzt a Vörösmartytól való példákat a kritikai kiadásból vette, amelyből a költemények a *Magyar Elektronikus Könyvtárban* (MEK) is elérhetők. A MTSzt egyébként minden adathoz részletes címléírással közli a leelőhelyet. Ennél az adathoz pl. ekképp: „75 [sorszám] 1824–1825 Vörösmarty Mihály: Kont p. 112 | A kiadás éve:

versszakát idézem: „»Nem kérem, oh sors! kincseidet, nem az | [...] | Oh adj nekem szót, édeset és erőst, | Azt szűvarázsló hangba kiönteni: | A dal hatalmát add nekem, sors! | S megfizetél ez egy életemre.« || Így esdekelt a lángkeblű fiú; | S mit kért, megadták dúsán az égiek: | *Szózatja* harsány s áradatként | Elragadó leve zengeménye”.

A *szózat* szó a nyelvújításkor kapta ’magas szintű> nyilatkozat, felhívás (néphez, nemzethez)’ jelentését, s az első ismert adat rá 1790-ből Versey Ferenc egy verscíméből való: *A magyar Hazának anyai Szózatya az ország napjára készülő Magyarokhoz*. A hosszú vers utolsó két sora ez: „S nem magatok, hanem a Nemzet hasznára tekintvén, | Nyessetek-el mindent, a mi le-nyomta fejét”. Kisfaludy Sándor 1809-ben *Hazaifúii szózat a magyar nemességhez*, Wesselényi Miklós 1843-ban pedig *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* címmel ír röpiratot. Vörösmarty azonban csak ennyit ír: *Szózat*. Tehát nem vagy nemcsak az országgyűlésre készülökhöz, nemcsak a nemesekhez, nemcsak egy témakörben, hanem – amint az egyszavas cím s rögtön az első verssor kiterjeszti – minden magyarhoz, a haza sorsáról. A címadás módjában Kölcsey *Hymnusához* hasonlít, de itt alcím sincs, mint a *Hymnusban* (vö. *Hymnus, a Magyar nép zivataros századaiból*). A puszta *szózat* ’(néphez, nemzethez) felhívás’ szó címűl való használatában Vörösmarty lehet az első.

Az első versszak

Vörösmarty a *Szózat* legelső, egyes szám második személyű birtokos személyjellel ellátott szavában (*Hazának*) közvetlenül fordul a megszólítotthoz, de a megszólítás majd csak a mondat, a második sor végén (*oh magyar*) teljeseedik ki, mutatván, hogy ez az olvasóhoz vagy hallgatóhoz mint a nemzet egy

1962 | helye: Budapest | címe: Összes művei. 8. Drámák. 3. | kiadója: Akadémiai Kiadó | műfaja: dráma, társadalmi, történelmi” [Virgulával (|) a külön álló sorokat különítettem el – A. M. F.]. Az Adatbázis folyamatosan közli a szöveget, a külön álló sorokat csak a nagybetűs kezdés jelzi. Ezért az innen való költői (és drámái) szövegekben a külön sorokat egy, a versszakokat pedig két virgulával különítem el. Az aposztrófokat – a’, ’s, jelöletlen birtokviszony – itt és másutt elhagyom. A MTSzt irodalmi és egyéb nyomtatott szövegeket dolgozott fel a 18. század végétől, úgy az utóbbi 230 év szókincsét. Az adatokat időrendben közli, de az egy szerzőtől való példákra is rá lehet keresni. Nagy íróink munkáiból, így a Vörösmartyiéiból is bőven merít, de nem dolgozza fel (teljes terjedelmében) az összes művüket.

tagjához s egyben az egész magyarsághoz is szól. Ezt a népnevek, itt a *magyar* szemantikája teszi lehetővé, a *magyar* egyaránt jelentheti a magyarság egy tagját, illetve az egész magyarságot.

S az *oh* indulatszónak is sajátos a szerepe itt. A megszólításban az *ó* (*oh*) általában a megszólított előtt állva, és sokszor felszólító mondatlaltal követve többnyire a megszólítotthoz való viszonyulás érzelmetli voltát fejezi ki. Az *ó* indulatszónak ez a sajátos vocativusi funkciója a magyarban (is) latin hatásra alakulhatott ki, és főleg egyházi szövegekben, megvan már az *Ómagyar Mária-siralomban* is: „*Oh* en eses urođum | eggen yg fyodum syrou a | niath thekunched buabeleul | kyniuhhad”.¹⁰ (A részlet értelmezése: 'Ó, én édes Uram, | Egyetlen egy fiam, | Tekints le a síró anyára | Fájdalmát könnyebbitsed!'¹¹) Az 1433-ban leírt *Laskai Sorokban*, egy az Oltáriszentséghez szóló ötsoros (verses) imában pedig már többször ismétlődik ez a szerkezet: „*Oh* ystennek teste ydesegh ez vilagnak otalma | o tisteletes test [...] | *Oh* elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth” (a latin megfelelők a következők: „*corpus ave domini, salus et reparatio mundi*”; „*O venerenda caro*”; „*O panis vive, confer mihi gaudia vitae*”). A magyar irodalmi szövegekben is egészen a 20. századig gyakori ez a vocativusi használat, amelyhez ünnepélyesség is társul: „*Ó*, végbelieknek, ifjú vitézeknek dicséretes serege!” (Balassi Bálint: *Egy katonaének*); „*Óh*, Tihannak rijjadó leánya! | Szállj ki szent hegyed közül” (Csokonai Vitéz Mihály: *A füredi parton*); „Forr a világ bús tengere, *oh magyar!*” (Bersenyi Dániel: *A magyarokhoz*).

Más nyelvekből is hozhatunk hasonló példákat, így Percy Bysshe Shelleynek az *Ode to the West Wind* című verséből: „*O Wild West Wind, [...] O thou, [...] O hear! [...] Oh hear! [...] O uncontrollable! [...] O Wind,*” vagy – a némileg a *Szózat* svéd fordításától is inspirált – Runeberg által eredetileg svédül írt finn himnusz (*Vårt land*) finn fordítása (*Maamme*) így kezdődik: „*Oi, maamme Suomi, synnyinmaa; | Soi sana, kultainen*” ('Ó, földünk Suomi, szülőföld | Zengj drága szó!') Manapság az *ó* (*oh*)-nak ez a szerepe az egyházi nyelvhasználatban, énekekben, imákban maradt gyakori. Az *Éneklő Egyház: Római Katolikus Népeñektárban*, a mai magyarországi református és

¹⁰ A régi szövegekben az átírásom betű szerinti, de a régies paleográfiai alakokat modernizálta.

¹¹ Megemlítem, hogy a *kyniuhhad* szó korábban általánosan elfogadott 'kinyújtsad, kivonjad' értelmezését utólag magam is Négyesy László és Martinkó András javaslata nyomán s újabb adatok alapján módosítottam 'könnyítsd'-re. Az olvasatom pedig *kinyűhhed*. (Az első szótagban a régi adatok többségében *i* van, az utolsóban pedig íráshiba lehet: *e* helyett *a*, amit a rím is támogat.)

az evangélikus gyülekezeti énekeskönyvben egyaránt vagy harminc-harminc az Ó-val kezdődő énekek száma (igaz, ez nem mindig megszólító funkciójú): „Ó szép Jézus, ez új esztendőben légy híveidben!” (r. k. ének 1797-ből); „Ó én Uram és én Istenem, | [...] Én oltalmamra légy jelen, | Tarts meg ellenségem ellen”. (*Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, 7. zsoltár, Szenci Molnár Albert ford., az eredeti szöveg némileg módosítva); „Ó, teremtő Atya Isten, | [...] Bűneinkben tekints le ránk, | Légy könyörülő jó Atyánk!” (*Evangélikus énekeskönyv*, Huszár Gál énekeskönyvéből, 1574).¹²

Az *oh* + megszólítás a *Szózat* elején, mintegy hangütésként is, az érzelmetli, ünnepélyes stílus jegye, amely a cím jelentését is megerősíti. Az pedig, hogy a megszólítás – a szokásos *ó* (*oh*) + megszólított (+ felszólító mondat) szórend helyett – a mondat végén áll, még jobban kiemeli az előzőket: a kezdő szavakat (a felszólítás nyelvtani bővítményeit) és a felszólítást: „Hazádnak rendületlenül | Légy híve, [...]”. Már Szemere Pál, a *Szózat* első részletes elemzője szintén utalt az itt tárgyalt grammatikai és stílusbeli vonásokra s azok érzelmi hatására:

„Légy híve ó magyar!”

Itt ugyan a személy saját nevéen van, ki van mondva az ember; de a *r e n d ü l e t l e n* értelme egész eddig terjedvén ki, a „magyar” egy személyében kettős lény érezhető. Tehát a képzelet játékos színezetével bir itt is. És ily vegyíték érzik a kedélyben is. A sor fél része e szavakban: *légy híve* – az imperatív módnál fogva parancs; másik része ellenben a szívvágy forró s gyöngéd interjectiójánál, az *o h*-nál fogva, inkább édes, noha az első részszel együvé kapcsolva egyszersmind keserűen édes buzdítás; vagy inkább az, mi a jelen dalnak nevezetül szolgál, t. i. *szózat*.¹³

A „Hazádnak rendületlenül | Légy híve” megszólítás kapcsán pedig nyelvi szempontból arra (is) jó kitérni, hogy itt a *híve* szónak némileg más a jelentése, a jelentésárnyalata, mint manapság. A *hív(e)* eredete ugyanis a *hű* szóra

¹² A fentiekre (szakirodalommal, rövid irodalmi és egyházi kitekintéssel) lásd A. MOLNÁR Ferenc, *A legkorábbi magyar szövegemlékek: Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*, Debrecen, A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, 2005, 95–102. Az *ó* vocativusi funkciójára lásd még pl. GALLASY Magdolna, *Az indulatszók = A magyar nyelv történeti nyelvtana: A kései ómagyar kor: Morfematika*, főszerk. BENKŐ Loránd, II/1, Bp., Akadémiai, 1992, 845–846, 851–852.; BALÁZS Judit, *A mondat szerkezete = A magyar nyelv történeti nyelvtana: A kései ómagyar kor: Mondattan, szövegrammatika*, főszerk. BENKŐ Loránd, II/2, Bp., Akadémiai, 1995, 73–74.

¹³ SZEMERE, *i. m.*, 143. (Kiem. az eredetiben.)

megy vissza, de ezt már nem érezzük. Elsősorban a birtokos személyjellel ellátott alakjában a *híve* (*hívi*) már korán (1372 u.|1448 k., a JókK-tól adatolhatóan) külön vált a *hú*-tól, de a szóhasadással elkülönült két szó különböző alakjai hosszú ideig együtt élnek a nyelvben. Vörösmarty korában még elég gyakori volt a párhuzamos használat is, s ezáltal is érezhetőbb a jelentésbeli kapcsolat a *hű* és a *hív(e)* között. A *hű* és a *hív* eredetileg a *hisz* ige (*hi-*, vö. *hit*) folyamatos melléknévi igeneve, amely szó végén az igenévképző ritkább *-ű* formájával alakult, két magánhangzó között viszont *v*-vel: *hiß* > *hiü* > *hű* (másrészt: *hiv-*, *hiven*). „Jelentésének megváltozását a *hisz* ige családjától való alaki elkülönülése tette lehetővé. Jelentésfejlődésének útja: 'hívő, hitéhez ragaszkodó' → 'ragaszkodó, hűséges' → 'a valósághoz ragaszkodó, a valóságnak megfelelő'." A *hív(e)* pedig a melléknevesült *hű*-nek *v*-t tartalmazó toldalékos alakjaiból való elvonással jött létre, illetve főnevesült.

Néhány példa a *hív* (*hiv*) és a *hű* korabeli előfordulásaira. Berzsenyi Dániel *Egy hívtelenhez* címmel írt verset (1802–1804), a Görög *Demeterhez* címűben (1803 körül) Görögöt *honja hívé*-nek nevezi, az *Esztiihez* című versben (1805) *hív szíveink*-et, *A felkölt nemességhez* címűben (1805) *hív szülöttid*-et említi, a *Búcszás Kemenes-Aljától* című versben (1804) pedig ezt olvassuk: „*Hív* szívünk csendesebb intését nem halljuk”. Kölcsey Ferenc *Dobozi* című versében (1821) többször szerepel a *hű* szó (pl. *hű magyar nejével*, *hű kéz*), és egyszer a *hűség*. S a *Zrínyi énekében* (1830) ezt írja: „Hol van a bércz, és a vár fölette, | Szondi mellynek sánczait védlette, | Tékozolva *híven* életét”. *A lengyelek ügyében* elmondott beszédéből (1833) meg ezt a mondatot idézem: „Hányszor nyújtott a lengyel vendégszeretet a száműzött magyarnak *hű* kebelt és lakot”. A következő részlet pedig *Mohács* című emlékbeszédéből (1833/34) való:

S ez előszámláltak mind múltból hatnak a jelenre, mind lélekről lélekre és szívről szívre plántált emlékezetten nyúgosznak; s aszerént amint vagy *hűven* ápoltnak, vagy *hűségtelen* hidegséggel elhagyatnak, vagy gazdag virágzatú nemzeti élet fejlék belőlek, vagy nemzeti hervadás és enyészet következik. [...] Ily öszevolvasztó, ily egyetemi ingert adó a hazai régiség és történet. *Hívtelen* vala a természethez minden nép, ha ezekkel nem gondolt; s minden *hívtelenség* a természet iránt, kegyetlenül boszúlja meg magát. Elsorvadtak ök nyom és emlék nélkül, míg a *hívek* hosszú szép ifjúságot éltenek; s midőn végre megagottak, neveiket az újkor nemzeteinek példányul hagyák meg.

Végül Vörösmarty több művét említem, illetve idézek belőlük. 1822-ben *A hűség diadalma* címmel ír elbeszélő költeményt. A *Hűség* című versében (1835) pedig a leányka „Minden újabb pillantása | Egy *hívének* buktatása”. S az a

summa, hogy „A leány *hű* nem lehet | Férficsontból vétetett”. A *Vitkovics emlékezete* (1829) záró sora ez: „A haza, *hívei* közt, téged is emlegetend”. A *Berzsenyi emlékében* (1837) a költőről írja: „S mily lelkesítő hangja emelkedék | Hozzád, te féltett s hőn szeretett haza, | [...] | [...] || Hány *hű* fiadnak zenge magasztalást, | A *hívek* és jók tapsai közt: míg az | Ál szív ijedve visszadöbrent”. A *Hontalanban* (1835) ezt kérdezi: „Két név előtted szent talán; | A *hű* barát és *hű* leány, | És ők elhagytanak?” A válasz pedig: „Ők *híven* haltanak”. Liszt Ferenc *hű rokon* (*Liszt Ferenchez*, 1840), s a *Szózatban* az nem lehet hiába, hogy „annyi *hű* kebel | Szakadt meg a honért”. *Kont* című drámájából való a következő párbeszéd: „Rózsa: E szolgál *hű* volt, hagyd meg őt, ha jó vagy. [ifjú] Gara: Jó, s *hű* tehozzád, *hívebb*, mint akárki”. Egy másik drámájában, a *Marót bánban* (1838) pedig Marót ezt kérdezi: „De nem, te *hív* ember vagy, Barra szólj: | Mért nem jövétek értem küzdeni?” S hosszabban idézek még a *Melyik jobb?* című versből (1836), amelyben a *hív* és a *hű* alapalakban együtt szerepel szinonimaként: „Tán annak is igaza van, | Ki szöke lányt szeret, | De százszorta inkább, ha ki | Barnával fog kezét. || [...] Hát még ha jó, hát még ha *hív*! | Az ám az isteni; [...] || Ily barna nemde tetszenék, | Ily szép, jó, *hű*? Mi kár! | Ilyennel nem szolgálhatunk: | A barna csapodár”.

A *hű*: *hív(e)* viszony hangtanilag hasonló, mint a *szű*: *szív(e)*, ez utóbbiban viszont mára a *szű* teljesen elavult, kiszorította a *v-t* tartalmazó toldalékos alakokból analogikusan elvont *szív*. Vesd össze: „Nem tudják, hogy minden szó, mely *szíveket* áthat, | *Szűdnek* egy eltépett életörömbe került”. (Vörösmarty: *L.-né emlékkönyvébe*); „*Szív* és pohár tele búval borral, | Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal. || [...] *Szűd* teljék meg az öröm borával, | Húzd, s ne gondolj a világ gondjával.” (Vörösmarty: *A vén cigány*).

Mára a *hív* szó 'hű' jelentése elavult. A *magyar nyelv értelmező szótára*¹⁴ is régiesnek és irodalminak minősíti. Ezért ismételtén rámutatunk, hogy bár a mai nyelvhasználatban a *vkinek, valaminek a híve*-féle szerkezetek jelentéséhez is kötődik a hűség jegye, a *Szózatban* ez még erősebb. Egyébként az ÉrtSz. a főnévi szófajú *hív*nél ezt a szerkezetet (*rendszerint birtokos személyraggal* megjegyzéssel) ezzel a – mára már talán kissé túl hangsúlyosan fogalmazott – jelentéssel tartja számon: 'az a személy, aki vkihez v. vmely közösséghez szívvel-lélekkel ragaszkodik'. S az egyik példamondat épp a *Szózat* első két sora. Érzésem szerint manapság az ilyen szerkezeteknek a

¹⁴ *A magyar nyelv értelmező szótára*, [főszerk. BÁRCZI Géza, ORSZÁGH László], Bp., Akadémiai, 1959–1962, I–VII. A továbbiakban: ÉrtSz.

jelentése is többnyire a 'vkinék, vagy vminek a követője' jelentés irányába tolódik el. A *Szózat* kezdetével és az egész verssel kapcsolatban a hazához való hűség szerepét emeli ki Szemere Pál elemzésének egy másik, a már idézettől kevésbé eltérő változatának egy részlete is:

„H a z á d n a k r e n d ü l e t l e n ü l !” mond az első verssor. Mindjárt kezdetben édesen hat lelkeinkre e két szó, s midőn a dalt végig kísértük, s tapasztaltuk, hogy haza és hívség a legfőbb lényeg-alkotó eszme-iker, melynek elágazásainál fogva a költemény, mint organikus test lassan és folyton folyva olvasztja egy egészszé minden részleteit, nem lehet nem gyönyörködnünk abban, miszerint e két szó az egésznek mintegy magva, forrása vagy alapja gyanánt jelenik meg. E két szóval az egész dal ki van mondva tartalom tekintetében.¹⁵

A *rendületlen* szó itt szinte szinonimaként utal a hazához való *hívség* 'hűség'-re, hogy aztán további gondolatkifejtés alapja legyen. S a Szemere-tanulmány pedig így végződik: „De nem lehet, hogy hiában szenvedtünk légyen. Eljövend a jobb kor. Csakhogy l é g y h i v a h a z á h o z !”¹⁶ Végül Arany Jánosnak két verséből idézek. Először a *Szózat*tól ihletett *Rendületlenül* (1860) című versének utolsó versszakából: „Hallottad a szót: »rendületlenül« | [...] Oh, értsd meg a szót: árban és apályon | – Szirt a habok közt – *hűséged* megálljon!” Aztán pedig a *Magányban* (1861) negyedik, a *Szózatra* alludáló versszakából: „Az nem lehet, hogy milliók fohása | Örökké visszamálljon rólad ég! | [...] Légy *hű*, s bízzál jövődbe, nemzetem”.

A *Hazádnak* [...] *légy híve* szerkezet módhatározója, a *rendületlenül* a *Szózat* „nagy szava”, amelyre Vörösmarty is csak hosszabb gondolkodás után talált rá, a *Szózat* első két versszakának 1835-ből s az egész vers 1836-ból fennmaradt piszkozat-kéziratának, első teljes kidolgozásának a kezdetén még ez állt: „Hazához, mint szemedhez, | Tarts híven oh magyar”. Ebben húzta át a *mint szemedhez*-t és a *Tarts híven*-t, s föléljük írta a *rendületlenül*-t és a *Légy híve*-t.¹⁷ A magyar nemzeti mozgalom és fejlődés az említett feszült helyzetben valóban szilárd, kitartó tevékenységre való felszólítást kívánt. A *rendületlenül* szó olyannyira összeforrott a *Szózattal*, hogy, mint fentebb láttuk, Arany János is a *Szózat* éneklését hallva („Hallottad a szót: »rendületlenül – «, | Midőn fölzengi myriad ajak”) s ettől indítatva *Rendületlenül* címmel írt verset

¹⁵ ABAFI Lajos, *Szemere Pál a Vörösmarty „Szózat”-járól*, Figyelő, 12(1882), 116. (Kiem. az eredetiben.)

¹⁶ SZEMERE, *i. m.*, 151–152. (Kiem. az eredetiben.)

¹⁷ VMÖM 2, 615., valamint fényképmásolat a 208. és 209. oldalak után.

a *Szózat* által benne támasztott gondolatokról. A *rendületlenül*-t a rendhagyó, a mondat elejére tett szórend is kiemeli, s az is, hogy az értelmi hangsúlyozás miatt főhangsúly esik rá.¹⁸ S az, hogy a szó erőteljes jelentésű, hangutánzó-hangfestő jellegű, a versben ritmizálható,¹⁹ s ebben a nyelvtani alakjában pedig akkor ritka (eladdig nem használt?), tovább növeli a stilisztikai értékét.

A *rendületlenül rendül* alapszava, valamint a *rendít*, *reng* „valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád. A beletartozó szavak hangalakja a nagy erő hatására bekövetkező rázkódásszerű remegtető mozgást, illetőleg a mozgás keltette tompa erőteljes hangadást érzékelteti. E szócsalád tagjai rokonságban vannak a *remeg*, a *rémül*, továbbá a *ring* és esetleg a *rebeg* igékkel. Eredetibbek a konkrét jelentésre utaló jelentések. A félelemre vonatkozók érintkezésen alapuló névátvitel eredményei”. Ezek az igék már a középkortól adathatók, például: *reng* (1230 [helynév] OklSz); 1416|1466: „Es mikor bement volna iherlembe *megrendölt* a varos mondvan Ki ez?: Et cum intrasset Hierosolymam; *commota est* universa civitas dicens: Quis est hic? (MünchK. 26va|Máté 21,10). A jelentés itt ’mozgolódnı kezdett, felbolydult’.²⁰

A *magyar nyelvújítás szótára*²¹ második, bővített kiadásának a pótlékában Geleji Katona István 1645-ben megjelent *Titkok titka* című munkájában van egy adat a *megrendületlen*-re (ez a *Magyar nyelvtörténeti szótárból*²² hiányzik), amely így hangzik: „Fenn marad tehát [...] *meg-rendületlenül* ez a Keresztyeni igazság”. Ez, mint az eredetiben,²³ a bővebb szövegösszefüggésből látható, az unitárius Enyedi Györggyel való vitájából való, és Krisztus isteni természetére vonatkozik. A *reng*, *rendül* stb. igék, illetve különösen a belőlük képzett névszók a régiségben azonban nemigen lehettek gyakoriak. Úgy látom, inkább a 19. századtól szaporodik a használatuk, és főleg az irodalmi nyelvben. Erre mutat a korai szótározott alakok csekély volta, illetve hiánya. Az NySz-ban nincs *rendít* és *megrendít*, három adat van a *megrendül*-re és egy a *megrendülés*-re. Az *Erdélyi magyar szótörténeti tárban*²⁴ a *rendít*-re

¹⁸ DEME, *i. m.*, 189.

¹⁹ OROSZ, *i. m.*, 9.; IMRE, *i. m.*, 139–140.

²⁰ Minderre, az idézetre is lásd TESz, a *reng* alatt.

²¹ SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára*, Bp., Hornyánszky, 1902–1908, I–II. A továbbiakban: NyÚSz.

²² *Magyar nyelvtörténeti szótár*, szerk. SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond, Bp., Hornyánszky, 1890–1893, I–III. A továbbiakban: NySz.

²³ GELEJI KATONA István, *Titkok titka*, Gyulafehérvár, 1645 (typ. principis), 227; RMNy 2103.

²⁴ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, gyűjt. SZABÓ T. Attila, szerk. Uő. és mások, 1976–2014, I–XIV. A továbbiakban: SzT.

és a *megrendít*-re nincs adat, három van a *megrendül*-re és egy a *rendülés*-re. Más képzett alakok nincsenek. A MTSzt-ban is, amely az 1700-as évek végétől dolgozza fel anyagát, a *rendületlen*-re az első adat 1823-ból, Kölcsey *Vanitatum vanitas*ából való, a harmadik pedig már a *Szózaté*. A *rendületlen* szó (irodalmi) használata a *Szózat* megjelenése után nő meg – nyilván gyakori olvasásának, szavalásának, éneklésének a hatására is –, s nem egyszer a *Szózatra* alludálva. A Czuczor-Fogarasi-szótárban²⁵ a *rendületlen, rendületlen* mellett a *rendületlenül, rendületlenül* külön címszó is (az értelmezése: 'A nélkül, hogy rendülne; merő állását, helyzetét megtartva; ingadatlanul; állhatatos szándékkal, el nem tántorítva; elszánt bátorsággal').

Néhány nagyjából korabeli példát hozok a MTSzt-ból a *rendületlen* szóra és a (*meg*)*rendül*-re és annak egy vagy két más képzett alakjára, Vörösmartytól valókat is.

Jeney György *Természet könyve* című munkájában (1791) olvassuk: „a föld *megrendül*, gyakrann meg is hasad”. Kisfaludy Sándor *Napló és francia fogságom* (1796) című művéből való ez a példamondat: „a föld *megrendüle*, és a barlangokban lakó Echók háromszor riadnának meg utána”. A következő pedig Kölcsey *Vanitatum vanitas*ából: „Légy mint szikla *rendületlen* | Tompa nyugodt éreztelen, | S kedv emel vagy bú temet, | Szépnek s rútnak hűnyj szemet”. Ormós Zsigmond meg *Szabadelmű levelek vagy democrat lapdacsok aristocrat görcs ellen* című publicisztikai írásában (1834) arról szól, hogy ha az országgyűlés Pesten lenne, sok ember, aki olykor egyébként is oda vagy Budára utazik, s „tudja, hogy országgyűlése van, bizonyára elmenne ennek üléseibe, itt hallaná a *rendületlen* igazság mellett sok veszéllyel férfiasan harcoló képviselők szabad kiejtésait”, s ebből sokat tanulna. A *rendületlenül*-re (a *Szózat* után, a MTSzt-ban) időrendben a második adat Zsoldos Ignác *Haza* című írásából (1838) idézhető: „egész valójában hazafi ő [...] És midőn ily dicső pályán *rendületlenül* küzdvén [...] a – nem bátorságot, hanem erőt vesztett – bajnok végtére földhöz sűjtatik”. Bizonyára a *Vanitatum vanitas*ra is utal Szemere Bertalan, amikor a *Kölcsey emlékezetében* (1839) ezt írja: „S ha téged rémítgetnek a bűn kísértései és te diadalmaskodol; ha a vétek ezerféle csábokkal édesget le az erény ösvényéről és te *rendületlenül* megállsz, mint háborgó tenger közepette a kőszál”. Szemere Pál a tanulmányában nyolcszor is kitér a *Szózat rendületlenül* szavára, az egyik említés:

²⁵ CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Pest-Budapest, Emich Gusztáv-Athenaeum, 1862–1874, I–VI. A továbbiakban: CzF.

Baróti Szabó, Virág Benedek és Berzsenyi Dániel megdicsőülteinknek világa tűnik itt föl; azon világ, hol, mint láttuk, a haza délczeg, roppant élőfának alakjában jelenik meg; körülé az elholt költészek és az élő, mind a négyen mint ossziáni fergetegsasok robbannak elő, s így kezdik és végzik jóslatmennydörgéseiket: Tölgy vigyázz! *Rendületlenül* tartózkodjál; mert terhes vész keletkezik fölötted lesben. Gyökereidnek csak e földben van helye. Ha kidőlsz, számodra, mint élőfának, sehol sincs többé hely.²⁶

Néhány ide vonható adatot idézek Vörösmartytól is: „Mint hegyen a rég múlt századnak tölgyei állnak, | Villámot, zivatart elvárván bátran, azonban | Illat-tal viselős ibolyák nyílnak ki töveiknél, | S a fiatal tölgyek *meg* sem *rendülnek* alattok: | Úgy a régi csaták győzői hatalmasan álltak | A két gyenge körül, várván az erőszakot”. (*Zalán futása*); „László (Salamonhoz):²⁷ Itt jobbam, itt a béke, s szívemen. (kezét tartva) Maradjunk így meg, s jöjön fél világ. | *Rendülni* nem fog honunk általa.” (*Salamon király*, 1826); „Kont: De most mi háborúba készülünk? [...] Megeshetik, hogy győzelmünk után | Sebben halunk, s a ránk bízott haza | Gyámvesztve szemfödélül dől reánk. Laczfi: S ha dőlni kell, hadd dőljön vérben el, | Szebb szemfödéllel nem nyugodhatunk. [...] És a halálos alvót, a hazát, | Az egy két *rendület* nem dönti meg, | Felrázza inkább, s újan élteti. | Bizzál magadban és az ügy jogában” (*A bujdosók*, 1830); „de Tivadar egy pillanatnyi *megrendülés* után visszanyeré nyugalmat, s monda halkán: »Siess szobádba, kedvesem, hogy ottan leljenek«” (*A füredi szívhalászat*, 1837); „Szilágyi [Hunyadi Lászlóhoz]: Mi téged illet, két dolgot jegyezz meg. | Támadd meg a mi törvény elleni, | Nyílt arczczal, bátran, *rendületlenül*, | De nem haraggal, nincs haragra szükség, | A hol jogod van.” (*Czillei és a Hunyadiak*, 1844).

Föltehető, hogy Kölcsey *Vanitatum vanitasa* is hatott a *rendületlenül* szónak a *Szózat*ban való megjelenésére, de látható, hogy ennek az alapja már Vörösmarty nyelvhasználatában is megvolt. A *rendületlenül*-t a nyomatékosító *-ül* módhatározóraggal ellátva, lehet, hogy ő írta le először, legalábbis én e szóalakra korábbi előfordulást nem ismerek. Ha így lenne, akkor ez Vörösmarty mérsékelt és jó ízlésű (és itt még a nyelvtani fejlődés általános tendenciájába is illeszkedő) nyelvújításának egy újabb példája. (Bár ehhez vesd össze Geleji Katona *meg-rendületlenül* szavát.) A *-talan*, *-telen*; *-tlan*, *-tlen* fosztóképzős

²⁶ SZEMERE, *i. m.*, 151.

²⁷ A MTSzt-ban tévesen úgy szerepel az idézet, mintha Salamon Lászlóhoz szólna. Javítva a VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák 2, A belső háború, Salamon király, Hábador*, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1971 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 7), 176. alapján.

szavak határozószói-melléknévi kettős szófajúsága²⁸ ekkor még eleven, s így a később erősen visszaszorult eredeti határozószói funkciót kevésbé erősítik meg *-ul*, *-ül* raggal. A fosztóképzőben az *-an*, *-en* ugyanis eredetileg módhatározórag, aminek a funkciója csak ezeknek a szavaknak a tömeges melléknemesülésétől homályosul el. (Egy-két esetben a határozószói szófaj ma is elsődleges: *hirtelen*, *véletlen*.) Szvorényi a *Magyar ékes szókötésben* (1846) pleonazmusként rosszalja is a *rendületlenül*-t.²⁹ Azért sincs azonban igaza, mert – a MTSzt szerint is – ekkor már terjednek az ilyen fosztóképzős szavak *-ul*, *-ül* képzős alakjai, sőt korábbi példák is vannak rájuk. A szilárd, rendületlen emberi viselkedést, jellemet költői képként a reformkor irodalmában (is) többször hasonlítják a viharok ellenálló tölgyfához (pl. a *Zalán futásából* idézett mondat, Szemere Pál *Szózat*-tanulmánya) vagy tengeri sziklához (pl. Szemere Bertalan: *Kölcsey emlékezete*, Arany János: *Magányban*; Kölcsey a *Vanitatum vanitasban* „csak” sziklát említ). Az azonban nem biztos, hogy ez a kép áll a *Szózat rendületlenül* szava mögött is.

A hazához való rendületlen hűség azért is kívánalom és követelmény, mert az embert a bölcsőtől a koporsóig a haza gondolja és élteni, halála után pedig ennek a földje fogadja be: „Bölcsőd az, s majdan sírod is, | Melly ápol s eltakar”. Idézzük most is Szemere Pált:

A helyett, hogy mondaná: bölcsőd az, mely ápol, majdan sírod is, mely eltakar, – elég bátorsággal és szerencsével mellőzi a mely kétszeri előfordulásának monotoniját, s ezen csekély eszköznel fogva nevezetes sikert hoz elő. Az egyik sorban bölcső és sír, a másikban ápolás és eltakarás, tehát életnappal és életéjszaka, mint nem ellen-, hanem szövetséges társak jelennek meg egymással szemben, s a képzelet hatalmát igazolják. S e fényes csalatásnak annál inkább van itt helye, mert a haza, melyben főleg embertömeget pillantánk meg, most itt nem mint ember, hanem mint bölcső és sír jelenik meg; s egyik átalakulás képcserélés saját következménye a másiknak.³⁰

Jó figyelni rá, hogy a bölcső képéhez kapcsolódó *ápol* igének ekkor és a *Szózatban* is más a jelentése, illetve jelentésárnyalata, mint most. Az ÉrtSz az *ápol* (mai) első két fő jelentését ekképp veszi föl: 1. 'beteg rendszeresen gondoz, ellát' 2. 'rászorulót rendszeres gondozással egészségben, rendben

²⁸ Ehhez vö. A. MOLNÁR Ferenc, *A két és többszófajúság; a szófajváltás = A magyar nyelv történeti nyelvtana: A kései ómagyar kor...*, i. m., 926–927.

²⁹ TOMPA, i. m., 383.

³⁰ SZEMERE, i. m., 144–145. (Kiem. az eredetiben.)

tart' (a jelentések megfogalmazását lerövidítettem). S ez utóbbi jelentés alá osztja be (*átv, ritk, költ*) megjegyzéssel 'az élethez szükséges javakkal ellát' jelentést, amelynek példamondata a *Szózat* első versszaka. A száz évvel korábbi CzF-ban viszont az *apol*-nak ez az értelmezése, szócikke: 'Valakinek különös gondját viseli; nyájas szeretettel, jószívúséggel tetéz, minden szükségessel ellát, táplál, minden rossztól megóv, mint az apa. *Kisdedeket, betegeteket, szegényeket ápolni*. Régiiesen és a székelyeknél am. csókol, ölel, törökül *öp-mek*. V. ö. APOL".³¹ Látható, hogy a CzF-ban – és így még korábban, a *Szózat* megírásának idején is – a szó 'gondoz, ellát' jelentéséhez általában hozzátartozik egy érzelmenteli 'szeretetteljesen, óva' vagy hasonló jelentésárnyalat is. Ezt a szó története magyarázza. A TESz és az EWUng³² szerint is az *apol* ismeretlen eredetű, s szókincsünk igen régi eleme. A 'csókol (küssen)' jelentését az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1372 u.|1448 k.-tól (JókK. 94: *meg apolyauala*: osculabatur), a 'dédelget (liebkesen)'-t 1763?, 1807-től, a 'gondoz, ápol (pflegen)'-t 1822-től tartja számon. Mint bővebb szócikkében a TESz írja:

A nyelvtörténeti adatok arra mutatnak, hogy az *apol* forma korábbi az *apol*-nál. Ez utóbbi a tőszótag megnyúlásával keletkezett, s a 18. sz.-tól kezdte kiszorítani az *apol*-t. A szó eredeti jelentése a 'csókol' volt. A 'csókol' → 'dédelget' → '(szeretettel) gondoz' jelentésfejlődés a gyakorító képzős származékban [*apolgat*] történt meg először; az újabb jelentések magában az alapszóban csak jóval későbből mutathatók ki [lásd fentebb], s feltehetőleg a származékból kiinduló jelentés-besugárzás hatásaképpen jelentkeznek [...] Az újabb irodalmi nyelvben csak a 'gondoz' jelentésű *ápol* él.

A CzF még felveszi az *apol* 'csókol'-t és néhány származékát, de már utal arra, hogy ezek a régiéknél és a székely nyelvjárásban fordulnak elő, s a szó ügyében az *apol*-hoz irányít. Az ÉrtSz az *apol*-t, mint elavult szót, mellözi.

Egynéhány adat az 1700-as évek végétől, főleg az *apol*-ra és az *apol*-ra: Seelmann Károly *A minister* című drámájában (1793) Amália mondja Karlingnak, miután ő bevallotta neki, hogy jötevőjét, az atyját spionként elárulta: „Karling! milyen képzelhetetlen gonoszság! egy olyan jó Urát, a

³¹ Más kérdés, hogy a szónak nincs köze az *apá*-hoz, sem a törökhöz, szerintem is hangfestő-hangutánzó eredetű lehet (*ap*- töve a gyöngéd csók *ap*-féle hangját festi, utánozza; az *-l* pedig igeképző). Lásd: HORPÁCSI Illés, *Ápol és megbékél*, Magyar Nyelv, 89(1993)/3. 340–341. Horpácsi cikkét a TESz (és az EWUng) már nem vehette figyelembe.

³² *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Hrsg. Loránd BENKŐ, Bp., Akadémiai, 1993–1995, I–II. A továbbiakban: EWUng. Az *apol* szócikkében ez esetben az EWUng nemcsak lerövidíti a TESz szócikkét, hanem egy-két adatát módosítja is.

ki szerette, számtalan kegyességekkel illette, úgy mondván fel-nevelte, fia gyanánt *apolgatta!* miért nem mégyen egyenesen az atyámhoz?"; 1794-ben a bécsi Magyar Hírmondó egy cikke katonákról írva szólít fel: „*Ápolgassátok* ezentúl betegeinket, és sebeseinket, egész munkásságú könyörületességgel”. Baróti Szabó Dávid a *Paraszi majorság* I. című verses epikájában (1779) többek közt ezt a tanácsot adja: „rakasd-bé | A teelő körtvélyt, almát a száraz helyekre, | Polyvázott deszkázatokon: [...] | Lány tüzzel fagyot ö róllok, s rossz nedvet osztass | S mellyekben hiba van, gyakran kezeiddel *apolgasd*; | Eggyikről ne-talán terjedjen másra penisz-el;”. A munkához csatolt ábécérendes szószeredben, szómagyarázatban pedig ezt olvassuk: „*Apolom* Ölelem. tsókolom, *apolgatom*”. Piskolti István *Argirus és Tündér Ilona* című verses históriájának (1781) végén pedig Tündér Ilona Árgirust „Királyi várába vivén *apolgatja*, | Ruháit testéről mindjárt lerángatja, | Ágyára fektetvén csókolja, nyuggatja, | Keserves útjait vele számlálgatja”. Berzsenyi Dániel *Amathus* című versében (1799 k.) pedig ezt olvashatjuk: „Nincs itt gonoszság czimborája, | Sem nyomorult fene nagyra vágyás. || Itt Ámor *apol* s Pieri gyenge Szüz | Nectárpohárt nyujt s ambroziás kebelt”. Ekkor az *apol(gat)* szó (és származékaik) már igen ritkán fordulnak elő, a Fillér című hetilap (Pozsony) írja 1834-ben: „Azért minden halottat *apolgatás* alá kell venni, s ugyanazon figyelmet, gondot ráfordítani, mellyel haldoklásakor tartozik az ember, minthogy talán még nem valóságos halott, hanem talán még hall, érez és áldja magában fáradozásunkat”. Az *apol* szót Kölcsey *Paraneisiséből* (1837) is idézhetjük: „Az oroszlány feltáplálja kölykét, s ha az már elég erős, gond nélkül ereszt el; s az megy, [...] nem kérdi: hová lőn az anya, ki őt hónapokig *ápolá?*” Hunfalvy Pál a *Drezdai levelekben* (1839) írja: „ellenben az új nemzetek a fogadott [a latin] kedvéért saját gyermekétől vonták meg az *ápolást*; ők majd kivetkőztek nemzetiségökből”. Vörösmartynál (is) többször előfordul az *apol*. A *Zalán futásában* „Csongor elő kele most véres feje könnyü sebével, | Kit láta Szömér, s deli Hajna, kötözni siettek. | (Mert illy kezek *ápolták* a bajnokot akkor.)” A *Rabló* című költeményében (1835) pedig arról van szó, hogy a Rabló egy asszonyt rabolt el, azt gondolva, hogy az elhunyt felesége helyett ő lesz az anya, aki árván maradt gyermekeit gondozni fogja: „»Asszonyt, egy ifju nőt | Hoztam közéték im; | Kérjétek őt anyúl, | Kis árva gyermekim. | Kérjétek, *ápoló* | Hogy légyen a helyett, | Ki föld alatt korán | Lelt gyászos lakhelyet«”.

A MTSZt külön veszi fel az ekkor már jóval ritkább *apol*-t és az *ápol*-t. Az *apol*-ra és származékaira 24 434 szöveghelyről 1816 előfordulása van. Azt,

hogy vizsgált korszakunkban az *ápol* mint szorítja vissza a gyakorító képzős *ápolgat*-ot, jól mutatja, ha az MTSzt-ban található legkorábbi példánkban, mondjuk harmincas bontásokban, összevetjük a két szó számarányát: 1–30 (1781–1806) 26 *ápolgat*: 4 *ápol*; 31–60 (1809–1829) 13 *ápolgat*: 17 *ápol*; 61–90 (1829–1835) 7 *ápolgat*: 23 *ápol*; 91–120 (1835–1840) 1 *ápolgat*: 29 *ápol*.

Visszatérve a *Szózat* *ápol* szava értelmezésére, azt mondhatjuk, hogy mivel az *ápol* – az *ápolgatja* közvetítésével – csak 1822-től vette fel egyértelműen adatolhatóan a 'gondoz, ellát' jelentést, s mivel az *ápolgat*-nak, sőt a visszaszorulóban lévő *apol(gat)*-nak is éltek még nemcsak a 'gondoz, ellát', hanem a '(szeretettel) gondoz', a 'dédelget', s netán a 'csókolgat' egymással sokszor összefüggő, egymásba átmenő jelentései is, ez nyilván befolyásolta a *Szózat*-beli *ápol* 'gondoz, ellát' (lásd fentebb CzF, ÉrtSz) jelentésének is a hangulatát: pozitív érzelmi többletet adott hozzá. Ezt az szintén támogatja, hogy az *ápol* a *bölcső* szóhoz kapcsolódik, a bölcső pedig az oltalom, a gondozás helye. S nyilván ezt érzi Martinkó András is, amikor egy verseket magyarázó rádiós sorozatban, amely később nyomtatásban is megjelent, a *Szózattal* foglalkozva megemlíti, hogy az *ápol* ott 'gondoz, nevel' értelmű.³³ Magam hasonlóan, az érzelmi többletet egy kissé talán jobban hangsúlyozva, a vers *ápol* szavához (egyszerű és rövid fogalmazással) leginkább az 'éltet, oltalmaz' értelmet társítanám (vö. „Ez éltetőd...” is), de szintén jónak és megfelelőnek tartom a 'gondoz, ellát'-ot vagy a 'gondoz, nevel'-t is. Csak árnyalatnyi, hangsúlybeli különbségek vannak közöttük. S noha valószínű, hogy a *Szózat*nak az *ápol* szavát a vers mai címzettjei is lényegében jól értelmezik, elsősorban a diákoknak – akik már az elemitől tanulják, éneklék a *Szózat*ot – magam azért biztonság okáért elmondanám, hogy az *ápol* itt nem a ma legelterjedtebb 'beteget gondoz' jelentésben szerepel.

A haza nemcsak az életünk megélésének, segítésének, oltalmazásának a helye, hanem ha az ember meghal, nyugvóhelyéül is szolgál, ahogyan a refrén is mondja: „s ha elbukál (= 'elhunysz, meghalsz'), | Hantjával ez takar.” Az első versszak *eltakar* szavának – amely a *bölcsőd*: *sírod* ← → *ápol*: *eltakar* szembenálló, de egymáshoz kapcsolódó paralel szópárokban a *sírod* szóhoz kötődik – két, egymáshoz közel álló értelmezése van. A CzF például így értelmezi az *eltakar*-t: „Elföd, beborít... Képes kifejezésben: eltemet, magába fogad”. S ez utóbbira a *Szózat* első versszaka a példamondata. Valóban a TESz is a *takar* szó 1350 k.-tól adatolható 'fed, borít' értelme mellett 1590-

³³ MARTINKÓ, *Értjük, vagy félreérjük...*, i. m., 121.

től adatolhatóan felveszi az '(el)temet' jelentést is. Az ÉrtSz pedig, amely az *eltakar vmit* szerkezetet a következőképp értelmezi: „vmi úgy kerül vmire, vmi fölé v. elé, ill. úgy van vmin, vmi fölött v. előtt, hogy az nem látható tőle; elfed vmit”; erre az egyik szépirodalmi példamondata a *Szózat* első versszaka. (A másik Petőfitől, a *Szeptember végénből*: „Már hó *takar* el a bérci tetőt”). Az ÉrtSz az *eltakar*-nak – mivel már elavult – nem veszi fel az 'eltemet' jelentését, az *eltakarít*nál viszont (*átv, vál*) megjegyzéssel ezt még számon tartja: „Eltemet vmit, vkit”.

Martinkó András említett rádióbeszélgetés-sorozatában a *Szózat eltakar* szaváról ezt válaszolja a riporternek:

ez aztán nem tartozik – minden látszat ellenére – a könnyű szavak közé. A haza *földje* ugyan „eltakarhat” (vö. „Hantjával eltakar”), de itt még a hazáról, mint történelmileg kialakult közösségről van szó, az ugyan *ápolhat* (gondozhat, nevelhet), de hogyan „takarhat” el? – Úgy, hogy vissza kell térnünk szavunk réges-régi jelentéséhez, amikor még azt jelentette *eltemet*. (Sok vidéken a halottat ma is „eltakarítják”).³⁴

Jelentésátvitellel valóban elképzelhető ez az értelmezés is (vö. CzF is), magam azonban inkább a 'hantjával, földjével befed' jelentéssel számolok (vö. később a „Hantjával *ez takar*.” sort is). Mert igaz, hogy a *Szózat* kezdetének megszólítása („Hazádnak...”) a magyarsághoz mint emberközösséghez szól, ez azonban – ha itt nem is elsőrenden kiemelve – magában foglalhatja annak lakóhelyét is (vö. „Bölcsöd az s majdan *sírod* is”). A következő három versszakban ez a jelentéskomponens előtérbe is kerül: „A nagy világon e kívül | Nincsen számodra hely; [...] || Ez a föld [...] | Ez melyhez [...] || Itt küzdtenek honért”. Ugyanakkor a *hazának* itt sorrendben először a helyre vonatkozó, utaló jelentésébe is – mint a szöveg is mutatja – beletartoznak a rajtuk lakók, az ő történelmük és kultúrájuk is. A két jelentésterület (a föld és lakosai) kapcsolatos egymással, egybefoglalt.

Az *eltakar* értelmezésében ez annyiban is figyelembe veendő, hogy az 'eltemet' jelentésű *eltakar* ige, állítmány alanya általában az ember vagy egy más élőlény. Persze, a haza, illetve a haza földje, a sír metaforikus használatban éppenséggel lehet az *eltakar* alanya; a 'befed, magába fogad' jelentésű *eltakar* szó alanyaként a haza földje, a sír azonban ezt minden jelentéstani probléma nélkül megteheti. Ma is mondhatják, hogy majd befed a temető, a

³⁴ Uo. (Kiem. az eredetiben.)

hazám földje, pora, stb. Néhány korai, illetve Vörösmarty korabeli példa az *eltakar* és egy az *eltakarít* igére. Pázmány *Prédikációiban* (1636) olvashatjuk: „Nicodémus közel száz font aloét és mirrhát egybe-elegyítvén, tisztességesen *el-takarta* vala urunk hóltt testét”. Verseghy *Búcsúzás* című versében (1806) írja: „El ne felejts, ha sírom, *eltakarja* hű szívemet, mely érted csüggedett”. Wohl Janka verse, a *Széchenyi requiemje* (1860) pedig így emlékezik az elhunytára: „Áldás rád, oh szent magyar! | Bár a sírhant *eltakar*”. Egyébként az *(el)takar* ige ’eltemet’ értelemben való használatát a régiségben (is) felülmúlja gyakoriságban az *(el)takarít*.³⁵ Két példa erre is. „*Inhumo: Földbe takarítom, el-temetem*” áll Páriz Pápai (– Bod) latin–magyar szótárában (1767). Horváth Zsigmond *Elmederítő, szívképző s characterfestő történetek s adatok füzére. 2. című* írásának (1840) egy mondata pedig ez: „legalább jöjj velem a szerencsétlen halottat csendes titokban *eltakarítani*.”

S végül idézném még Zrínyi Miklóstól – rá is gyakran hivatkozott Vörösmarty – a *Peroratio* utolsó két sorát: Míg élek hartzolok az Ottoman hoddal, | Vigan burittatom hazám hamviaval.³⁶

Nagyszerű, nagyszerű halál

Térjünk rá a *Szózat* legvitatottabb szószerkezetének, a *nagyszerű halál*-nak, illetve a *nagyszerű* szó és szövegkörnyezete értelmezésének a kérdésére: „Még jöni kell, még jöni fog | Egy jobb kor, mely után | Buzgó imádság epedez | Százezrek ajakán. || Vagy jöni fog, ha jöni kell | A nagyszerű halál, | Hol a temetkezés fölött egy ország vérben áll”. Manapság itt a *nagyszerű*-t, ’dicsőséges, magasztos’ jelentésűnek értik, s a korábbi szakirodalom is általában ilyen vagy hasonló értelmezéssel számolt. Amióta azonban Martinkó András részletesebben írt a *Szózat*-beli *nagyszerű* szóról, s amellet foglalt állást, hogy ott (eredetileg) nem ’dicsőséges’, hanem ’nagymeretű’ jelentésű, és a *nagyszerű halál* nem dicsőséges, hanem nagymeretű, a *nagyszerű halál* tehát kifejezetten a nemzethalált jelöli, amit a vers is mond, az újabb szak-

³⁵ Lásd pl. NySz, TESz, MTSz.

³⁶ az Ottomán hoddal = a török félhoddal; hamviaval = hamujával ’porával’.

irodalomban – ha olykor árnyalásokkal is –, általában ez a vélemény terjedt el.³⁷

Ahhoz, hogy e kérdéshez hozzásszóljunk, Martinkó érvelését alaposabban megismerjük, majd mérlegeljük, célszerű, ha a cikkéből részletesebben idézünk. Martinkó – általános információelméleti háttérrel is – Vörösmartytól három olyan szót (s egyben két szó szerkezetet) tárgyal, amelynek az eredeti értelemét az időközben végbement jelentésváltozás miatt általában már félreértik, vagy nem értik pontosan, sőt az is megtörténhet, hogy így a szó egy, az eredetinek már nem megfelelő jelentést vesz fel, s az újabb, tulajdonképpen félreértett jelentés (is) állandósul. Mindezt: a szövegértés, a megváltozott értelmezés kérdéseit jól lehet tanulmányozni a többféle és különböző korú műfordításokban is. Martinkó a *Szózatnak a nagyszerű halál* jelzős szó szerkezetét, illetve a *nagyszerű* szót s a *Gondolatok a könyvtárban* című vers *áldomásidat* és *multság* szavát, illetve a *jó multság* szó szerkezetet vizsgálja. Messze a legtöbbet a *nagyszerű* szóval foglalkozik. Többek között ezt írja:

Nézzük először a „nagyszerű halált”-t, illetve a *nagyszerű* szót. Az első meglepő dolog, hogy régi szótáraink nem ismerik! (Holott *kicsinyszerű*, *aprószerű*, *középszerű* stb. van.) Még a Vörösmarty közreműködésével (!) készült Magyar – német akadémiai zsebszótár, 1838-ban sem veszi fel [...]. Sőt nagyon valószínű, hogy szavunk (melyre 1778-ból van az első adat: ez egy földrengést emleget, mint amely „*nagyszerű károkat okozott*”) Vörösmarty nyomán lett népszerű. Népszerű lett – bár csak az irodalmi nyelvben –, és kétségbevonhatatlanul ebben az értelemben: *nagy méretű*, *nagy mérvű*, *nagyszabású*, ill. általában a „nagy” fokozott formájaként: *igen nagy*, *nagy-nagy*, *hatalmas*. A példák százait idézhetném, de elég talán mutatóba egynehány: Szemere Bertalan 1843-ban (a Vahot-féle Országgyűlési Almanachban) „nagyszerű fájdalomról” beszél, Kovács Pál ugyanott „nagyszerű csapás”-ról. Petőfi egy 1844. júl. 16-i színikritikájában így ír: a közönség „éppen a legsiralmasabb jelenéseknél fakadt *nagyszerű hahotákra*”, az Úti levelekben meg 1847. okt. 14-én azt tanácsolja Kerényi Frigyes barátjának: „ne *ásíts* valami túlságosan *nagyszerűt*, mert le talál esni az állkapcád”; Jókai (a Sonkoly Gergelyben, 1847) „nagyszerű [azaz: nagyon nagy] bűnt” emleget. 1848–49-ben Táncsics egy „nagyszerű ipar” megteremtését sürgeti [...] a sajtó „*nagyszerű rablás- és öldöklés*”-ről ír, majd szemére veti a vezetésnek, hogy „*nagyszerű bajokba* keverte az országot” stb.

³⁷ Lásd pl. LUKÁCSI, *i. m.*, 401–402.; MARTINKÓ, *Értjük vagy félreértjük...*, *i. m.*, 121.; SZÖRÉNYI, *Vörösmarty lírája*, 391.; IMRE, *i. m.*, 138.; MOHÁCSY, *i. m.* 459.; SZÖRÉNYI László, *A szabadelvű Vörösmarty*, Rubicon, 1998/3, 22.

Befejezésül talán még egyet, mindennél félreérthetlenebbet: amikor 1849 aug. elején kezd elterjedni annak a híre, hogy Petőfi elesett Segesvárnál, a kolozsvári Szabadság ezzel érvel ellene: „*Nagyszerűbb nemzeti csapás lenne ez*”, hogysem bizonyosat ne tudnánk felőle (aug. 5.).³⁸

Majd arról ír, hogy a *Szózat* legkorábbi fordításai között is a *nagyszerű* szó 'nagyméretű' jelentéssel való fordításait egyre inkább átveszi a 'dicsőséges, hősi' jelentés:

Alig vitatható pedig, hogy Vörösmarty a „nagyszerű halál”-on a nagy, országos méretű, az egész magyarságot sirba döntő *nemzethalált* érti. [...] Hogyan terjedt el mégis – egy egész nemzet tudatában – egy másfajta értelmezés? A „bűnös” *egyrészt* a „nagyszerű” szónak hihetetlen gyors, belső autonóm jelentésmegoszlása, majd teljes megváltozása. Már a 40-es években olyan jelzős kapcsolatokban fordul elő szavunk, hogy a legélesebb elméjű nyelvtörténész is elbizonytalanodik: mi is ott és akkor a „nagyszerű” valódi fogalmi jelentése. Csak egyetlen példát: Petőfi – aki majdnem egyértelműen Vörösmarty módjára él a szóval – első, forradalmat jósoló versében (Levél Várady Antalhoz, 1846. máj.) így hozza össze a két szót:

„De hinni kezdem, hogy *dicső napoknak*
Érjük maholnap fényes hajnalát,

[...]

Ez *nagyszerű*, de véres *kor* leszzen...”

Sőt még a *Szózat* előtt egy nyelvcsináló *javaslatot* tett, hogy ezentúl így értelmezzünk: „Magnific: nagyszerű, dicső” (Kunos E.: Gyalulat... 1835), amikor aztán a Bloch-féle magyar–német szótár 1848-ban egyértelműen már csak ezt írja: „nagyszerű: großartig” a szó jelentéstani sorsa megpecsételődött.³⁹

A CzF és az ÉrtSz *nagyszerű* szócikkére szintén kitér Martinkó, kérdésként teszi fel, hogy a korabeli magyar, nem magyar „mit talált például a kor legtekintélyesebb szótárában, a Czuczor–Fogarasi-féle szótárban *nagyszerű* alatt? (IV. k. 186): »A maga nemében kiválólag nagy« – ez eddig rendben van, de már hozzáteszi: »nagyságában kitűnő, jeles, lélekiemelő«. (Emlékezzünk vissza: milyen szavak jelzője volt a nagyszerű: fájdalom, csapás, bűn, rablás, baj stb.) Új Értelmező Szótárunk – az eredeti jelentés feltüntetésével – éppen a

³⁸ MARTINKÓ, A „nagyszerű”..., i. m., 23. (Kiem. az eredetiben.)

³⁹ MARTINKÓ, A „nagyszerű”..., i. m., 24. (Kiem. az eredetiben.)

Szózatot idézve – vesz fel egy irodalmiasnak minősített aljelentést »hatalmas, lenyűgöző« értelemben”.⁴⁰ Tegyük ehhez hozzá a CzF példait is: „*Nagyszerű változások. Nagyszerű innepély, pompa, zenemű*”. (A CzF *nagyszerű* és *nagyszerű* alakban is felveszi a szót, s példait a rövid ü-s változattal hozza.) Az ÉrtSz szócikkét pedig bővebben bemutatva, azt látjuk, hogy abban a *nagyszerű* 1. jelentése ’kiváló, kitűnő, pompás’. A 2. régi vagy régiesnek minősített jelentés: (*rég*) ’nagy méretű <dolog>’. Ennek az irodalmi nyelvben vagy szép-irodalmi stílusban használt (*irod*) a. aljelentése a ’hatalmas, lenyűgöző’, s erre nemcsak a *Szózat*ból, hanem Kosztolányi Dezsőtől és Móricz Zsigmondtól is van idézet. A b. aljelentés pedig a (*rég, irod*) ’emelkedett, választékos <nyelv, stílus>’. S a szótár felvesz még egy 3. (*rég, irod*) jelentést is: ’nagyarányú, nagyszabású tett, megnyilatkozás’, és ennek egy elavult alfajtaját: a. (*elav, irod*) ’nagy mértékű, elvetemült <bűn, gonosztett>’. Persze, egy többjelentésű és jelentésárnyalatú, története során pedig változó szemantikájú szónak az egyes jelentéseit és „aljelentéseit” nehéz pontosan megállapítani, elkülöníteni, illetve különbözőképpen is lehet. Visszatérve Martinkó fejtegetéseire, ő végül is azt mondja, hogy a *Szózat* megírásának idején, amikor a magyar nemzeti és haladó társadalmi törekvéseket sorozatos retorziók érik: „Egy ilyen korban az eljövendő jobb kort tenni egy vers kilátótornyává egyszerűen hamis illúzió, primitív optimizmus lenne. És mi lenne egy nyom nélkül örökre eltűnő nemzet halálában valami »nagyszerűséget« látni?”⁴¹ Később még azt is megjegyzi, hogy „Betű szerinti értelmében a *Szózat* az egyik legkétségbeesettebb magyar vers”. A szakirodalom nyomán Martinkó szintén megemlíti, hogy az 1848–1849-es szabadságharc leverése után a *Szózat*ban a *nagyszerű halált* mintegy jóslatként is értelmezték (bár Vörösmarty ez ellen tiltakozott),⁴² s ez szintén a ’dicsőséges halál’ jelentést erősítette meg, ami a *Szózat* fordításaiban is tükröződik, mert így „történelmileg is jogos volt a *nagyszerűnek* »dicsőséges, fennséges, szép« értelemben való fordítása. Mert később szinte kizárólag ilyen felfogású fordításokkal találkozunk.” Majd később így folytatja:

Kétségtelen, hogy *nyelvíleg* a magyar nyelvi tudat is, a fordítások többsége is rosszul dekódol. [...] És mégis: sem a magyar értelmezések, sem a nyomokban járó fordítások nem rontják le, s *nem hamisítják meg a művészi információt*.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² VMÖM 2, 624.

A nagy művek ugyanis nem halnak meg: együtt nőnek, fejlődnek az emberiséggel. A 19. század közepére a nemzethalálnak sem a herderi, Széchenyi Ferenc-i s nem is a lengyel „modellje” – értelmezése vált általánossá, hanem a forradalomban, az emberi, nemzeti, társadalmi szabadságért folytatott harcban való esetleges elbukás. Ez a bukás, ez a halál immár valóban *dicsőséges, fenséges, hősiés* dolog! A történelem és társadalom fejlődése értelmezte át a „nagyszerű” szót ebben a kapcsolatban. [...] Ha nem így történt volna, 1848. augusztus végén Petőfi nem egy *optimista*, elsősorban rendületlenséget hirdető *Szózatot* olvasott volna Vörösmarty fejére: „Te irtad azt a Szózatot...?| hieroglif lett belőle, | Amelyet senki meg nem ért!”⁴³

Martinkó tehát végül azt mondja, hogy a *nagyszerű* szó ugyan a *Szózatban* nagyméretűt jelent, a *nagyszerű halál* pedig nagyméretű halált, nemzethalált, mivel azonban a történelmi események változásának hatására a *nagyszerű* szó ebben a kapcsolatban a ’dicsőséges, fenséges, hősiés’ jelentést vette fel, a *nagyszerű halál* pedig a ’dicsőséges, fenséges, hősiés halál’-t, s ez az értelmezés már korán a *Szózat* sajátja lett, nem kifogásolható, ha így (is) értjük. Tanulmányának a *Szózatra* vonatkozó részét így is fejezi be: „A történelem a *Szózat* első kétharmadát igazolta. Nem természetes-e, hogy a »nagyszerű halál«-lal kapcsolatos *művészi információ* megváltozott tartalommal, helytelen dekódolással is változatlanul őrzi művészi érvényét, igazságát, hogy valójában azok is jól értik a verset, akik – félreértik?”⁴⁴

1983-as, rádióinterjú sorozatában s annak könyvként kiadott változatában Martinkó ugyancsak megismétli a *Szózat nagyszerű* szaváról a fenti magyarázatát. Itt – nyilván az idő rövidege miatt is – a *nagyszerű* dekódolásának az ügyére nem tér ki, s a fordításokkal sem foglalkozik. Némileg bővebben szól azonban arról, hogy a magyar *nagyszerű*-t a német *großartig* mintájára alkották, amely ugyanazon a jelentésfejlődésen ment át, mint magyar megfelelője, először ’nagyméretű, nagyon nagy’ volt a jelentése. A magyar *nagyszerű* szó esetében ez a változás „meglehetően rövid idő alatt, kb. tizennégy esztendő alatt ment végbe úgy, hogy már az 1860-as évektől a szó eredeti jelentésében nem

⁴³ MARTINKÓ, A „nagyszerű”..., i. m., 26. (Kiem. az eredetiben.) Petőfi *Vörösmartyhoz* című versében – amelyet a közlés előtt elküldött neki – a cím alá a következő megjegyzést tette: „Midőn a nemzetgyűlésben augusztus 21-én a hadügyben a többséggel szavazott”. Ekkor ugyanis a többség, megszavazta Kossuth kompromisszumos javaslatát, miszerint a már meglévő csapatok esetében elfogadta a német nyelvű regulát – nyilván abból a célból, hogy a dinasztiaival való szakítás lehetőségét elkerüljék –, az újonnan felállítandó hadsereg esetében viszont ragaszkodik a magyar nyelvhez.

⁴⁴ *Uo.* (Kiem. az eredetiben.)

is fordul elő. [...] A környezetéből világosan kiderül, milyen ez a »nagyszerű«, az állítólag dicsőséges és hősi halál. [...] A nagyszerű halálnak Vörösmarty idejében az volt a megrendítő jelentése, hogy *nemzethalál*”.⁴⁵

Az, hogy a *nagyszerű halál* a *Szózatban* – romantikus költői képként – a nemzethalál lehetőségére vonatkozik, a vers szövege alapján korábban is világos volt. Martinkó fejtegetéseinek azonban kétségtelen érdeme, hogy a *nagyszerű* szóval kapcsolatban a ’nagyméretű’ jelentésre, jelentéskomponensre fokozottabban felhívta a figyelmet, s új példaanyagot és a műfordításokat is bevonva foglalkozott e szó jelentéstörténetével, mindezt pedig egyfajta információelméleti keretbe is helyezte. Sőt, arra a messzebbre tekintő kérdésre is kitért, milyen helyzet állhat elő, ha egy vers (mű) szavának, szövszerkezetének a jelentése megváltozik, a vers értelmezése, későbbi felfogása viszont ezt a megváltozott értelmezést fogadja el.

Ugyanakkor az a véleményem – Martinkó problémafelvetései, adatai kapcsán is –, érdemes a *nagyszerű halál* jelzős szerkezetnek s a *nagyszerű* szónak is az értelmezését tovább vizsgálni. Teljesebb szó- és példagyűjtés ugyanis módosíthatja és többféleképpen is árnyalhatja a tőle (és másoktól) felvázolt képet. Cikkének félig esszézerű jellegéből következően már látott példái a bibliográfiai adatok hiányossága miatt csak nehezen lennének visszakereshetők, ismervé azonban a szerzőt, azokban megbízhatunk. Hasonlóan értékeljük Lukácsy Sándor – föltehetőleg Martinkó nyomán született – egy-két példáját is, ő ezt írja: „S ezt a nagyon is fenyegető veszélyt alig szépíti meg az ember millióinak gyászkönyve s a halál „nagyszerű” jelzője (mely a kor nyelvében különben sem magasztosat jelentett, hiszen az egykorú sajtóban folyvást ilyeneket olvashatunk: „nagyszerű földrengés”, „nagyszerű bankrablás” stb.). A nagyszerű halál egyszerűen annyit jelent: totális pusztulás”.⁴⁶ Magam viszont úgy látom, hogy a *nagyszerű* szóra vonatkozó még szélesebb körű és az irodalmi nyelvből bővebben merítő gyűjtés számos korai példával szolgál a ’magasztos, fennkölt, dicsőséges’ és hasonló jelentésekre is. Persze, ma Martinkónál jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk, mert cikke óta már megjelent a TESz (és az EWUng), az SZT, a *Petőfi-szótár*,⁴⁷ és az interneten hozzáférhetővé vált a MTSzt.

⁴⁵ MARTINKÓ, *Értjük vagy félreértjük...*, i. m., 123. (Kiem. az eredetiben.)

⁴⁶ LUKÁCSY, i. m., 401–402.

⁴⁷ *Petőfi-szótár: Petőfi Sándor életművének szókészlete*, szerk. J. SOLTÉSZ Katalin, SZABÓ Dénes, WACHA Imre, Bp., Akadémiai, 1973–1987, I–IV.

Ezek felhasználásával is folytatom tehát a *nagyszerű* szó nyelvtörténeti, jelentéstörténeti vizsgálatát. A TESz a *nagyszerű*-re 1778-ból hozza a legelső adatot, Kovács Ferenc mérnök, „matematikus” könyvéből, amely „Gautier Úr” munkájának némileg kiegészített fordítása.⁴⁸ Ennek 170. lapján olvasuk: „valamelly *nagy szerű* s egy más között jól egybe eresztett kövekkel, mellyekkel a pádimentomot mindkét oldalról beszegi, tzeljät elérheti”. Itt nyilván nagyméretű kövekről van szó. Idézem még az SzT egy 1790-es adatát is: „*Nagy szerű* Ferslag bé pecsételve”. A másik, az absztrakt jelentést pedig – Martinkóhoz hasonlóan és a TESz. nyomán is – 1835-ből, Kunoss Endre *Gyalululat...* című magyarosító szógyűjteményéből adatolják először: „Magnific: *nagyszerű*, dicső”. Az viszont nem biztos, hogy a *nagyszerű* itt előzmény nélküli javaslat, lehet, hogy már egy akkor kezdődő gyakorlatot takar. Kunoss nem volt kiemelkedő költő, irodalmár, de azért „szócsináló”-nál több, saját korában íróként, nyelvújítóként, sőt egyfajta polihisztorként is számon tartották. Az *1837-ki Emlényekről* című bírálatában Vörösmarty pozitívan szól az ott közölt verseiről: „Kunoss dalait különös csín, simaság bélyegzi, azok többnyire a szív szelidebb húrjainak rezzenései, ritkán emelkednek magasabb körökbe, tisztaságok, s csendes hevők által mindazáltal kedvesek és vonzók”.⁴⁹ A NyÚSz azt írja a *nagyszerű* szóról, feltűnő, hogy ez a NySz-ban nincs meg, holott a *kicsinyszerű*, *aprószerű* stb. melléknevekre több idézet is van. Először 1836-ból Fogarasi János *Német és Magyar Zsebszótára*-ból, annak első, magyar-német részéből idézi a német *grossartig* megfelelőjeként: „Különben a német szó egyenértékese is csak a XIX. században jelentkezik először (L. Sanders)”. A NyÚSz második részében, 1906-os pótlékában pedig ezt olvashatjuk: „Nagyszerű. Ugyancsak 1835-ben Vörösmarty Szózatában a »nagyszerű halál«”. A NyÚSz. tehát téved, amikor először Fogarasitól, majd Vörösmartytól hozza az első adatot. 1835-ben, mint láttuk, különben is csak a *Szózat* első két versszakának készült el – a később még javított – kézírata, piszkozata.

Ezután a MTSzt-ből idézek a *nagyszerű* szó első tíz adatából (az időrendben negyediket, a *Szózatot* nem), majd néhány más példát is.

⁴⁸ *Az utak, és utszák Építésének módja*, mellyet irt GAUTIER ur, Mostan pedig hasznos jegyzésekkel meg-bővitve, és szükséges Táblákkal meg-ékesítve *Magyarúl ki-adott* KOVÁTS Ferentz, Posony-Kassa, Landerer, 1778.

⁴⁹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Az 1837-ki Emlényről* = VÖRÖSMARTY Mihály, *Vegyes prózai dolgozatok (1826–1841)*, kiad. BODOLAY Géza, HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 2000 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 15), 103.

Fáy András a *Bélteky-ház* című regényében (1832) írja:

Gyanítnom kell, felele a generál, hogy itt magyar nemzetünknek lelki bélyege áll leginkább ellent. Köz vádjok az ellene az idegeneknek, mit históriánk is igazolni látszatik, hogy a magyar, nem borzad ugyan az óriási tettektől, *nagyszerű* munkáktól, csakhogy azok tartósak és hosszas kitűrésűek ne legyenek. Első láng, első lobbanás határoz nála, úgy csatáiban, mint polgári kezdeményeiben, és mindennemű vállalataiban: ekkor ritka erőteljt fejt ki, de azután pihenni siet.

Itt a *nagyszerű* szó jelentése leginkább nagyszabású, de éppenséggel a mai kiváló, nagy szellemi vagy erkölcsi értéket tükröző is lehet. A következő példa Berzsenyi Dániel *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól* című munkájából (1833) való: „Ne csüggedjünk el pedig azon, hogy mindenben igen elmaradtunk, s nagy gátokat kell vívnunk; sőt legyünk aziránt győződve, hogy azon *nagyszerű* áldozatok, melyekkel most egyesült nagyaink boszús isteneinket engesztelik, áldást hoznak mezeinkre [...]”. Itt a *nagyszerű* leginkább nagymértékű vagy nagyfokú értelmű lehet. Táncsics Mihály *Tordai Endre és az oklevelek* című munkájában (1836) pedig ez olvasható:

Mily kimondhatlanul jól állt magas karcsú termetéhez az inkább hosszudat mint gönbölyded és sokat jelentő most meg bús komoly arcz! A rendkívüli magos homlok, a villogó fekete szemek, nagy sűrű szemöldök, a sasorr jelenték *nagyszerűségét*. Ki az arcnak szebb és nemesebb vonalait észre venni nem képes, hanem a külsőt nézi csak, azaz ki a ruháról ítél: az Tordai Endrét – így nevezteték az ifjú – könnyen egy korhely csavargónak tarthatná [...].

E példában a *nagyszerűség* az emberi megjelenés kitűnőségét, kiválóságát, impozáns voltát jelenti. Ugyancsak Táncsicsnál, az *Úti rajzokban*, a *nagyszerű*-nek egy másik értelmével is találkozunk: „E hely [Lőrincskáta] közel Jászberényhöz a Zagyva folyó jobb partján fekszik; az említett folyó azonban itt koránsem képez folyamat, hanem inkább egy szép, *nagyszerű* nádas tavat, vagy pedig egy gyönyörű mocsárt [...]”. A *nagyszerű* jelentése itt valószínűleg ’pompás’, bár éppen ’nagy’ is lehetne. A következő két példa Jósika Miklós *A csehek Magyarországon* című regényéből (1839) való:

A szemle, mely itt a két vándort meglepte, *nagyszerű* volt: a nap nyugotra hanyatlott már; a festői sziklacsúcsokon, a hóval fődött gerinczeken az esthajnal bíborködbe ömlött el [...].

[...] a szépségökről, mind hadi erejökről híres Perényiek: az atletai termetű Zápolya; az egészséges kinézésű, de szerfölött kevély tartású Országh Mihály, számtalan másokkal, kik mind öltözetük fényére, mind tartások nemességére a szemlét *nagyszerűvé* tevék.

Az első mondatban a *nagyszerű* értelme 'gyönyörű, megragadó'; ugyanez a második mondatban is, amelyben még az 'impozáns' jelentéssel is számolhatunk. Sárosi Gyula *A hölgyek hölgye* című költeményében (1840) a „jéghaza kényura” egy nagyhatalmú kényúr: „Még egy csata, omlik özönnel a vér, | S a jéghaza *nagyszerű* kényura nyér”. Végül első példasoromat *Kovács Pál Munkái* 1841-ben kiadott második kötetének (a *Beszély fűzér* 2.-ben a *Szív és rang* című írásnak) két adatával zárom:

Én is egész diéta alatt magyar Sprachmeistert tarték, s előmenetelem sikerét akarom most neked e levelemben bemutatni! Ha semmik nem akarunk lenni, végtére csakugyan magyarokká kell válnunk. [...] Te korán itt hagyál bennünket, Bruder, – mi kitarók állhatatosan egész végeig, s mondhatom részemről nagy nyereséggel. De ezt ne anyagi értelemben vedd, [...] de vedd úgy mint én, a szellemi haladás *nagyszerű* értelmében.

Az öreg gróf többnyire országos dolgokról beszélt. [...] Elmondá a múlt országyűlés jelentőbb eseményeit, taglalá az érdekeseb vitatkozásokat, s legközelebbi tisztújítását megyéjének hű rajzban adá-elő. Milly dicső, milly *nagyszerű* egy illy országos férfiú hatás-köre!

Mindkét példában a *nagyszerű* jelentése 'kiváló, nagy szellemi vagy erkölcsi értéket tükröző, dicső'.

Wesselényi Miklós *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című röpiratát (1843) és Eötvös József regényét, *A falu jegyzőjét* (1845)⁵⁰ vagy azok egy részét is feldolgozta a MTSzt. Wesselényi a szlávok nemzetiségi törekvéseivel kapcsolatban azt megérti, hogy azokat történelmi múltjuk is táplálja: „Hajdankorukból *nagyszerű* képek, egykori hatalom és fény, annyi szenvedések s rajtuk és ellenök elkövetett helytelenség és erőszak, és sok nagy tett vagy szenvedés által kijelölt eldőd mind annyi emlék, mely buzditólag s szemrehányólag lelkesít, s tette szólít fel”. Ugyanakkor, az orosz befolyás növekedésétől is félve, tiltakozik az ellen a külföld által is akceptált vélemény ellen, miszerint e mozgalmak egyedüli oka a magyar nemzeti

⁵⁰ Ez esetben itt külön hivatkozom mindkét munka egy legutóbbi kiadására is: BÁRÓ WESSELÉNYI Miklós, *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*, Bp., Európa, 1992, 57, 59.; ill. EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, kiad. F. KNOLL Magda, FENYŐ István, Bp., Unicornis, 1995, 9, 13, 14.

törekvések erőszakja és erőltetése; hiszen egy nagy, általános európai szellemi áramlatról van szó: „a szlávmozgalom világeseményeknek s azok-szülte korszellemnek európai *nagyszerű* jelene; és korántsem hozatott hazánkbeli események által létre”. Íme ugyanattól a szerzőtől néhány lapon belül a *nagyszerű* ’dicsőséges’ és ’nagymeretű’ jelentése is. A *falu jegyzőjének* különösen az első lapjait érdemes megvizsgálni szempontunkból. A Réty alispánék lakta „*nagyszerű* kastély” – tekintve környezetének elhanyagoltságát – inkább nagy, mint pompás, lenyűgöző lehet, vagy talán gúnyos értelemben ilyen. Nem is említve az udvaron „a *nagyszerű* szemétdombot, mely az istállónak az egyik felét majdnem eltakarta”. Itt „minden a kényelem s *nagyszerűség* nyomait hordozá.” A nem sokára színre lépő falusi jegyző, Tengelyi Jónás, barátjával, Vándory Balázs református lelkésszel beszélget, s közben visszaemlékezik heidelbergi diákéveire: „valahányszor e dombra feljövök s a tokaji hegy kis csucsát meglátom, a kedves város bájköre tűnik föl lelkem előtt; a zöld hegyek s szőlők, a *nagyszerű* rom, melly a város fölött emelkedik; s ha ez emléket azon való véghetlen unalmasságával, melly nekünk jutott [a fiktív nevű Tiszaréten] összehasonlítom, sirhatnám a sors oriasi igaztalansága fölött”. Vándory szerint azonban „A vidék, mely *nagyszerűsége* által bámulatra ragad, ha részleteiben nézed, többnyire szegény”, a sík unalmas, szegény vidék viszont, ha közelebről nézed, oly sok termékenységet, „annyi egyes szépségeket mutat, hogy szinte elfelejted, mennyire szegénynek látszott az egész”. A regény öt egymást követő lapján tehát a *nagyszerű*-nek, illetve a *nagyszerűség*-nek itt ezekkel a jelentéseivel találkozunk: ’nagymeretű’, ’impozáns’, illetve ’kiválóság (gúnyos értelemben)’ s ’lenyűgöző, értékes’.

Térjünk ki ezután a *nagyszerű* szónak Petőfinél való használatára is, amire már Martinkó szintén idézett néhány példát. Sőt, ő már egy korábbi, más tárgyú cikkében is idézte Petőfinek Várady Zsigmondhoz Szatmárról 1847. augusztus 8-án írt levelét, amelyben a költő arról is beszámol, hogy fiának jön a foga, „kinek most van az a szerencsétlen szerencséje agyart kapni, s jónak látja a születendő agyar tiszteletére *nagyszerű* zenebonákat csapni”. Martinkó ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy „a *nagyszerű* Petőfi korában egyszerűen csak ’nagy, nagyszabású’”⁵¹ S valóban ugyanez a jelentése a szónak Petőfinek egy általa már fentebb idézett színikritikájában (*nagyszerű* *hahoták*) vagy hasonló az *Úti leveleknek* abban a már szintén idézett részében, amelyben Petőfi azt tanácsolja barátjának, Kerényi Frigyesnek: „ne ásis valami túlságo-

⁵¹ MARTINKÓ András, *A humor Petőfi egyik levelében*, Magyar Nyelvőr, 84(1960)/2, 161, 164. (Kiem. az eredetiben.).

san *nagyszerűt*”. Ugyanakkor, láttuk, Martinkó idéz Petőfi 1846-ban írt *Levél Várady Antalhoz* című verséből is, amelyben Petőfi „majdnem egyértelműen Vörösmarty módjára él a szóval”. S ezzel kapcsolatban megjegyzi: már az 1840-es években olyan jelzős kapcsolatokban fordul elő a *nagyszerű* szó, hogy a legkiválóbb nyelvtörténész is elbizonytalanodik a pontos fogalmi jelentése felől. Magam is idézek bővebben e versből, utána pedig egy hasonló részt az *Erdélyben* címűből (1846): „De hinni kezdem, hogy dicső napoknak | Érzük maholnap fényes hajnalát, | Midőn a népek mind fölemelik | A föld porába gázolt fejüket, | S végigmennydörgik a föld kerekén: | »Legyünk rabokból ismét emberek!« | Ez *nagyszerű*, de véres kor leszén, | És úgy is illik, hogy véres legyen!... | Már vizözön volt, most egy vérözön kell, | Hogy megtisztuljon a világ a szennytől”. Illetve: „Iparkodjunk. A század viselős, | Születni fognak *nagyszerű* napok, | Élet-halálnak vészes napjai. | Fogjunk kezét, hogy rettegnünk ne kelljen | Az eljövendő óriásokat”. A *Petőfi-szótár* a *nagyszerű* szónak három fő és több aljelentését veszi fel:

1. 'nagyfokú, nagymértékű'
2. 'nagyszabású, nagyarányú'
3. 'kiváló, kitűnő, pompás'.

A *nagyszerűség*-nek pedig két jelentését adja meg:

1. 'vminek nagyszabású, nagyarányú volta'
2. 'vminek csodálatot keltő, nagy hatású volta'.

Egynéhány esetben még el lehetne gondolkodni a példák besorolásán. A *nagyszerű* 1. és 2. jelentését a konkrét és az átvitt értelem különíti el. A nagy, nagyméretű, azaz *nagyszerű* *ásítás* jelzője például az 1., a *nagyszerű zenebonáé* (= sírásé) a 2. jelentés alá van besorolva. Az utóbbi két versidézetben szereplő *nagyszerű* pedig a 2. jelentés b. alfajába '(történelmileg) nagy jelentőségű' értelemmel. Ezekbe viszont akár a 'dicsőséges' jelentéskomponst is beleérezhetjük (vö. pl.: „... *dicső* napoknak | Érzük maholnap fényes hajnalát,”).

Az *Úti levelekben* is többször és különböző jelentésekben szerepel a *nagyszerű* szó. Petőfi 1847. május 14-én Debrecenben az oda menetéről többek közt ezt írja: „menjünk vágatassunk kelet felé, *nagyszerű* látvány következik: a puszta, a Hortobágy! Hortobágy, dicső rónaság, te vagy az isten homloka”. Pesten június 25-én Mezőtúrra emlékszik vissza: „Mező-Túr derék város a

Berettyó mellett Heves-megyében. Lóvásárai híresek [...]. Az itteni lóvásárok alkalmakor nevezetes és *nagyszerű* betyárverekedések is szoktak esni”. Murány váránál járva az ottani kilátás és a vár történelme egyaránt lenyűgözi (Beje, 1847. július 6.): „Magyarország legszebb megyéinek egyike Gömör s ennek ismét legszebb vidéke Murány. [...] Míg én a táj páratlan fenségén s a mult idők *nagyszerű* eseményein a legköltőibb ábránnal merengtem: addig Tompa Mihály aludt és hortyogott”. Diósgyőrből fölfelé menet egy „csepegő barlangot”, nyilván a mai lillafüredi cseppkőbarlangot nézik meg: „Az igaz, hogy Aggtelekhez képest semmi, de minthogy ebbe nem fáklyákkal, hanem csak gyertyákkal járnak, az aggtelekinél sokkal tisztább, fényesebb s ez pótolja némileg a *nagyszerűséget*.” (Miskolc, 1847. július 8.). Ungvárra megérkezve az oda vezető útról is beszámol (július 11.): „Valami egy órányira Király-Helmectől van Lelesz. *Nagyszerű* disznóhizlaló hely”. S más írásaiban is előfordul a *nagyszerű* szó. Pestről 1848. április 18-án Arany Jánosnak küldött levelében így biztatja őt: „Legelőször is kapj bele ismét a »Toldi«-ba; ha már a fejét és a lábát is megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni, [...] Olvaszd egy *nagyszerű* egésszé”. Naplójában 1848. március 17-én írja le 15-e eseményeit: „Ez volt március 15-ke. Eredményei olyanok, melyek e napot örökre emlékezetessé teszik a magyar történelemben. Események folytatásának közönséges volna, kétségkívül, de tekintve annak, ami volt, kezdetnek *nagyszerű*, dicső”.

A *nagyszerű* utóbb idézett adatai közül több a *Petőfi-szótár* példái, példamondatai közt is megtalálható. A *nagyszerű betyárverekedés*, a Toldi mint várt *nagyszerű egésszé* kikerekített mű, a 2., a 'nagyszabású, nagyarányú' jelentés alá van besorolva. Az aggteleki cseppkőbarlang *nagyszerűség*-ének említése annak 'nagy, nagyszabású, nagyarányú voltá'-ra utaló példa. A *nagyszerű disznóhizlaló hely* a szó 3., 'kiváló, kitűnő, pompás' jelentése alatt szerepel. Magam tágabb értelemben ide sorolnám a Hortobágy látképére vonatkozó mondatot is, ha itt más is a szó hangulata, s a jelentés pontosabban 'magával ragadó, fenséges', sőt az utána említett *dicső rónaság* a *nagyszerű* jelentésében némileg még a 'dicsőséges' felé is mutat. Murány váránál a múlt *nagyszerű eseményei*, majd később március 15. mint *nagyszerű kezdet* a szótárnak nyilván a 2 b. '(történelmileg) nagy jelentőségű' jelentése alá tartozik, de ehhez hozzátehetjük a 'dicsőséges' jelentést is, március 15-ről szólva Petőfinél is a *nagyszerű* mellett szinonimaként áll a *dicső*.

Végül főleg a MTSzt alapján nézzük meg, hogy maga Vörösmarty – a *Szózat*on kívül – más műveiben hogyan, milyen jelentésben használja a

nagyszerű szót. Ezek a *Szózat*nál mind későbbiek. *ACzillei és a Hunyadiak* című drámában:

Czillei: Tehát megnyerhetém szerelmét, ha megigérem, hogy szeretni fogom a Hunyadiakat: feláldozni gyűlölségemet, azon tápot, mellyből lelkem él, hogy szerelmet nyerjek. Csodálatos, ha igaz, s feljegyzésre méltó, ha fiatalabb volnék. De most *nagyszerűbb* dolgom van. (Csenget) (Szolga jő)
Czillei: Rendben van minden, kész a lakoma? Szolga: Igen, kegyelmes ur, készen vagyunk: | Házadnak kincse mind az asztalon van.

A *nagyszerűbb* itt 'fontosabbat' ('nagyszabásúbbat') jelent. Ugyanebben a műben másutt Czillei gúnyosan szól Hunyadi Lászlóról:

Czillei: Oh csak rajta! (félre) Ezt a filkót | Sajnálni kezdem. A legjobb tanítvány | Válnék belőle. *Nagyszerű* ivót | Jósolnak széles melle, vállai, | S vak eszközül szolgálna czélainkra. | De most már késő: meg kell halnia!

A *nagyszerű* értelme itt 'kiváló, kitűnő'; avagy 'nagyértékű' is lehet. Vörösmarty 1848-ban *Szabadság, egyenlőség, testvériség* címmel egy cikket írt. Ebben olvassuk: „Pest és pozsonyi országgyűlés sem okosabban, sem becsületesebben nem cselekedhetvén, midőn a nemzetet saját sorsának urává tette, egyszersmind azon *nagyszerű* hitet vallotta be, hogy az igazság erejében bizik. A szabadság és egyenlőség csaknem minden csorba nélkül törvénybe iktattatott”. A *nagyszerű* jelentése itt leginkább a maival egyező: 'kiváló, fennkölt', de lehet 'nagy erőt, hatalmat tükröző', illetve '(történelmileg) nagy jelentőségű' is.

Ezek nincsenek ugyan benne a *Magyar Történeti Szövegtárban*, de hozok még két példát Vörösmartytól a *nagyszerű* szóra. Ugyancsak 1848-ban *Zsidóügy* címmel írt egy cikket, amelyben bizonyos elvárásokkal, kitételekkel, de a zsidók emancipációját szorgalmazta. Ebből a cikkből azt a két részt idézem, amelyben előfordul a *nagyszerű* szó: „Itt több százezerre menő jogtalan honlakóról van szó. Illy esetben kötelessége a társaságnak [= a társadalomnak] szigorúan bár, de *nagyszerűleg* intézkedni”. Később pedig azt említi, hogy a zsidók igen összetartók, és nem engedtek az átalakulásnak: „a zsidó nem sietett megragadni e kedvező pillanatot, hogy magát az ezredévek szennyéből és nyomorából egy *nagyszerű* határozat által örökre kiemelje”. A kritikai kiadás az első előforduláshoz, a *nagyszerűleg* szóhoz fűz jegyzetet, eszerint

a jelentése 'nagyvonalúan'. Hasonló ('nagyvonalú, általános', ill. talán 'történelmileg nagy jelentőségű') lehet az értelme a második előfordulásnak is.⁵²

A *nagyszerű* szó történetére vonatkozó fejtegetéseket még kiegészíthetjük néhány ténnyel. Mint láthattuk, szélesebb körben alkalmazhatták, nem mondhatjuk tehát, hogy főleg csak negatív tartalmú összefüggésben (fájdalom, csapás, bűn, rablás, baj),⁵³ még ha az ÉrtSz is 3. a. számozással aljelentésként felvesz egy 'nagymértékű, elvetemült <gonosztett, bűn>' jelentést. Az egyik példamondat itt William Shakespeare *Coriolanus*ának Petőfi készítette fordításából való: „Ez mind Olly *nagyszerű* bűn, melly a legkeményebb Halált érdemli”. Ugyanez a mondat viszont a *Petőfi-szótárban* minden különösebb megjegyzés nélkül a 'nagyszabású, nagyarányú' jelentés alá van besorolva. Az a megállapítás szintén túl sarkított, hogy a szó az 1860-as évektől az eredeti jelentésében már nem is fordul elő.⁵⁴ Vannak példáink erre. A MTSzt-ből idézek. Salamon Ferenc *Az első Zrínyiek* című történelmi munkájában (1865) írja, hogy az ostromhoz „földes és gypajúzsákokból, földkosarakból és kiásott földből nehéz ágyuk számára egy *nagyszerű* töltést kezdenek rakni”. Tóvölgyi Titusz *A haszonbérlek* című novellájában (1867) az új ispán „Az első évi jövedelemből építtetett egy juhodályt, és beszámolt vele; a második évben egy ökoristállót, és beszámolt vele; a harmadik évben egy *nagyszerű* sertésölt, és beszámolt vele”. Vajda Viktor pedig 1870-ben egy írásában (*Művészet és politika: Képek a magyar társadalomról*) azt kéri számon a magyar főváros szépitményi bizottságától, hogy az (újabb) épületek között a Múzeum és az Akadémia épületeit kivéve nincs emlékezetes és a funkciójának is jól megfelelő: „És legközelebbi hatáskörében eredményezhetett-e új lendület *nagyszerű* építkezéseink között e bizottmány? Pest épül, de nem szépül, mert új házai a jövőre való tekintet nélkül jönnek létre, a Lipótvárost kivéve mindenütt”. Az viszont kétségtelen, hogy a *nagyszerű*-nek a konkrét nagyságra vonatkozó értelme egyre inkább visszaszorul, s majd az újabb időkben gyakorlatilag eltűnik. Ennek az is lehet oka, hogy az absztrakt, átvitt értelmű jelentések egyre inkább terjedtek és differenciálódtak. S érthető is, hogy amíg a konkrét 'nagyméretű' jelentésnek nem nagyon van módja osztódni (sőt, maga a *nagy* szó is tulajdonképpen ezt fejezi ki), addig a

⁵² Lásd VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások, Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok*, kiad. SOLT Andor, FEHÉR Géza, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1977 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 16), 82, 85–86, 562.

⁵³ Vö. MARTINKÓ, *A „nagyszerű” halál...*, i. m., 24.

⁵⁴ Vö. MARTINKÓ, *Értjük vagy félreértjük...*, i. m., 123.

'nagyszabású, nagyfokú, impozáns, kiváló, kitűnő, jelentős' stb. jelentések és altípusaik esetében ez sokkal jobban megtörténhetett. Az szintén figyelemre méltó, hogy a két legkorábbi általam idézett, konkrét jelentésű adatban a *nagyszerűt* még két szóba írják: *nagy szerű*. Az ÉrtSz kevésbé differenciál, a konkrét – absztrakt választóvonal szerint különíti el a jelentéseket, a 'kiváló, kitűnő, pompás' jelentést veszi elsőnek, a többit pedig régiesnek minősíti. S nyilván erősen számolni kell itt a német *großartig* hatásával is, amelyet szintén általában átvitt értelemben és a 19. századtól használtak.

S azt is láthattuk, hogy a *nagyszerű* szó különböző jelentései egymás mellett élnek, akár ugyanazon szerző ugyanabban a művében is. S e jelentések sokszor érintkeznek, át is mehetnek egymásba, illetve akár többféle aljelentést, jelentésárnyalatot is magukba olvaszthatnak. Utólag még külön is megemlítem, hogy a Martinkó által az *Országgyűlési Almanach* 1843-as számából Kovács Páltól idézett „nagyszerű csapás” nyilván ugyanattól a szerzőtől való, akinek én 1841-ből a *Szív és rang* című írásából a *nagyszerű* 'kiváló, nagy szellemi vagy erkölcsi értéket tükröző, dicső' jelentésére hoztam két adatot. S igaz, hogy Tánacsics 1848–1849-ben „*nagyszerű ipar*” megteremtését sürgeti, de ugyancsak fentebb láttuk, hogy 1836-ban *nagyszerű* 'pompás, szép' tőről beszél, illetve 1837-ben egy emberi megjelenés, jellem *nagyszerűségéről* (= kiválóságáról). S láthattuk a *nagyszerű* szó többek között Petőfitől idézett példáinak különböző jelentéseit is. A *nagyszerű* jelentései tehát már változatosak, és ekkor erős mozgásban is vannak. Az értelmezést főleg a szövegösszefüggés határozza meg. Nyelvi szempontból még fontos megjegyezni, hogy a *nagyszerű* szintén nyelvújítási szó. S ha nem is Vörösmarty alkotta, mint ahogy Tolnai, s a NyÚSz is írta, ő a legelsőik között lehetett, akik (absztrakt jelentésben) éltek vele. S a költő ezt a szót is jó érzékkel, a szövegbe illő módon használta.

S végül a *nagyszerű* szóval összefüggésben térjünk rá a *Szózatban* a *nagyszerű halál* jelzős szerkezet értelmezésére (vö. „Vagy jöni fog, ha jöni kell | A nagyszerű halál, | Hol a temetkezés fölött | Egy ország vérben áll.”). A korábbi értelmezések többsége – a szövegnek megfelelően szintén tudva, hogy itt Vörösmarty a nemzethalál lehetőségét veti föl („S a sírt, hol nemzet súlyed el”) –, mégis ehhez a nagymérvű pusztuláshoz – nyilván megint csak a szövegösszefüggésre is támaszkodva – általában egy 'magasztos, dicsőséges' jelentést (is) társított. A fordulatot Martinkó 1971-es cikke hozta, ettől fogva viszont ez a jelentés(komponens) visszaszorul vagy eltűnik, s a „nagyszerű halál”-ban a *nagyszerű*-nek szinte csak a 'teljes, totális' jelentése hangsú-

lyozódik.⁵⁵ Az értelmezésben, mint a korabeli nyelvhasználat részeseit is, nyilván érdemes segítségül hívni Vörösmarty kortársait is. Széchenyi István 1841-ben a *Kelet népében* a kossuthi, kockázatosnak ítélte politikát támadva írta gúnyosan: ha ez megvalósul, „még veszünk sem lenne *nagyszerű*, mint Vörösmarty oly édeskeserűn zengi, de egyenesen nevetséges, hasonlóan minden olyan elbukáshoz, melyre elég ok nincs, azaz, melyet egy gyűszűbe fűző gyakorlati ésszel elkerülhetni”. S a magyarság sírját nem könnyező baráti népek állnak körül, hanem „számtalan elleninek közhahotája közt »farkasveremben« lelné magát”.⁵⁶ Szemere Pál a többször említett tanulmányában pedig ezt írja: „Költőnk ezt akará mondani: szenvedésünk jobb kor kér, vagy halált. Ha halni kell: dicső és *nagyszerű* lesz halálunk... De nem lehet, hogy hiába szenvedtünk légyen. Eljövend a jobb kor. Csakhogy *légy hiv a hazához!*” A *Szózat*-beli „*nagyszerű* halál”-t Gyulai Pál is lélekemelő halálként értette.⁵⁷ Úgyhogy eszerint a CzF és az ÉrtSz aligha téved, amikor a *Szózat* vonatkozó mondatában a *nagyszerű*-t értelmezve a 'nagy, hatalmas' jelentés mellett a 'lélekemelő', illetve a 'magasztos' jelentést is felveszi. Az újabb szakirodalomban is többen ezt az értelmezést vallják vagy emelik ki jobban.⁵⁸

Ami pedig a magyar *nagyszerű* szónak a német *großartig* tükörfordítása-ként való keletkezését illeti, az szerintem is föltehető, de ez a kérdés még tovább vizsgálendő. S nyilván támogatta ezt a szóalakulást a már meglevő magyar *kicsinyszerű*, *középszerű* stb. is. Mindenestre megjegyzendő, hogy az 1989-ben megjelent új német etimológiai szótár⁵⁹ a *großartig* szót csak a 19. századtól adatolja, a magyar *nagyszerű*-re viszont már 1778-ból volt adatunk (konkrét jelentésben és külön írva). A Grimm-szótár megfelelő, 1935-ben kiadott kötete⁶⁰ is mondja, hogy a *großartig* egész fiatal, bár rendkívül gazdag és finoman differenciált szó. Adelung és Campe szótáraiból (a 19. század eleje) még hiányzik, először a romantika idején használták

⁵⁵ Lásd 36. lábjegyzet.

⁵⁶ OROSZ, *i. m.*, 6.

⁵⁷ VMÖM 2, 621–622.

⁵⁸ Lásd pl. KOROMPAY, *i. m.*, 442.; MAKAY, *i. m.*, 130.; TÓTH, *i. m.* 272–273.; SZÖRÉNYI László, *Ildom*, Magyar Nemzet, 2016. aug. 13., 31. Kéziratának lezártáig a Vörösmarty kritikai kiadás illető kötete áttekinti az e helyre vonatkozó irodalmat, a (többnyire nem pesszimista hangvételűnek ítélt) értelmezéseket. Lásd: VMÖM 2, 621–625.

⁵⁹ Wolfgang PFEIFER, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, III, Berlin, Akademie Verlag, 1989.

⁶⁰ *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, IX, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1984.

gyakrabban. Elsőnek szótározott jelentéseiben a szót az ember lelki, szellemi és erkölcsi tulajdonságainak a jellemzésére vonatkoztatták, például: „um so lachen zu können, musz man eine *groszartige* und milde seele haben (Ebner–Eschenbach [1830–1916] 4, 92). De találunk itt párhuzamot *A falu jegyzője* egy idézett példamondatához is: „Heidelberg liegt wunderschön, eine natur, die *groszartig* ist, ohne zu erdrücken” (Hebbel, Friedrich [1813–1863], br[ief], 1, 63). Abban viszont biztosak lehetünk, hogy a német *großartig*-nak a 19. századtól induló egyre gyakoribb használata hatott a magyar *nagyszerű*-re, s a szó elvont jelentéseinek a kialakulására, azok sűrűbb használatára is. A magyar irodalmi és politikai élet vezetői többnyire rendszeresen olvastak németül.

A magyar *nagyszerű* szó bemutatott korabeli példáin (is) látszik – említettem is már –, hogy ezekben a konkrét és absztrakt jelentések sokszor egymás mellett élnek, s érintkezés is lehet közöttük, mozgásban vannak. Így részemről a *Szózatban* a *nagyszerű* melléknévnek – mivel a vers jelzi is, hogy a nemzethalálra vonatkozik („S a sírt, hol nemzet súlyed el”) – a ’nagyméretű’, de a ’dicsőséges, fennkölt’ jelentését is el tudom fogadni, sőt – a *Szózat* hangulatától is támogatva – inkább az utóbbira tenném a hangsúlyt. Egy jobb korért való jogos harcban, küzdelemben, egy egész nemzet elveszte nyilvánvalóan magasztos, megrázó is. Ugyanakkor, bár Vörösmartyt a *Szózatban* is valóban kísérti a nemzetféltés, s tusakodik a nemzethalál gondolatával (lásd a *Hontalant* és a szakirodalom által említett más verseket, valamint a *Kont* című drámából egy fenti idézetet is), nem hinném, hogy a *Szózatban* ez a fő mondanivaló. Elsőrenden a hazához való rendületlen hűségre hív fel. S azt sem hinném, hogy a reformkorban a nemzethez egy kifejezetten pesszimista hangulatú szózatot intézett volna.

Más kérdés, hogy a nemzethalál nyilván metaforikusan, valamint romantikus költői képként is értendő. Mint ahogy Petőfinek is a szabadságért folytatott világméretű harcokról írt sorai (a fentebb idézettekhez lásd még az *Egy gondolat bánt engemet...* című versét). Másrészt, Vörösmarty a herderi vélemény által is született szorongásának nem az egész nemzet fizikai halálától való félelem az oka; ő és több kortársa attól félt, hogy beolvadnak más népekbe, s a nemzet elveszti nyelvét, történelmi emlékezetét, sajátos műveltségi vonásait.⁶¹

⁶¹ Vö. pl. SZÖRÉNYI, *Vörösmarty lírája*, 391.; IMRE, *i. m.*, 138.

Végül tanulmányomat azzal zárom: ahhoz a – Martinkó András által is gyakorolt – vizsgálati módszerhez óhajtottam hozzájárulni, amely az irodalmi szövegelemzésekbe jobban bevonja a nyelvtörténetet. S még egy más jellegű záró megjegyzés. A „Haza a magasban” analógiájára elgondolkodhatnánk rajta, hogy ma – más területi és etnikai viszonyok között, s a globalizáció korában, a nemzeti keretek lazulásakor – mit jelent nekünk a *Szózat*. A „Haza a magasban” mellé oda helyezhetjük a „*Szózat a magasban*”-t, s jól el is gondolkodhatunk a jelentéséről, a jelentőségéről.

DEÁK ÁGNES

„*Forradalmi tartalmú költemény*”

*A Szózat tiltás és tűrés határmezsgyéjén
az 1850–1860-as években**

1853 első hónapjában a pesti császári-királyi országos törvényszék ülnöke, Wajdischek egy gyöngyösi postabélyeggel ellátott küldeményt kapott, melyben Deák József ülnökhöz címzett lezárt boríték lapult. Deák felnyitotta, s a pesti rendőrigazgatóságnak szóló, további leragasztott borítékot talált benne, amit a címzett hatóságnak beszolgáltattott. Az 1853. január 14-ről Gyöngyösről keltezett névtelen feljelentés szerint a város környékén titkos politikai „klub” működött Darvas Lajos, Domján Pál ügyvéd és Kaszap János pásztói földbirtokos részvételével. Beindult a rendőrségi gépezet. A vizsgálat sok terhelő adatot nem tudott felszínre hozni, de amikor január 29-én éjszaka házkutatást tartottak hármójuknál, Darvasnál és Domjánánál a csendőrök tiltottnak minősülő iratokat foglaltak le. Darvas, aki mindenféle hazafias vállalkozás (Magyar Kereskedelmi Társaság, Vukovár-Fiumei Vasúttársaság, Tiszai Gőzhajózási Társaság, Tiszaszabályozási Társaság, Iparegylet, Gyáralapító Társaság, Magyar Műegylet és Heves megyei Takarékpénztár) részvényese volt, több kéziratot őrzött meg a forradalmi időkből, továbbá versszövegeket is lefoglaltak nála, például a környékről alig néhány hónappal korábban elhurcolt Vachott Sándor egy évtizeddel ezelőtt született, *A külföld rabja* című versét, mely az 1830-as évek végén elítélt Lovassy László szenvedéseit örökítette meg. Domjánánál két írásművet foglaltak le: egy *Szózat Zemplynyből*

* A szerző az SZTE BTK Modernkori Magyar Történelmi Tanszékének egyetemi tanára. Az írás az OTKA K 83777. sz. „A Schmerling provizórium története” című kutatási program keretében készült.

Zemplényhez, és minden Magyarhoz című reformkori költeményt (nyilván a politikai alkalmi költészet egy darabját) és egy „forradalmi tartalmú verset”. Mivel az iratokhoz csatoltan fennmaradtak a lefoglalt kéziratok, nem maradhat kétségünk afelől, hogy e veszélyes költemény nem más, mint Vörösmarty Mihály *Szózat* című verse.¹ Az ügy további menetéről nincsenek információink, de feltehetőleg nem járt súlyosabb következményekkel. A tiltottnak minősült kéziratokat nem adták vissza, de terhelőbb büntényt nem tudtak a gyanúsítottakra bizonyítani.

Közismert tény, hogy Vörösmartyt a neoabszolutizmus kormányzata a forradalom költőjének és politikusának tekintette, s hogy amikor halála után gyermekei és özvegye számára a Magyar Tudományos Akadémia nyilvános gyűjtést tervezett, azt a magyarországi kormányzóság Albrecht főherceg katonai és polgári kormányzóval az élén nem engedélyezte. Ezen túlmenően igyekeztek a rendőri hatóságok megakadályozni minden említést Vörösmartyról a nyilvánosság előtt. 1855-ben azt is akadályozta a kormányzóság, hogy haláláról, illetve a nagy tömeg jelenlétében történt ünnepélyes temetéséről sajtóhíradások lássanak napvilágot. A Bécsben megjelent magyar nyelvű napilap konzervatív szerkesztőjének, Török Jánosnak, aki a birodalmi centralizáció és a magyar alkotmányos különállás megszüntetésének ellenfele volt, viszont nem tilthatták meg azt, hiszen újságjának megjelenési helye kívül esett a magyarországi kormányzóság hatáskörén. Azonban nem mulasztotta el Albrecht főherceg, hogy kifogást emeljen a bécsi Legfelső Rendőrhatóságnál az efféle közlemények megjelenése ellen. Erre Török, aki élvezte Johann Kempen von Fichtenstamm báró altábornagy, a vezető rendőrhatóság vezetőjének támogatását, mentegetőzésre kényszerült, Vörösmartyt azonban védelmébe vette. Kifejtette, mivel olyan hévvel üldözik nevének említését a sajtóban, lojális kötelességének érzi két körülményre felhívni a figyelmet. Ha az újságok nem közölnek őt érintő közleményeket, a publikum azonnal magasabb rendelkezéseknek fogja azt tulajdonítani, ami kedvezőtlen benyomást tenne a „nemzeti érzékenység”-re. Másrészt Vörösmarty mindvégig dinasz-

¹ „Gedicht revolutionären Inhaltes”; Joseph Protmann pest-budai rendőrigazgató jelentése Albrecht főherceghez, Pest, 1853. január 24.; Forgách csendőr ezredes jelentése a kormányzósághoz, Pest, 1853. február 10.; Schwarzer csendőr százados (6. csendőrezred, második szárny, Eger) feljegyzése és jelentése, Gyöngyös, 1853. január 30., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) D 44 K. k. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn, Polizei Section: Titkos iratok, 1853:367, „Club in Gyöngyös” címmel akta. Wajdischek nevű ülnököt nem találtunk a törvényszék hivatalnoki névsorában. Vö. *Müller Gyula nagy naptára 1854re*, kiad. MÜLLER Gyula, Pest, é. n. [1853], 229.

tiahű és mérsékelt nézeteket vallott. Egyébként is Török szerint a tisztelet, amivel az emberek Vörösmarty alakját Magyarországon övezik, nem az 1848-as forradalomnak, hanem irodalmi teljesítményének szól. Nem célunk Török kijelentéseit részletesen értékelni, de ez utóbbit illetően biztosan tévedett. A kor embere Vörösmarty költői nagysága mellett a nemzeti ellenállás és a nemzeti eszmények hű őrzőjét is siratta benne.²

A *Szózat* státusa is hasonló volt alkotójának státusához. Láttuk, kéziratát elkobzandónak minősítették, egyes külföldön megjelent, forradalmi tartalmúnak minősült kiadványban is tiltottnak számított,³ de formális tiltás nem volt érvényben ellene. Ennek köszönhetően néhány alkalommal nyomtatásban is megjelenhetett, s elszórt híradások tanúbizonysága szerint hébe-hóba nyilvános rendezvényen is elhangozhatott – feltehetőleg a helyi hatóságok éberségét kijátszva.⁴

Mi volt a funkciója a titokban másolt, továbbadott, olvasott és időnként még énekelte is tiltott szövegeknek? Ezek (jobbára költemények) a kollektív

² Török levele „Eure Excellenz! Hochgebornen Freiherrn, kk. Geheim Rath und Feldmarschall! Mein gnädigsten Herr!” megszólítással, Bécs, 1855. december 29. (feltehetőleg Kempenhez), MNL OL D 296 Abszolutizmus kori levéltár, Polizeiministerium: Oberste Polizeibehörde, 1827–1867. 2. doboz szám nélkül ff. 85–88. Nem Török volt az egyetlen újságíró, akinek meggyűlt a baja egy-egy Vörösmarty alakját megidéző, akár rövid hír miatt is. A hivatalos lapot, a Budapesti Hírlapot szerkesztő Szilágyi Ferenc elmozdítását is többek között arra hivatkozva kezdeményezte a magyarországi kormányzóság 1856 áprilisában, hogy a lap felvett egy hírt a Vörösmarty árvák javára Dombóváron tartott bálról: „Dombovárott a farsang utolján tartott Vörösmarty-bál a legfényesebben ütött ki, és szép jövedelem folyt be. r. l., *Kaposvár, febr. 21. (Ered. levél)*, Budapesti Hírlap, 4(1856)/51.; „Note” címmel feljegyzés Alexander Bach belügyminiszter számára, Buda, 1856. április, aláírás nélkül, MNL OL D 46 K. k. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn, Civil Section, 161. doboz 6687.VI.C.1856. Szilágyi 1857 elejétől valóban megválni kényszerült a laptól.

³ *Hangok a' multból: A' magyar nemzet' nagy napjainak emlékeül*, Összeszedte és kiadta két magyar honfi, Lipcse, Keil Ernő, 1851, 3–6.

⁴ *Magyar költők könyve*, Pest, Geibel Ármin, 1851, 355–357.; *Magyar költők könyve*, Pest, Geibel Ármin, Pest, 1857², 181–183.; *Nemzeti dalkönyvecske*, Pest, Lampel Róbert, 1859², 40–43. Vörösmarty halála alkalmával cikkek említették a *Szózatot* – Magyar Sajtó, 1(1855)/117. A kolozsvári színházban 1855. december 22-én Vörösmarty-emlékkünnepély alkalmával első számként elhangzott a *Szózat* – Pesti Napló, 7(1856)/160–1743. 1858. július 6-án a Nemzeti Színházban hegedűsök eljátszották felvonás közben – Hölgyfutár, 9(1858)/152, Nemzeti Színház című rovat. A Lisznyay Kálmán által szervezett dalidők egyikén elszavalta Vahot Imre Nagyváradon – Hölgyfutár, 9(1858)/279, Vidék című rovat. VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények 2, 1827–1839*, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 2), 631. (A továbbiakban: VMÖM 2.); SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001 (Irodalomtörténeti Füzetek, 149), 96–106.

fájdalom és megalázottság, de a hit és remény kifejezésének szavait adták az emberek ajkára, azokban az egyes ember szorongó érzéseit összefonódhattak a közösségi megalázottság érzésével. S a *Szózat* kiemelten alkalmas volt erre a funkcióra. Harcra buzdíthatott 1848–1849-ben, az ötvenes évek reménytelen óráiban viszont a kitartás üzenetét hordozta. A másolás ráadásul másfajta, közelebbi érzelmi viszonyt is teremthetett a szöveggel, mint a nyomtatott verzió pusztá olvasása. Vörösmarty félelme, hogy költeményének „nagyszerű halál” motívumát a szabadságharc katonai elfojtása és annak nyomán tobzódó kíméletlen megtorlás látnoki jóslataként értelmezheti a közvélemény,⁵ nem igazolódott. Nem a nemzethalál, hanem a rendületlen kitartás üzenetét olvasták ki soraiból a kortársak.

Bár maga a költemény nemkívánatos volt a hatalom birtokosai számára a nyilvánosság terein, azt nem lehetett megakadályozni, hogy egy-egy motívuma bűvópatakként fel-felbukkanjon irodalmi, de akár politikai művekben is. Mocsáry Lajos például 1855-ben a társadalmi érintkezési formákat bíráló *A magyar társasélet* című röpiratában a *Szózat* híres fordulatának parafrázisát beépítve hirdette az anyagi gyarapodás és a kultúra ápolásának nemzeti programját:

Te magyar faj! Vedd jól eszedbe állásodat. Egy maroknyi nép, árva, rokontalan, egyedül állsz bezárolva a nagy népvilág közepébe. Sok hosszú századon keresztül, – *annyi balszerencse közt – oly sok veszély után* – föntartád magadat s élni akarsz. Még birtokában vagy egy nagy térnek, egy gyönyörű országnak, s azt édes hazádnak nevezheted. E honban szép mindenféle nép lakik, de még te vagy benne túlnyomó. De nincs egyebed. Többi lakótársaidnak számos rokona, barátja, támasza van a széles világon, te fajoddal egyedül állsz. Vagy fentartod túlnyomóságot, vagy semmivé léssz.⁶

A történetíró Jakab Elek, aki maga is átélője volt 1848–1849 nagy küzdelmeinek, így fejezte be történeti munkáját a szabadságharc történetéről: „Három legyen előtted szent és bárki által érinthetlen: az alkotmány, hazád épsége s az Unio, nyelvben és irodalomban élő nemzetiséged. Ezekért folyt 1848–49-n annyi nemes vér... Ezek legyenek talizmánaid... Ezeket fogadd jelvénnyül, mely alatt *győznöd vagy halnod kell*”.⁷ Jakab sorai évtizedekkel később

⁵ Vörösmarty *minden munkái*, kiad. GYULAI Pál, II, Pest, Ráth Mór, 1864, 279. ; VMÖM 2, 624–625.

⁶ MOCsÁRY Lajos, *A magyar társasélet*, Pest, Müller Gyula, 1855, 12–13. (Kiem. D. Á.)

⁷ JAKAB Elek, *Szabadságharcunk történetéhez: Visszaemlékezések 1848–1849-re*, Bp., Rautmann Frigyes, 1880, 577. (Kiem. az eredetiben.)

születtek, de jól mutatják, az „itt élned, halnod kell” motívum számtalan variációban ott élt a kor emberének fejében. A harmadik motívum, ami újra és újra felbukkant az 1850–1860-as évek különböző szövegeiben, a „fogyva bár, de törve nem”. Idézhetjük például id. Teleki Domokos grófnak, a magyar országgyűlésen újra megjelent erdélyi képviselők egyikének a Pesti Naplóban 1867 tavaszán megjelent cikkét: „Erdély, ha fogyva bár, de meg nem törve, ismét itt van”.⁸ A *Szózat* tehát egyszerre volt kitiltva a nyilvánosság tereiről és jelen ugyanezekben a tereken.

1859 nyarára a neoabszolutizmus kormányzati rendszere látványosan megingott, a háborús vereség a birodalom minden tartományában megrendítette a hitet a kormányzati elvek korábban oly hangosan hirdetett szilárdságát és tartósságát illetően. 1859 őszén a Protestáns Pátens elleni tiltakozás jelentette az első politikai színezetű ellenállási tömegmozgalmat a kormányzati önkény ellen. 1859 őszétől, majd 1860-ban a Kazinczy- és Berzsenyi-ünnepségek, más irodalmi megemlékezések teremtettek alkalmat a nemzeti nyelv és kultúra s azzal együtt a történelmi és politikai hagyományok iránti elkötelezettség demonstrálására. Széchenyi István gróf öngyilkossága, majd az emlékének szentelt gyászistentiszteletok sora tovább erősítette a kollektív fellépés már régen nem tapasztalt élményét. Ezek voltak az első alkalmak, melyek a kéziratok irodalom íróasztalfiókai homályából a nyilvánosság fényébe emelték újra a *Szózatot* (és vele együtt a *Himnuszt* is).⁹ Tudjuk, a *Szózatot* már 1848 előtt is „nemzeti ének”-nek tekintették, s megzenésítése nyitotta meg ennek útját.¹⁰ Az 1850–1860-as évek fordulóján is szöveg és zene együttese képezte a nemzeti kultusz tárgyát. Gyakran az ünnepi műsorok egyik műsorszámaként hangozott el legtöbbször a közreműködő iskolai vagy alkalmi színházi énekkar előadásában. 1859. november 20-án Székelyudvarhelyen Kazinczy-ünnepet tartottak a városházán, a katolikus és református gimnázium egyesült énekkara az ünnepély elején „lelkесítőleg dalolta el Vörösmartynek »Szózat«-ját”. Az ünnepség végén pedig az énekkar „minden kebelben szent fohászokat

⁸ Id. gr. TELEKI Domokos, *Erdély*, Pesti Napló, 18(1867)/92–5100. Szabó Richárd 1860-ban a Nagyenyeden tartott Kazinczy-ünnepélyről is ekképp kezdi tudósítását: „Enyed, melyre el lehet mondani, hogy »megfogyva bár, de törve nem«, él a testvérhonban [...]”. *Kazinczy-album*, összeáll. SZABÓ Richard, Pest, Werfer Károly Műintézete, 1860, 49.

⁹ Vö. BÚSBACH Péter, *Egy viharos emberöltő: Korrajz*, Bp., Benkő Gyula, 1906², I, 306–307.; BERZEVICZY Albert, *Az abszolutizmus kora Magyarországon: 1848–1865*, Bp., Franklin-Társulat, é. n., II, 416.

¹⁰ *Vörösmarty minden munkái*, 278.; VMÖM 2, 628–631.; A *Szózat* 1840-es évekbeli népszerűségéről lásd: LUKÁCSY Sándor, *A Hymnus és a Szózat*, *Literatura*, 8(1981)/3–4, 403.

keltő hangokon énekelte el Kölcsey »hymnusz«-át”.¹¹ Jóval ritkábban, de előfordult a *Szózat* szavalása is.¹² A legsűrűbben azonban a megemlékezés elején vagy végén közös éneklés során csendült fel dallama (láthatólag még nem létezett egységes forgatókönyv, mind a *Himnusz*, mind a *Szózat* elhangozható akár nyitó-, akár záródallamként), ami megerősítette és demonstrálta az „együtt vagyunk” élményét.¹³ Ilyen értelemben az éneklése valóban politikai tett volt – nem csoda, hogy a kormányzat annak is tekintette. Arról, hogy a közös éneklés egy adott helyen és pillanatban mennyire volt spontán, illetve előre megrendezett esemény, eltérően nyilatkoznak forrásaink.¹⁴

¹¹ Kolozsvári Közlöny, 1859/123. (A cikk cím nélkül jelent meg.) A szegedi Kazinczy-ünnepen például „Pajor A. urhőgy” énekelte el, mégpedig „annyi lelkesedéssel, annyi lánggal énekelte, hogy valódi szózáttá vált az a közönséghez; szózáttá, hogy rendületlenül hive legyen hazájának, hazája nyelvének, nyelve irodalmának s irodalma termékeinek. A gyönyörű félmélyhangon énekelte szózat minden szaka uj meg uj tapsviharra ragadta a lelkesült közönséget”. KEMPELEN Győző, *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben*, Szeged, Burger Zsigmond, 1860, 128. Dunaszerdahelyen, Miskolcon, Szabadkán, Baján, Nagyenyeden, Gyergyószentmiklóson és Egerben a színházi személyzet énekelte el a *Szózatot*, Pápán, Győrött, Debrecenben, Déván, Nagykőrösön, Sárospatakon, Miskolcon, Szarvason, Székelyudvarhelyen az iskolai énekkar, Kecskeméten, Kunszentmiklóson, Nagybányán, Fogarason, Győrött, Gyöngyösön, Losoncon, Nagyszalontán szintén a „dalkar”, „dalárda”. *Uo.*, 133–148.; *Kazinczy-album*, 43–53. Szekszárdon „négyesdalban a műkedvelők által” adatott elő. KEMPELEN, *i. m.*, 146. Az 1860. január 19-én Marosvásárhelyen tartott Kazinczy-ünnepélyen csak a *Himnusz*, ahogy akkoriban gyakran emlegetik, a „Dicsdal” hangzott el, mégpedig az ünnepség elején, *Kazinczy-estvély M.-Vásárhelyt*, Kolozsvári Közlöny, 1860/8.

¹² Ez történt Dobsinán 1859 decemberében, ahol „K. bányafelügyelő noha idegen származásu, még is elég meghatóan szavalta el a »Szózatot«”. *Kazinczy-album*, 44.; Szászvárosban mind énekelve, mind szavaltat formájában szerepelt a műsorban. A Konstantinápolyban tartózkodó magyarok ünneplésén is szavaltként hangzott el „Sz. D.” előadásában „könyvek közt könyvezők előtt”. *Uo.*, 53, 47.

¹³ A forgatókönyv általában minden irodalmi megemlékezésnél hasonlóan alakult. 1860. július 25-én Szegeden például Dugonics András sírjánál az emlékszobor körül énekelte a tömeg a *Szózatot*, azután elmondták a Miatyánkot. K. Gy., *Dugonics-ünnep Szegeden = Országos nagy képes-naptár 1861-dik évre*, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc, Pest, Landerer és Heckenast, é. n., 431. De a Teleki László gróf temetésekor 1861-ben megjelent híradások is beszámolnak arról, hogy a hosszú gyászoló menet énekelte a *Szózatot*. *Gróf Teleki László = Emich Gusztáv nagy képes naptára 1862. évre*, szerk. VADNAI Károly, Pest, Emich Gusztáv, 1861, 14.

¹⁴ Vö. „A zsúfolt ünnepi termekből kiszorult nagyszámú közönség a bentiekkel együtt – nemegyszer »könyvek között« – hallgatta, énekelte a nemzeti énekeket. A Himnusz és Szózat »nemzeti imává« magasztosulásának történetében is fontos állomások a Kazinczy-centenárium rendezvényei.” FÁBRI Anna, *Sohasem volt ily compact egyetértés: A Kazinczy-ünnep – 1859 = Kegyelet és irodalom: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997 (Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 7), 183–184.

Az egyik legismertebb Széchenyi-megemlékezés a pest-budai mellett¹⁵ Marosvásárhelyen zajlott 1860. május 12-én. A gyászünnepség „előtt való napon az utcák hosszú során minden ablakból kitűzték a fekete zászlókat. Másnap reggel 400 ifju égő fáklyákkal sorfalat képezett az utcákon, s közöttük mentek a vásárhelyi nők gyászba öltözve a katolikus templomba gróf Bethlen Gáborné vezetése alatt. Innét a reformátusok templomába mentek, honnét hasonló ünnepélyes menettel az oláhok templomába vonultak a hol a templom ajtajában több pap kíséretében várta be a menetet az oláh esperes, s köszönetét fejezte ki, hogy a nagy hazafi emlékére rendezett gyászünnepélyökre eljöttek Vásárhely lelkes hölgyei, éltette beszédje végén a testvériséget. Az oláh templomban lefolyt istentisztelet után a fáklyákat a piac közepén rakásra rakták s annak lángjai mellett elénekelték a Szózatot”.¹⁶ A Kolozsvári Közlöny beszámolójából azonban megtudható, hogy a nap folyamán többször is elhangzott a *Himnusz* mellett a *Szózat* is: „A templomokban is mindenütt igen szépen éneklé a helybeli iskola énekkara többek közreműködésével a Hymnust és Szózatot”.¹⁷ S ismerünk egy az eddig idézetteknel is részletesebb beszámolót a marosvásárhelyi ünnepségről a helyi református kollégium egyik tanárának kiadásában megjelent Marosvásárhelyi Füzetekből:

A városház előtti térre érkezve a fáklyamaradványok halomra lőnek hányva, melyeknek égbeemelkedő szurokfüstje gyász-obelisket képezett. Meglepő volt a mint ez oszlopot hatalmas körben körülveve Bereczki Sándor hazánkfia érczhangjával a „szózat”-ba kezdett, első versszakát, fővegeinket leemelve, elénekeltük. Ezekután csendben hazaoszlott mindenki, hogy családi körben fejezze be a gyászünnepet.¹⁸

Ez utóbbi híradás, az előbbivel szemben, inkább spontán éneklésre vall. Hasonló jelenetet örökített meg Roediger Lajos visszaemlékezésében, aki hétéves gyermekként vett részt sóhivatalnok apjával Makón a katolikus templomban a Széchenyinek szentelt gyászmisén: „A gyászistentisztelet végén atyám ölbe kapott engem, azon utasítással, nézz szét, nem látsz-e zsandárt. S mivel nem láttam, atyám rázendített a »Szózatra. Akkor még az volt a Him-

¹⁵ Természetesen a gyászszertartás végén a nép itt is csak a *Szózat* és a *Himnusz* „elzengése után” kezdett oszlan. *A Széchenyi emlék-ünnep = Emich Gusztáv nagy... i. m., 6.*

¹⁶ ÜRMÖSSY Lajos, *Tizenhét év Erdély történetéből: 1849. július 19. – 1866. április 17., Temesvár, Nyomatott a Csanád-egyházmegyei könyvsajtón, 1894, I, 225.*

¹⁷ F...., *Gr. Széchenyi István gyászünnepé M.-Vásárhelyt, Kolozsvári Közlöny, 1861/41.*

¹⁸ Marosvásárhelyi Füzetek, 2(1859), 304.

nusz».¹⁹ Gyulán a Kazinczy-ünnepséget követő díszlakomán a kaszinóban „midőn az egyik hoszu terített asztal végét elfoglaló csabai fiatalság, egészen váratlanul, Vörösmarty »Szózatát« énekelni kezdé, a lelkesedés tetőpontra hágott”. (Az ünnepségen magán befejezésül az énekkar a *Himnusz*t énekelte.)²⁰ Ha akadt tehát egy vállalkozó, aki elkezdte, elhangzott, mert, „akkor még az volt a Himnusz”. Látjuk, Roediger nem emlékezett pontosan, hiszen Kölcsey Ferenc *Himnusza* is ott szerepelt az efféle események spontán vagy megtervezett forgatókönyvében, de talán helytálló volt az a benyomás, hogy a *Szózathoz* akkoriban intenzívebb érzelmeket és jelentésteltebb üzeneteket társított a kor embere. Joggal fogalmazott úgy az újságíró Kempelen Győző 1860-ban, hogy a *Szózat* már a Kazinczy-ünnepségek sodrában „nemzeti imádsággá vált”.²¹

A dalárdák, alkalmi énekkarok előadása és a spontán éneklés kettőssége jellemezte a többi megemlékezést is. 1860. június 11-én Balatonfüreden a Kisfaludy-ünnep alkalmával az istentisztelet után a néptömeg „ágyuropogás, s a »Szózat« zengése között, melyet a dalárda kezdett el, de az egész nép énekelt teljes harmoniával” vonult Kisfaludy Sándor szobrához, ahol az ünnepséget a *Himnusz* kezdte, majd a beszédek és a szobor leleplezése után „újra megzendült a »Szózat«, megzendült a »Rákóczy«, ujra dörgött az ágyu, s a nagy közönség szétoszlott”. Június 13-án viszont Niklán a Berzsenyilakból vonult a tömeg a temetőhöz: „A menet elején fölzengettek a »Szózat« hangjai, míg a menet végén a Rákóczy-indulóval Farkas Miska villanyozta a kebleket”. (A megemlékezés hivatalos programjának, úgy látszik, itt nem volt része a *Himnusz* vagy a *Szózat*.)²² 1860. július 25-én Szegeden Dugonics András sírjánál az emlékszobor körül énekelte a tömeg a *Szózatot*, azután elmondták a Miatyánkot.²³

¹⁹ ROEDIGER Lajos, *Emlékirat*, közl. KÓNYA Ádám, Acta, 2(1998), Sepsiszentgyörgy-Sf. Gheorghe, T3, 1999 (Aluta–XXII. Acta Hargitensi V. Székely Nemzeti Múzeum és a csíki Székely Múzeum Évkönyve), 158–159. Azt is megemlítette Roediger, hogy az egy évvel később, 1861 májusában Teleki László gróf halála után a városban tartott requiem végeztével is elhangzott a *Szózat*, de ennek körülményeire már nem tér ki.

²⁰ KEMPELEN, *i. m.*, 145.; *Kazinczy-album*, 46.

²¹ KEMPELEN, *i. m.*, 156. A *Himnusz*t szintén „nemzeti imá”-nak nevezték. Vö. beszámoló a kolozsvári, 1859. október 27-i ünnepségről: „Tíz órakor a karzaton megzendült az »Isten, áldd meg a magyart« nemzeti énekimánk, lelkes honfiak- és leányoktól énekelve”. *Kazinczy-album*, 40.

²² *Költők ünnepei Füreden és Niklán*, Vasárnapi Ujság, 7(1860)/26, 311–313.

²³ K. Gy., *i. m.*, 431.

1860 tavaszán, nyarán már nem kellett attól tartani, hogy súlyos retorzió érhet valakit, ha *Szózat* éneklésen kapják (sőt például Székesfehérvárott egy zeneestélyen egy katonatisztet, aki a *Szózat* éneklésekor távozni akart, inzul-táltak),²⁴ de a kormányzat inkább csak eltűrte az adott pillanatban, mintsem hajlandó lett volna tudomásul venni az efféle informális demonstrációkat. Sok függött attól, hogy a helyi közigazgatási, rendőri vezetők vagy csend-őrparancsnokok hogyan reagáltak. Míg Kecskeméten mindhárom felekezet templomában háborítatlanul lezajlottak a Széchenyi-megemlékezések a *Szózat* nyilvános éneklésével, Nagykőrösön néhány nappal később már csak „valódi botránnyal”, s elterjedt a hír, hogy éneklése hivatalosan tilosnak minősült.²⁵

Szeptemberben, immáron a kormányzóság éléről 1860 tavaszán távozó Albrecht főherceg utóda, Benedek Lajos tábornagy valóban körlevélben fordult a katolikus, görögkatolikus és ortodox főpapokhoz, az evangélikus és református egyházkerületek szuperintendenseihez, a megyekormányzókhoz és a rendőrigazgatókhoz. Német nyelvű iratát a dunamelléki református egyházkerület október 10-i gyűlésének jegyzőkönyvéből idézzük magyar fordításban. Eszerint a templomokban különféle ünnepélyek alkalmával éneklék a *Szózatot* és a „Kölcsey hymnus”-t, az egyházi szónoklatok éljenzésekkel kísértetnek, nem ritkán más felekezethez tartozók által, s így az egyházi ünnepélyeket „tüntetésekre” használják fel, „mivel az izgatók másutt annyi embert nem találnak, és magukat az isteni szolgálat ürügye alatt büntetleneknek vélik”. Felhívta Benedek a címzetteket, hogy „az egyháznak s isteni szolgálatnak ily módoni megszentégtelenítése ellen egyházi úton intézkedjenek”, miközben Benedek a helyi „politikai közlegek”-et, azaz a helyi közigazgatási hatóságokat utasította, hogy a hasonló kísérleteknek a helybeli lelkésszel

²⁴ SZABAD György, *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*, Bp., Akadémiai, 1967, 55.

²⁵ VÉRTESI Jenő, *Szabó Károly levelei Gyulai Pálhoz (Második közlemény)*, ItK, 24(1914)/2, 227–229. Idézi: VMÖM 2, 631. A nagykőrösi esetről lásd még: BENKÓ Imre, *Arany János tanársága Nagy-kőrösön*, Nagykőrös, Ottinger Ede, 1897, 126–127.; Berzeviczy Albert is arról számol be emlékiratában, hogy a felvidéki Berzevicén a Széchenyi tiszteletére tartott mise után a zömében szlovák falusi lakosság „föállva buzgón” énekelte a *Szózatot*. BERZEVICZY Albert, *Régi emlékek 1853–1870*, Bp., Révai Testvérek, 1907, 129.

egyetértésben a „legnagyobb szigorral” vegyék elejét.²⁶ Ezzel tehát maga a *Szózat* szövege nem, de nyilvános tömeges éneklése formálisan is tiltottá vált.

Az irathoz csatoltan csak néhány válaszevél maradt fenn.²⁷ Szaniszló Ferenc nagyváradai püspök, bár addig efféle nem fordult elő Nagyváradon, azonnal intézkedett, hogy az istentiszteletek előtt és után azonnal vagy szólaljon meg az orgona, vagy a templomi kar énekeljen egyházi himnuszokat vagy énekeket. Általános gyakorlat lehetett, hogy a plébánosok, lelkészek, kántorok így próbáltak a spontán éneklésnek gátat szabni, például a nagykőrösi, már említett Széchenyi-gyászünnepen is, amikor a templomban az ima s az ének után „a dalárda s az isk. ifjúság a »Szózat«-ot énekelte de kántorunk s zenetanárunk Nagy József ez éneket az orgonával, egyebet játszva, úgy elnyomta, hogy alig lehetett az első strophát elénekelniök”.²⁸ Basilius Erdélyi nagyváradai, illetve Johann Alexi szamosújvári görögkatolikus püspök hívei jórészt románok lévén, nem érezték érintve magukat. Ranolder János veszprémi püspök latin nyelvű köriratban hívta fel a hívek figyelmét a világi énekek szertartás alatti éneklésének tilalmára. Leopold Wohlmuth, a dunántúli evangélikus egyházkerület kinevezett szuperintendens-adminisztrátora viszont kerek-perec megírta, hogy nincs abban a pozícióban, hogy bármiféle intézkedést tegyen, hiszen a Protestáns Pátens kötelező hatályát felfüggesztő uralkodói döntés után egyházkerülete nem ismeri el autoritását, s ismételten kérte felmentését. A négy református egyházkerület közül akkor csak a dunamelléki egyházkerület reagált: az énekek tilalmát illetőleg „nem mellőzheti el egyházkerületünk annak e helyeni kimondását, hogy az isteni tisztelet minden részleteinek, a liturgiának, melyhez az énekek is tartoznak, megszá-bása egyenesen az egyháznak kétségbe vonhatlan s kizárólagos joga, s ez alapon különösen a »Hymnusz« mint valóban istenes s egyházas szellemű s modorú ének nem csak helyeseltetik, de ennek az énekes könyvünket szuperintendentiánkkal együttlegesen kiadó 3 testvér egyházkerület az ezután

²⁶ „...in den Gotteshäusern anlässlich verschiedener Feierlichkeiten weltliche Lieder wie namentlich »A szószat [sic!] und a kölcsey hymnus« gesungen, und dieser Gesang, wie sogar auch Predigten mit Eljen's und andern profanen Beifallsbezeugungen begleitet wurden.” Benedek Lajos litografált körirata, Buda, 1861. szeptember 9., MNL OL D 161 K.k. Statthalterei für Ungarn, elnöki iratok, 3908.IV.A.1860.; a dunamelléki református egyház kerületi közgyűlésének jegyzőkönyve, 1860. október 8–13. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, A/1a Egyházkerületi jegyzőkönyvek, 8. köt. A szöveget modernizált helyesírással közlöm. Köszönöm Szatmári Juditnak az irat felkutatásában nyújtott segítségét.

²⁷ A válasziratokat lásd: *Uo.*

²⁸ VÉRTESI, *i. m.*, 227.

nyomatandó példányokba felvételére s ének sorszámával ellátására felkéretni rendeltetik. Egyébiránt az egyházi szónoklatnak bármily kiáltás vagy közbeszólás általi félbeszakítását mindenestre botránynak tekinti, s ha valahol előfordulna, megrovandónak tartja egyházkerületünk”.²⁹ Egy féléves késéssel a tiszáninneri egyházkerület vezetése is állást foglalt, az időközben bekövetkezett politikai fordulat ellenére kevésbé harciasan: „Hitelesen említettven fel több oldalról, hogy az iskolatanítók, a törvényesen bevett énekeskönyv mellőzésével, sokszor magok által készített, részint máshonnan vett énekeket énekelnek nyilvános istenitisztelel alkalmával, s ez által nemcsak az istenitisztelel rendjét zavarják meg, de a vallásos buzgóságot is csökkentik [...]”. A következő határozatot hozták:

Miszerint az iskolatanítók szigorú felelet terhe alatt, oda útasíttatnak, hogy miután az éneklés, lényeges kiegészítő része a közönséges istenitiszteletnak s új énekek felvétele az isteni tisztelethez a liturgialis változtatás körébe esik, óvakodjanak minden önkényes eljárástól, s más énekeket istenitisztelel alkalmával, azokonkívül melyek törvényesen bevett, s egyházilag is a százados velelés által szentesített énekeskönyveinkben foglaltatnak, használni ne merészeljenek. Egyébiránt az erre leendő felügyelet a lelkészek köteleességévé tetetik.³⁰

Eszerint az egyházi hatóságok az iskolatanítókat, illetve az elemi és középfokú iskolai oktatást azonosították a meg nem engedett énekek áthagyományozásának és éneklésének fészkeként. A tiltott másolás, rejtegetés és terjesztés mellett tehát a felekezeti iskolák odaadó tanítói és kántorai azok, akik a *Szózat* emlékezetét és tudását ébren tartották és áthagyományozták az új generációkra.³¹

Az 1860. október 20-i októberi diploma után a politikai felszabadulás hónapjai jöttek, a „kurta alkotmányosság” mámoros időszaka. Ezekben az örömteli napokban persze a bizakodó *Szózat* sokkal inkább alkalmas volt a közhangulat kifejezésére, mint a borús *Himnusz*. A „megfogyva bár, de törve

²⁹ A dunamelléki református egyházkerület közgyűlésének jegyzőkönyve, 1860. október 8–13., Ráday Gyűjtemény, A/1a Egyházkerületi jegyzőkönyvek, 8. köt.

³⁰ A Tiszáninneri helvét hitv. Egyházkerület nyomtatott jegyzőkönyve: 1861-ik évi április 30-án s május 1, 2 és 3-ik napján Miskolcon tartott gyűlésének jegyzőkönyve, LV. napirendi pont, 18–19.

³¹ A tervezett közös énekeskönyv még sokáig nem jöhetett létre, később a *Himnusz* valóban bekerült a református énekeskönyvekbe. BUDAY Mihály, *Az egyház belső élete = Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867–1978*, főszerk. BARTHA TIBOR, MAKKAI László, Bp., Magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, 1983, 211.

nem” gondolat most új, diadalmas tartalommal töltődött fel.³² Nem meglepő, hogy ekkoriban a *Szózat* egyértelműen túlsúlyba került, s már nem volt szükség a templomi szakrális védelemre. Más terekbe is benyomult, az elhunyt nagyok tiszteletére rendezett egyházi vagy világi ünnepségen túl általában véve a legkülönbébb hangversenyek gyakori, valamint legkülönbébb ünnepi összejövetelek állandó kellékévé vált.³³ 1861. július 11-én például az országgyűlés alsóházának elnöke, Ghyczy Kálmán Balatonfüredre látogatott. Este Inkey Ádámmal és Nyáry Pállal színházi előadást tekintett meg, ezt követően fátylós tömeg vonult zenészekkel Ghyczy szállásához, akik a Rákóczi-indulót játszották. A *Szózat* eléneklése után Hertelendy Károly mondott beszédet. Ismét a *Szózat* következett, majd egy Vezerle nevű pesti jogász (feltehetőleg Vezerle Gyula) tartott szónoklatot, ezt követően Ghyczy beszélt. Azután Kisfaludy Sándor szobrához vonultak, további beszédek után a *Himnusszal* végződött a rendezvény.³⁴ S természetesen a Teleki László gróf temetéséről megjelent híradások is beszámolnak arról, hogy a hosszú gyászoló menet énekelte a *Szózatot*, azzal is búcsúzza az ország nagy fiától.³⁵ De még a ferencvárosi kisdedóvoda megnyitó ünnepélyét is „több kisdedek magyar és német nyelven mondott üdvözlete az összes kisdedek által elénekelt »Szózat« fejezte be”.³⁶ A költemény szövegének további elterjedéséhez hozzájárult, hogy a Vasárnapi Ujság 1861 elején mellékletben megjelentette a *Szózat* fordításait kilenc nyelven.³⁷

³² Idézzük fel a szerbek, németek, magyarok és románok által lakott Versecen 1861. február elején tartott örömmünnep színhelyét: „Főfalán látható volt a felséges uralkodó arcképe, alatta Szerbország címere, lejjebb Duschan szerb császár arcképe. Az ellenkező falon Magyarország címere, és alatta Széchenyi arcképe. Az egyik ablakürben átlátszó betűkkel olvasható volt: »És annyi balszerencse közt, oly sok vizsály után, megfogya bár de törve nem, él nemzet e hazán«. A kárpitdiszitmények, valamint a zászlók a szerb és magyar színekben ragyogtak”. Delejtű, 4(1861)/6, 48–49.

³³ Hangversenyre példaként lásd: Y., *Hangversenyek*, *Zenészeti Lapok*, 1(1860)/11.; ROTHFELD Lajos, *Joachim a pesti fiatalság estélyén*, *Zenészeti Lapok*, 1(1861)/25.; SOHLYA Antal, *Kazinczy-ünnepély Csongrádon*, *Zenészeti Lapok*, 2(1861)/6. További példákra lásd: SZABAD, *i. m.*, 360–361, 373.

³⁴ KATONA Csaba, *Professionatus spielerek: Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2014, 85–86.

³⁵ *Gróf Teleki László = Emich Gusztáv nagy... i. m.*, 14.

³⁶ *Pesti Napló*, 12(1861)/231–3497. Különbélek című rovat.

³⁷ *Vörösmarty minden munkái*, 279. A Délvidéken megjelenő Delejtű című lap 1861. február végén tudni vélte, hogy a Vasárnapi Ujságban közöltekén kívül elkészült a költemény „zsidó”, spanyol, latin és orosz nyelvű fordítása is. Delejtű, 4(1861)/9, 73. A Szépirodalmi Figyelő szerint Kun Irma grófnő fordította le spanyol nyelvre. Szépirodalmi Figyelő, 1(1861)/16, 255.

Nem csoda, ha a lelkesedés közepette figyelmeztető hangok is megszólaltak. Arany János Szépirodalmi Figyelő című lapjában 1860. december végén jelentette meg *Rendületlenül!* című költeményét: „Hallottad a szót: »rendületlenül –« / [...] / Oh, értsd is a szót és könnyelmű szájon / Merő szokássá szent imád ne váljon!³⁸ A felszabadult öröm és lázas politikai aktivitás hónapjaiban minden bizonnyal nem sokan figyeltek az intő szóra. Annál is inkább, mivel az újabb politikai hátraarc nem váratott sokáig magára. 1861. november 5-én az országgyűlés feloszlatása ellen tiltakozó megyei önkormányzatokat feloszlatta az uralkodó, rendeleti kormányzást vezetett be, a politikai és sajtóvétségek tárgyalását hadbíróóságok hatáskörébe utalta. A keménykezű rendteremtés levezénylésére a helytartótanács élére helytartó minőségben Pálffy Móric gróf altábornagyot nevezte ki. Az uralkodó felhatalmazta Forgách Antal gróf magyar kancellárt és Pálffy, hogy „a közcsend, rend és bátorság föntartása végett” az ország egész területére vagy csak egyes járásokra, akár településekre vonatkozóan különös tilalmakat léptessenek életbe 500 osztrák értékű forintig terjedő bírság, illetve maximum egy évi várfogság büntetés terhe alatt. A szóba jöhető cselekedetek között az irat felsorolta fegyverek birtoklását és viselését, „politikai ingerlő tüntetések” szervezését, szolgálaton kívüli cs. kir. katonák megtámadását, valamint „forradalmi dalok éneklését, forradalmi jelek vagy egyenruhák viselését”.³⁹

Mivel a *Szózat* olyannyira összefonódott az alkotmányosság megelőző hónapjaival, most ismét nehezen tűrhető státuszba, a „forradalmi dalok” kategóriájába került, még ha formális tiltás kibocsátására egyelőre nem került is sor. Az önmagát provizorikusnak hirdető kormányzat azonban már nem volt képes 1860–1861 felszabadító érzése után pusztán fenyegetésekkel megfélemlíteni a közvéleményt, s nem volt képes kiszorítani a nyilvánosság tereiről a *Szózatot* sem.

1862. január végén például Mosonmagyaróvárott a helyi gazdasági iskola hallgatóinak dalköre hangversenyt rendezett a Budai Népszínház javára. A közzétett kinyomatott program utolsó darabjaként szerepelt a *Szózat* is (Erkel Ferenc *Hunyadi László* című operája nyitányának zongoraátírata vagy Petőfi Sándor *A hazáról* című költeménye társaságában). Erre a már kinevezett, de még a megyétől távol tartózkodó főispáni helytartó helyett

A Koszorú híre szerint pedig Szilágyi Dániel, Konstantinápolyban lakó magyar törökre fordította más versek társaságában. Koszorú, 1(1863), II/25, 599.

³⁸ ARANY János, *Rendületlenül!*, Szépirodalmi Figyelő, 1(1860)/8, 120.

³⁹ „Melléklet a m. kir. udv. főkanclerárhoz intézett legmagasb kéziratához”, Sürgöny, 1(1861)/257.

az alispán intézkedett, s megtiltotta a *Szózat* éneklését. A szervezők viszont a Pozsonyban lévő főispáni helytartóhoz, Króner Lajoshoz fordultak, aki a koncert kezdete előtt nem sokkal teljes egészében engedélyezte a műsort. A Forgách kancellár által kérdőre vont Króner elmondta, hogy a betiltás

a közönségnek még a legjózanabb részénél is a legnagyobb ingerültséget s elkeseredést, a kormány közegei iránt pedig gyűlöletet okozott. Miután a kérdéses dal még 1847 év előtti korszakból való, még 1859^{dik} és 1860^{dik} években is számtalanszor énekeltetett, minden magyar és német kalendariomokban olvasható, s mitsem foglal magában, mi Őfelsége, a Király vagy a kormány iránti tekintetből kifogás alá juthatna, legkevesbé sem forradalmi tartalmú, és csak a honszeretetről szól, mit eltiltani sem Őfelségének, ki hazájukat szerető, hív alattvalókra mint annál erősebb támaszokra számít, sem a magas kormány-nak szándokában nincsen, kötelességemnek ismertem jelen válságos időben, hol különösen a tisztviselők minden lépte s tette oda irányzandó, miszerint a magas kormány s nemzet közti feszültség s kölcsönös bizalmatlanság mielőbb kiegyenlítettessék, ne pedig hogy magában véve csekélységek által az ügyis uralkodó elégedetlenség s ingerültség még nagyobbíttassék, s így Őfelségének s a magas kormánynak többször s nyíltan kijelentett engesztelő kegyes szándéka saját közegei által meghiúsíttassék.

De arra utasította a főszozolgabíró, hogy csak azzal a feltétellel engedélyezze a *Szózat* eléneklését, hogy a rendező dalkör „a csend- és rendnek fenntartásáról, valamint minden tüntetések elkerüléséről kezeskedik”. Feltehetőleg ennek volt részben köszönhető, hogy a *Szózat* elhangzása után nem volt taps, hanem a közönség csendben elhagyta a termet – amit persze az esetről jelentő csendőrtiszt önmagában egyértelmű politikai demonstrációként értelmezett. Hogy nem csipp-csupp helyi konfliktusnak tekintették az ügyet a kormányférfiak, jelzi, hogy Króner igazoló irata, illetve Forgách arról szóló összefoglalója eljutott az uralkodó íróasztalára is, aki tudomásul vette igazolását.⁴⁰

Króner úgy nyilatkozott, láttuk, hogy a *Szózat* minden magyar és német nyelvű kalendáriumban szerepelt akkoriban. Eszerint a szélesebb olvasóközönséghez eljutó kalendáriumok jelenthették a *Szózat* ismertségének újabb

⁴⁰ Graef ezredes jelentése a 8. csendőrezredtől az országos főhadparancsnoksághoz, Sopron, 1862. január 31., Forgách levele Krónerhez, Bécs, 1862. február 4. (másolat), Króner jelentése Forgáchhoz, Mosonmagyaróvár, 1862. február 10. (másolat), Forgách leirata Pálffyhoz, Bécs, 1862. április 8., MNL OL D 191 M. kir. helytartótanács, elnöki iratok 2797.III.1862. Magyaróvár 1859. november elején szintén megrendezte a maga Kazinczy-ünnepélyét is a városháza termében, melyen szintén a gazdaképző intézet dalárdája működött közre, ez alkalommal azonban csak a *Himnusz* hangzott el. *Kazinczy-album*, 48.

forrását. Példaként említhetjük Girókuti P. Ferenc „Budapesti Naptár 1860dik szökő évre” című kiadványát, amely valóban közölte a *Szózatot*, de annak eldöntéséhez, hogy ez mennyire volt valóban általános jelenség, további vizsgálatok szükségesek.⁴¹

Nem Mosonmagyaróvár volt az ország egyetlen pontja, ahol a *Szózat* fel-felcsendült, a koncertek programjáról egyelőre nem tűnt el, de feltehetőleg kellett olyan rendező, aki szívügyének tekintette újra és újra felvenni a műsor végére.⁴² A Budai Népszínházról fennmaradt jelentés szerint 1862. április 8-án, Széchenyi halálának az évfordulója alkalmával Molnár György igazgató Czakó Zsigmond *Végrendelet* című drámájának előadásán gyászravatalt állított fel a színpadon, ezzel a felirattal: „Magyarország nem volt, hanem lesz”. A felvonás végén a zenekar itt is eljátszotta a *Szózat* dallamát. A helytartónács felelősségre vonta a budai polgármestert is.⁴³

Pálffy helytartó már egy ideje fontolgatta a *Szózat* tömeges éneklésének formális tilalmát, egyelőre azonban csak informális csatornán keresztül, nyilvánvalóan szóban utasította Joseph Worafka pest-budai rendőrigazgatót, hogy koncerteken ne engedélyezze előadását. Így azután a rendőrigazgató törölte a *Szózat* „négy hangon mű-eléneklését” a március végén a Jogászsegélyező Egylet támogatására rendezett koncert műsorának éléről, ráadásul szóban még ki is szivárogtatva, hogy erre nézve a helytartótól „különös meghagyása van”. A pesti királyi egyetemi dalárda-egylet hiába kérte hivatalosan az engedélyezést, arra hivatkozva, hogy „Excellentiádnak ezen parancsa csupán idétlen és csendzavaró demonstratiókra vonatkozhatik, és így ezen esetben – midőn a *Szózat* mint műének, hangversenyben nyitányul,

⁴¹ *Budapesti naptár 1860^{dik} szökő évre*, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc, Kolozsvár, Stein János, 1859, 78–79. Kovács István Gábor az általa áttanulmányozott kalendáriumokban 1849 és 1869 között egyáltalán nem talált Vörösmarty-költeményt. Kovács István Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 225.

⁴² Példaként lásd: SOHLYA Antal, *Csongrád, febr. 14-én 1862*, *Zenészeti Lapok*, 2(1862)/21. Ugyancsak Csongrádon március 16-án rendeztek koncertet, melynek végén: „»Szózat«, előéneklé Sohlya Antal a t. c. közönséggel.” R. S., *Csongrád, márc. hó 1862*, *Zenészeti Lapok*, 2(1862)/28.

⁴³ Forrás: PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A Budai Népszínház története*, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1979, 73. Idézi még: PRUZSINSZKY Sándor, *Halhatatlan cenzúra*, Bp., Médiatudományi Intézet, 2014, 141.

egy magán kar által énekeltek – éppen nem alkalmazható”, Pálffy Worafkát a kérelem szóban történő elutasítására hatalmazta fel.⁴⁴

Időről időre azonban Pálffy kedélyét borzoló hírek jutottak a fülébe. Április 2-án például Csácon a helyi, egyébként bencés lelkész Modrovits Gergely és a helyi tanító a félévi vizsgákat használta fel a helytartó szerint meg nem engedhető demonstrációra. A Zala megyei főispáni helytartó a következőképp foglalta össze az eseményeket:

a teremben Deák Ferenc virágkoszorúzott arcképe volt fölállítva. A próbatét után a tanulók jelesebb íróink, ú[gy] m[int] Vörösmarty és Petőfi néhány költeményeit szavalák, egyikök pedig Deák Ferenc koszorús képe elé állá, nevezett Modrovits Gergely lelkész [...] által készített magasztaló költeményt szavalt el; az ünnepély berekesztéseül az egyszerre fölállott gyermekek által a „Szózat” énekeltetett el.

Pálffy azonnal felszólította az illetékes egyházi feljebbvalót, hogy szigorúan rója meg az áldozárt, vagy ha szükséges, akár helyezze át máshova (amire azután nem került sor), s bizalmas utasításfoglalmazványt készítetett a megyei kormányzókhöz, valamint Pest és Buda főpolgármestereihez. Ebben közölte, hogy tapasztalja, hogy a *Szózat* tömeges éneklését tüntetésekre használják fel, „jöllehet e dallamnak semmi forradalmi színezete nincs, s ehhez képest tilos dallamnak nem is tekintethetik”, de nagyobb tömegek és iskolás gyermekek általi énekeltetését „óhajtom meggátoltatni, mivel ez által csak a tüntetési vizketeg ébresztetik”. Felszólította hát beosztottjait, hogy tapintatos eljárással vegyék elejét az effélének, de ha mégis előfordulna, a „fő tényezők” megbüntetése végett tegyék meg a megfelelő lépéseket.⁴⁵ Az utasításfoglalmazványt azonban áthúzták, egyelőre Pálffy visszatartotta azt, egyébként is meg kellett ahhoz szereznie Forgách kancellár jóváhagyását.

Közben újabb hír érkezett. Ez alkalommal május 10-én Budán a Széppuhászné fogadóban a pesti evangélikus gimnázium tanulói és tanárai vigadtak Greguss Gyula igazgató és Batizfalvi István tanár vezetésével: „A tanulók

⁴⁴ A pesti k. egyetemi dalárda-egylet nevében beadvány Pálffyhoz, keltezés nélkül [a hátoldalon: érkezett: 1862. március 20.], Pálffy levélfoglalmazványa Worafkához, Buda, 1862. március 20., MNL OL D 191 6701.IV.A.1862.

⁴⁵ Pálffy levélfoglalmazványa Novák Ferenc Zala megyei főispáni helytartóhoz, Buda, 1862. április 10., Novák jelentése Pálffyhoz, Zalaegerszeg, 1862. április 19., Pálffy levélfoglalmazványa a zalaapáti Szent Benedekrend priorjához, Buda, 1862. május 3., Pálffy körlevélfoglalmazványa a megyei kormányzókhöz, Buda és Pest főpolgármestereihez, Buda, 1862. április 25. (s. k.), MNL OL D 191 8565.IV.A.1862.

apraja nagyja igen víg volt, egy paraszt zenebanda mellett táncoltak, és különféle dalokat énekeltek”. Egy kivülálló megróttá őket, de „ez csak gyermekjáték” legyintéssel elintézték a tanárok, erre még „túlzobbak” lettek, Szózatot énekeltek, a *Rákóczi- és a Klapka-indulót* húzatták. Erre Pálffy magához kérte Kalmár György ezredes hadbíró, az országos főhadparancsnokság bűnügyi előadóját, aki azonban úgy nyilatkozott, hogy az efféle kihágások ellenében a hadbíróságok nem tudnak eljárni az 1861. november 5-i uralkodói rendelkezések alapján.⁴⁶

Közben azonban egy másik szál is bekapcsolódott e történetbe. Mivel az 1861 őszen leköszönt választott megyei tisztviselői karok lemondásukkal egyidejűleg jegyzőkönyvi határozatokat hoztak arról, hogy a provizórium idején hivatalt vállalókat hazaárulónak minősítik, s ennek nyomán a mégis hivatalba lépőknek a társadalmi megvetés különböző formáival kellett szembenézniük, Pálffy igyekezett hatósági eszközökkel megelőzni az incidenseket. Amikor május végén Zemplén megyéből arról érkezett jelentés, hogy az egyik megyei törvényszéki tanácsjegyzőt egy vendéglőben szidalmazták, majd szóváltás után a földre teperték és „meggyomrozták”, Pálffy hirdetménytervezetet készített, mely tiltott minden izgató demonstrációt, gyűjtést nem engedélyezett politikai célokra, illetve engedélyezett rendezvények helytelen célokra való felhasználását. Ezen tiltások sorába illesztette bele a forradalmi dalok éneklését, s rendelete fogalmazványának szövegében e ponton szerepelt a „beleértve a Szózatot” kitétel, de ezt azután zárójelbe tették. (Az utasítás megszegőit egy héttől hat hónapig terjedő szigorú elzárással vagy 10–200 forint pénzbüntetéssel kívánta Pálffy sújtani, súlyosbító tényező esetén pedig akár 1 évig terjedő várfogsággal vagy 500 forint bírsággal – de a pénzbüntetés lehetősége csak utólag került be a szövegbe, az első fogalmazvány kizárólag szabadságvesztést tartalmazott!) Mivel Forgách kancellár nem helyeselte a nyilvános erődemonstrációt, Pálffy június 5-én a megyei kormányzókhöz intézett hivatali utasításban hívta fel milderre a figyelmet, de abban már nem szerepelt a *Szózatra* való utalás.⁴⁷

⁴⁶ Pálffy levélfogalmazványa Forgáchhoz, Buda, 1862. május 14., MNL OL D 191 10 684.IV.A.1862.

⁴⁷ Lehoczky László Zemplén megyei főispáni helytartó jelentése Pálffyhoz, Sátoraljaujhely, 1862. május 23., Pálffy hirdetménytervezete (német nyelven), MOL D 191 11 204.IV.A.1862.; Pálffy rendelete a megyei és kerületi kormányzókhöz, Buda és Pest polgármestereihez, Buda, 1862. június 5., *Uo.*, 1521.IV.A.1862.

De ez nem jelentette azt, hogy lemondott volna a *Szózat* éneklésének hatósági korlátozásáról. Ezt azonban Forgách kancellár akadályozta, illetve késleltette. Ekképpen érvelt Forgách május közepén:

Ami különösen a tüntető éneklések által netalán elkövetendő kihágásokat illeti, el nem mulaszthatom Nagyméltóságodnak becses figyelmét arra irányozni, hogy amint egyrészt tökéletesen helyeslem, miszerint oly esetekben, midőn valóban forradalmi dalok éneklése által veszélyes politikai tüntetés céloztatik, a bűnösök irányában a legnagyobb szigor alkalmaztassék, másrészt – tekintve hazánknak különös viszonyait s a magyar népnek eredeti szokásait és jellemét – nézetem szerint éppen ilynemű kihágásokra nézve a vétkesség fokának meghatározásánál nagyobb óvatosság alkalmazandó, nehogy egyes esetekben netalán minden rossz szándéktól távol eső éneklések megfenyítése által a tilalomellenes iránti fogalmak megzavartatván s ez által a kedélyek még inkább elkeserítve, a kormánynak kiengesztelésre irányzott törekvése nehezzitessék.⁴⁸

Feltehetőleg ez volt az oka annak, hogy a szigorú büntetésekkel fenyegető belső utasításba végül a *Szózat* éneklése nem került be. Ehelyett Pálffy elővette április végi fogalmazványát, s május közepén azt küldte el bizalmas utasításként az előre kiszemelt címzettekhez.⁴⁹ Hiába volt azonban az „s. k.” megjelölés, ami elvileg azt jelentette, hogy még a megyei, illetve a fővárosi hivatalnokok előtt is titokban kellett volna maradnia a rendeletnek. A Pesti Napló június elején közhírré tette, hogy a helytartótanács megtiltotta a *Szózat*nak „néptömegek, nemkülönbén a tanodai növendékek általi éneklését”, s azért az alispánokat, illetve a polgármestereket tették felelőssé.⁵⁰ Worafka minden bizonnyal nem dicsérte meg a lap előzetes vizsgálatával megbízott beosztottját, hogy engedte megjelenni a rövid hírt.

A hatósági bizalmas tiltás mellett Pálffy utasította a két félhivatalos lap (a magyar nyelvű *Sürgöny*, a német nyelvű *Ungarische Nachrichten*) szerkesztőségét, hogy vezércikkekben tárgyalják, milyen helytelen az, hogy tanárok, tanítók ahelyett, hogy hasznos ismeretekkel látnák el diákjaikat, „félévig kizárólag a *Szózat*ba és más szabadságot megéneklő költeménybe vezetik be őket, melyeket azután az összegyűltek többnyire hamisan előkiabálnak; miközben ráadásul még mellszobrokat koszorúznak és az így ábrázolt személyiségekre

⁴⁸ Forgách leirata Pálffyhoz, Bécs, 1862. május 11., MNL OL D 191 10 684.IV.A.1862.

⁴⁹ Pálffy körlevél fogalmazványa a megyék kormányzóihoz, Buda és Pest főpolgármestereihez (s. k.), Buda, 1862. május 17., MOL D 191 10 776.IV.A.1862.

⁵⁰ Pesti Napló, 13(1862)/129–3695, Különfélék című rovat.

rossz szagú tömjént hintenek”.⁵¹ Nem nehéz észrevennünk a csácsi hírek által Pálffyban gerjesztett indulatokat e sorok mögött. Egyik szerkesztő sem sietett azonban teljesíteni az utasítást, legalábbis a következő hónapban nem sikerült idevágó közleményekre bukkannunk a két lapban.

A *Szózat* népéneként való nyilvános éneklése tehát a fanyalogva megtúrt kategóriából újra a tiltottba került. Ez azzal is járt, hogy a nyilvános koncertek programjáról még inkább lekerült, ezzel némi koreográfiai úrt hagyva maga után. A „Pesti Unio” című dalegylet például első dalestélyét 1862 novemberében, ahol felválta énekeltek magyarul és németül, kénytelenek voltak a *Himnusszal* kezdeni – és a *Himnusszal* befejezni.⁵² A koncert látogatói nyilván pontosan tudták, hogy oda, a koncert végére mi is kíváncszott volna, de az tilos. Elszórvva előfordult, hogy megpróbálták nyilvánosan mégiscsak elénekelni, korábbi gyakorlatra hivatkozva. Szigetváron 1864. szeptember elején Zrínyi Miklós halálának napján az emlékünnepegyet A Hon tudósítása szerint a *Szózattal* kezdték, amit a nagy számú közönség levett kalappal énekelte, de az első versszak után a helybeli hatóság megtiltotta a további éneklést. A lap tudósítója szerint ezt a közönség azért is rossz néven vette, mivel Pécsen korábban a „dalárdaünnepegy” alkalmával háborítatlanul elhangozhatott.⁵³ Sok múlt tehát a helyi hatóságok éberségén és gyorsaságán. 1862. augusztus végén Rimaszombatban egyik este a református templom előtti téren néhány, állítólag a sárospataki kollégiumban tanuló, épp a városban tartózkodó diák elénekelte a *Szózat* néhány strófáját. A hatósági vizsgálat azonban azt állapította meg, hogy nem lehet a „fő tényezők”-et kikutatni,

⁵¹ „durch ein halbes Jahr nicht als das »Szózat« oder sonstige die Freiheit besingende Gedichte eingeleitet haben, welche sie dann den Versammelten meist sehr unharmonisch vorschreien; während sie noch zum Ueberfluss auch Büsten bekränzen und den so dargestellten Persönlichkeiten schlecht duftenden Weihrauch streuen.” Privitzer István helytartótanácsos levélfogalmazványa Pálffy megbízásából a Sürgöny és az Ungarische Nachrichten szerkesztőségéhez, Buda, 1862. június 6. (másolat), MOL D 191 11 881.IV.B.1862. Saját fordításomban közlöm.

⁵² Pesti Napló, 13(1862)/262–3828, Különfélék című rovat. Az 1863. évi nagy szárazság károsultjainak segélyezésére országszerte rendezett koncerteken is a műsor elején vagy végén általában a *Himnusz* csendült fel. Lásd példaként: Pesti Napló, 15(1864)/46–4209., Pesti Napló, 15(1864)/52–4215. (Selmec, Székesfehérvár)

⁵³ A közönség nagy része azután állítólag átvonult az egyik vendéglőbe, ahol a *Himnusz*ba kezdtek, de azt is megtiltották, s a jelenlevőket „hazaparancsolták”. „Zrínyi hős halálának évnapja”, A Hon, 2(1864)/207, Ujdonságok című rovat. A hírt átvette a Pesti Napló is: Pesti Napló, 15(1864)/209–4372, Különfélék című rovat. Korábbi híradások szerint valóban évek óta hozzátartozott az ünnepséghez a *Szózat* és a *Himnusz* közös éneklése. „Zrínyi Miklós a szigetvári hős ünnepe 1860.” = *Országos nagy képes-naptár...*, i. m., 431.

a helyi hatóságok nem vétettek, a városi lakosok pedig állítólag észre sem vették mindezt, mivel „Rimaszombatban esti órákban az utcákon fel- s lefelé a dalolás szokásos, s múlt nyáron nem múlt el ünnep- vagy vasárnap anélkül, hogy az ember a nép- s más divatos daloknak a fiatalság általi elénekeltetésének nem lett volna tanúja – az utcákon”. Ez viszont azt mutatja, hogy a *Szózat* eléneklése nem ébresztett „tüntetési vizketeg”-et, azaz nem kell annak jelentőséget tulajdonítani.⁵⁴ 1863 őszén pedig Pesten Sauer Ignác orvos professzor temetésének végén kezdett néhány diák a *Szózat* éneklésébe, majd a gyászoló tömeg szétoszlott – ezután a rendőrigazgató sem látott okot vizsgálat indítására.⁵⁵

A tiltás természetesen a nyomtatásban való megjelenésre nem terjedt ki. Mindenekelőtt Vörösmarty Gyulai Pál által kiadott életmű kiadását kell megemlíteni, de a szélesebb közönséghez szóló naptárakban is fel-feltűnhetett a szöveg.⁵⁶ A sajtónyilvánosságból sem lehetett kitörölni a költeményt. 1862 októberében például a Pesti Napló közölte azt a hírt, hogy Télyf János, a pesti egyetem tanára a *Szózatot* görög nyelvre fordította, ahogy a költemény keletkezéséről írt összefoglalóját is. Ez utóbbi megjelent az athéni Nea Pandora című folyóiratban. A berlini Magazin für die Literatur des Auslandes pedig kivonatokat közölt a költemény fordításából, azt „remekmű”-nek nevezve.⁵⁷ Az Arany János szerkesztette Koszorúban is megjelent az a hír, hogy Szilágyi Dániel, Konstantinápolyban lakó magyar törökre fordított „egy csomó magyar költeményt”, köztük a *Szózatot* is.⁵⁸ A történetíró Berzeviczy Albert visszaemlékezése szerint ekkoriban egyébként is „mindenki” olyan levélpapírt használt, amelyen a felírás „Áldás hazánkra!” vagy „Hazádnak rendületlenül, légy híve óh magyar!” volt, a mindennapok részévé téve a

⁵⁴ Kellner Péter főszerkesztő jelentése Koreska József, Gömör megyei királyi biztoshoz, Rimaszombat, 1862. október 17., Koreska jelentése Pálffyhoz, Rimaszombat, 1862. október 18., MNL OL D 191 17 183.III.1862.

⁵⁵ Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1863. november 21., MOL D 191 15 702.IV.1863.

⁵⁶ *Magyar költők könyve*, Pest, Geibel Ármin, 1861³, 181–183.; *Vörösmarty minden munkái*, 25–27.; *Nemzeti képes naptár 1863. évré*, szerk. Kassay Adolf, Pozsony, Schreiber Alajos, é. n., 33–34.

⁵⁷ Pesti Napló, 13(1862)/225–3791, Különfélék című rovat. A sajtó beszámolt Vörösmarty munkáinak kiadásáról, nem felejtve megemlíteni, hogy az utolsóként megjelent két kötet a „kisebb költemények”-kel a korábban kiadatlan, forradalom után írott műveket is tartalmazza. Ez alkalommal Vörösmartyt „a nemzet legelső költője”-nek nevezték. Vö. Pesti Napló, 15(1864)/247–4410, Tárca rovat.

⁵⁸ Koszorú, 1(1863), II/25, 599.

Szózat szövegének ezen elemét.⁵⁹ Ennek ellenére fennmaradt annak nyoma, hogy elsősorban a tanulmányi részére készülő kiadványokban a rendőri hatóságok kifogásolták a *Szózat* felvételét, de a helytartótanács azután ezt korigálta.⁶⁰

Arany János lapjának zenei szakértője, Bartalus István mindeközben minden bizonnyal nagy feltűnést keltő cikket írt többek között a *Szózat* és a *Himnusz* Egressy Béni, illetve Erkel Ferenc által megzenésített változatáról, élesen bírálva a prozódia, zenei ritmus és dallamvezetés nem megfelelő összhangját:

Erkel hymnusza, s Egressy szózatja egyik szempontból sem állja ki a kritikát; mert egyik sem egyszerű, s mindkettő vét a szavalat ellen. – Ki szavalná a szózatnak mindjárt a kezdetét úgy, a mint dallamosítva van: ha-zád-nak...? stb. Mily fonákul kell itt a harmadik szótaggal felugrani! Szintén ezt teszi a hymnusz kezdetének negyedik szótagjával Erkel, sőt nála még többször is előfordul. E két dal hangterjedelme által szintén elhagyta a népet, minek következtül születése óta csak a szinpadok deszkáin otthonos, s a nép fülsértőleg kiáltani igen, de énekelni soha sem fogja. – Sőt bátor vagyok megvallani: az erőltetett kukorékolást, bármennyire tapsoljon a karzat, a szinpadon sem tartom szépnak.⁶¹

A szakmai kritika azonban nem járt következményekkel, a már népénekké vált *Szózat* pozícióját a népi politikai kultúrában nem rengethette meg.

A költemény korábbi évtizedekben is közkincsként hasznosított nyelvi fordulatai természetesen továbbra is fel-felbukkantak a különféle írásművekben. Amikor például 1862 tavaszán Nagykanizsán új lap indult Zala-Somogyi Közlöny címen, annak programját körvonalazva a kaposvári újságíró, Roboz István így fogalmaz:

⁵⁹ BERZEVICZY, *Régi emlékek...*, i. m., 224. Példaként lásd: Kovács Pál Arany Jánosnak, Győr, 1862. november 4. = ARANY JÁNOS, *Levelezés 4, Levelezése 1862–1865*, kiad. Új Imre Attila, Bp., Universitas Kiadó–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014 (Arany János Összes Művei, 18), 785.

⁶⁰ Szász Károlynak a protestáns középiskolák részére készült Magyarország története második füzetének (Luxemburgi Zsigmondtól 1848-ig tárgyalta a magyar történelmet) második kiadásában 1864 októberében Worafka pesti rendőrigazgató, miközben 38 módosításra, illetve kihagyásra ítélt részt jelölt meg, kifogásolta a *Szózat* közlését is. Okolicsány Zsigmond helytartótanácsi titkár feljegyzése, Buda, 1864. október 27., MNL OL D 191 6932.IV.B.1864.

⁶¹ Koszorú, 1(1863)/9, 213. Néhány hónappal később közölte a lap, hogy a *Szózat* szövegére Festetics Leó gróf „új hymnusszerű dallamot” írt, s szerzeményét megküldte az akadémia könyvtárának. Koszorú, 1(1863), II/1, 22.

Nem járunk a légben; nem építünk várakat az ábrándoknak, fényes álmoknak, melyek annyi lelket ragadnak az örvény felé, – de Istenben való bizalom, verejték, munkaerő s szorgalom által akarjuk értékesíteni a földet lábaink alatt, melyet apáink vére öntözött, s hagyott ránk örökségül. Jól tudjuk, hogy valamint ez azon szilárd alap, melyben lábainkat megvethetjük, hol „élnünk, halnunk kell,” s mely nem tudjuk, virágot, hullámzó kalászt hajt-e dúsabban, vagy honszerelmet?... épen oly sarkpontja nemzeti művelődésünk s jövőnk fényének.⁶²

S a nyílt politikai véleménynyilvánítástól a közvélemény előtt tartózkodó Arany János is ekképp jellemezte az éppen elhagyott 1864-es esztendőt: „Nem vigadtunk még »sirva« sem, de a kétségbeeséstől s hitünk elvesztésétől is nagyon távol valánk. Nem zengte senki, de mindenki szívében ott rezgett a lélekemelő dallam: »megfogyva bár...!«”⁶³ De akár a legváratlanabb szövegkörnyezetben is beleütközhetünk a költemény valamely motívumába. Amikor például 1862 elején Adolf Dobržansky helytartótanácsos az északkelet-magyarországi görögkatolikus rutén papsághoz intézett iratában a rutének nyelvhasználati és más nemzetiségi jogainak érvényesítése melletti kiállásra buzdított, s aláírásgyűjtési akció indult a papok körében, amit a helytartótanács meg nem engedett szervezkedésnek minősített, a magyarországi közvélemény pedig „separatisticus vágyak” leplezett akciójának tartott, hat Máramaros megyei görögkatolikus lelkész egy iratban utasította vissza a szeparatizmus vadját, s védelmükbe vették Dobržansky törekvéseit. Iratuk egy passzusa így szólt:

Mert valamint mink szeretjük hazánkat, és végünk- s velőnkbe ment a költő mondata „Áldjon vagy verjen sors keze itt élned halnod kell”, minél fogva mindennemű és színű separatisticus irányzatokra anathematá mondva, határozottan kijelentjük, miszerint vágyaink súlypontja nem éjszakon, de a Sz[t]. István koronájában és ezredéves közös alkotmányunkban van és leend, úgy Dobránszky Úrról mint népünk ünnepelt emberéről – kit Fejedelmünk mint hű alattvalóját kegyeivel elhalmozott – sem lehet, sem szabad egyebet feltennünk.⁶⁴

⁶² Roboz István, *Mit akarunk?*, Zala-Somogyi Közlöny, 1(1862)/1.

⁶³ Koszorú, 3(1865), I/1. Idézi: VMÖM 2, 632.

⁶⁴ Dolinay Péter Máramaros megyei királyi biztos jelentése Pálffyhoz, Máramarossziget, 1862. április 9. Melléklet: „Tájékoztató a magyar-oroszok nézeteiről Máramarosból”, hat görögkatolikus lelkész aláírásával (másolat), MNL OL D 191 7884.III.1862.

Úgy tűnik, a *Szózat* nemcsak a magyar anyanyelvű állampolgárok számára jelenthette a hazaszeretet himnuszát, még az időről időre kiélesedő nemzetiségi politikai konfliktusok ellenére sem.⁶⁵ Biztosak lehetünk benne, a másolatokban terjesztett szövegek közül sem tűnt el a *Szózat*, s a sokkal kedvezőbb körülmények között az iskolatanítók és tanárok sem kevesebb lelkesedéssel tanígtatták diákjaikat a szövegére és dallamára.

1865 nyarán véget ért a provizórium, az uralkodó a rendteremtés helyett a közjogi egyezkedés útjára lépett. Pálffy helytartó távozásával újra szabadabb lett a politikai légkör Magyarországon. Nem véletlen, hogy a *Szózat* újra a nyilvános események gyakori szereplőjévé válik. Az igazi áttörést azonban a már készülő közjogi megegyezés előkészítésének utolsó hónapjai hozták. A „megfogyva bár, de törve nem” helyzetértékelése érthetően újra rendkívül aktuálisnak csengett a kortársak számára,⁶⁶ s a politikai kurzusváltás azonnal radikálisan megváltoztatta a *Szózat* pozícióját.

Az uralkodó 1867 márciusában újra Pest-Budára látogatott. Március 14-én este 7 óra körül fáklyás menet indult a királyi várba a pesti városháza teréről, hogy a főváros lakossága tisztelegjen előtte. Több, mint háromezer fáklyával és „tömerdek zászlókkal” megindult a tömeg a Váci utcán, a Dorottya utcán keresztül, elől és hátul katonai zenekarával, melyek felváltva csárdásokat és indulókat játszottak. Díszkivilágítás is volt: a Nemzeti Szálloda, az Alter divatkereskedés, a Haase-féle kereskedés fényárban úszott, a Lánchíd pesti és budai oldalán is égtek a lámpák. A menet élén a zenekar után a dalárdák vonultak, körülbelül háromszáz fővel. Az uralkodó a palotakertben „magyar ruhában” az erkélyen állt, onnan üdvözölte az „iszonyu sokaság”-ot. Az ünnep a dalárdák műsorával kezdődött, őket odaengedték az erkély alá. Az újsághíradás szerint először Kölcsey *Himnuszát* énekeltek, „szép összhangzattal”, s az egész sereg „levett főveggel” hallgatta. Azután két népdal („Jaj de fényes csillag ragyog az égen”, „Befordultam a konyhába”), majd a *Szózat* következett (a *Himnuszhoz* hasonlóan zenekari kísérettel), amit „ismét levett fővegekkel hallgattunk”. Minduntalan felharsant az „Éljen a király” lelkes kiáltás. „A »*Szózat*« után megzendült a Rákóczi-, majd a Hunyadi induló, s a tömeg megindult kifelé, természetesen nem oly szép rendben, mint a

⁶⁵ Szabad György kutatásai szerint 1860 végén Trencsénben az új főispán fogadásakor az őt éltető tömeg magyar zászlót lengetett s szlovákul énekelte a *Szózatot*. SZABAD, *i. m.*, 373.

⁶⁶ A Bács-Bodrog megyei rigyicai választókerület értelmisége például a hazatérő egykori magyar miniszter, Horváth Mihályt is ezekkel a szavakkal köszöntötte újra hazájában. Vö. Pesti Napló, 18(1867)/32-5040, Különfélék című rovat.

hogy jött, a mit kívánni sem lehetett, út közben folytonosan éltetve a királyt, a hazát, a minisztereket.”⁶⁷ A kortársak is érezték a helyzet fonákságát és diszkrét báját, ahogy a néhány évvel korábban még szigorúan tiltott és felforgatónak tekintett *Szózat* vagy *Rákóczi-induló* dallamait hallgatja az uralkodó. A zavar oka világos: a birodalom másik felében az uralkodó iránti tisztelgés magától értetődő éneke a császári néphimnusz volt, de ahhoz Magyarországon olyan negatív érzelmek társultak, ami lehetetlenné tette „használatát”-t. Ahogy A Honban olvashatjuk ekkortájt:

Nincs ember széles Magyarországon, kiben a Haydn szerzette himnusz, mondjuk ki nyíltan, a szeretet és lojalitás érzete helyett gyűlöletes emlékeket ne élesztene föl, mert e különben szép dalt az elmúlt szomorú évek alatt uton utfélen egyre énekelgették velünk a bachisták, hogy arról referálhassanak, mennyire meg vagyunk velök elégedve, és nagy idő fog elmúlni, míg az ez iránti emlékek el fognak mosódni.⁶⁸

Magyarországon viszont nem létezett olyan, elsősorban a dinasztia iránti lojalitást hangsúlyozó népének, amit alkalmazni lehetett volna, nekünk csak nemzeti énekeink voltak, a *Himnusz* és a *Szózat*.

Nem meglepő tehát, hogy azonnal felmerült az igény efféle dinasztikus dalmű teremtésére. A Hon március 16-án már közölte a hírt:

A tegnapi fáklásmenettől visszatérve hallottuk beszélni, hogy ő Felsőge Wenkheim bárót a belügy minisztert megbizta, hogy egy kiválóbb magyar költőnket és zeneszerzőt bizna meg egy magyar királyi néphimnusz szerkesztésével, s terjeszse elébe legmagasabb megerősítésre. – adjuk, amint hallottuk; ámbár hön ohajtanánk, hogy az ige testté váljék.⁶⁹

Azután egy hónappal később ismét csak A Hon tudósított arról, hogy a magyar néphimnusz ötletéről a lapok meleg hangon írtak, legtöbbször úgy nyilatkozott, hogy valóban „a magyar koronás királyt a magyar nép csak saját érzelmeit kifejező, s nem más idegen által szájába adott, hangokkal éltetheti”. Ezért tényleg kívánatos, hogy a belügyminiszter, ha valóban kapott efféle utasítást az uralkodótól, annak tegyen eleget, ha pedig nem kapott, akkor

⁶⁷ Pesti Napló, 18(1867)/63-5071, Különfélék című rovat.

⁶⁸ „Ismét a királyi himnusz”, A Hon, 5(1867)/89, Ujdonságok című rovat. Átvette a Pesti Napló is: Pesti Napló, 18(1867)/ 90-5099, Különfélék című rovat.

⁶⁹ „Magyar királyi néphimnusz”, A Hon, 5(1867)/63, Ujdonságok című rovat. A hírt azután átvette a Pesti Napló is: Pesti Napló, 18(1867)/ 64-5072, Különfélék című rovat.

maga indítványozza ezt az uralkodónál. „A koronázási látvány népünket gyönyörködtetni fogja, de ha magyar királyi himnust fog zengedezhetni, felmagasztosodva fog lelkesedni.”⁷⁰ A fennmaradt iratok között egyáltalán nincs nyoma annak, hogy a magyar kormányzat bármiféle módon foglalkozott volna efféle tervekkel akár a koronázás előtt, akár azt követően – de lássuk be, nem lett volna könnyű dolguk, ha belevágnak effélébe. A két „nemzeti ima” mellett akkoriban nemigen volt hely egy a Habsburg-házat dicsőítő dinasztikus néphimnusznek.⁷¹

⁷⁰ „Ismét a királyi himnus”, A Hon, 5(1867)/89, Ujdonságok című rovat. Átvette a Pesti Napló: Pesti Napló, 18(1867)/ 90–5098, Különfélék című rovat. Vö. NAGY Ildikó, *Die Gott erhalte und die Magyaren*, kézirat. (Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta.) A közelgő koronázást és a közjogi kiegészítést ünneplő összejöveteleken a *Szózat*nak természetesen fontos szerep jutott, még olyan helyszíneken, mint például Fiume is, ahol május elején tartottak fáklyás zenét a magyar zászlókkal fellobogóztott városban a frissen kinevezett királyi biztos, Cseh Ede udvari tanácsos tiszteletére. A Pesti Napló tudósítása szerint a nyolcezer ember részvételével tartott rendezvényen a zenekar „a néphimnust, Rákóczyt, Deák indulót és Szózatot játszott”. Pesti Napló 18(1867)/107–5115, Különfélék című rovat. Ez a „boom” persze a *Szózat*ot is hasznosítható „árucikké” tette. A Pesten tartózkodó „Corand ur”, aki franciaórák adására ajánlotta magát a nagyközönségnek, nyilván figyelemfelkeltés céljából lefordította francia nyelvre a *Szózat*ot, s röplap formájában nyomtatásban is megjelentette. A Pesti Napló „elég sikerült”-nek minősítette a fordítást, miközben maga is felhívta a nagyközönséget Corand szolgálataira. Pesti Napló, 18(1867)/108–5116, Különfélék című rovat.

⁷¹ A császári himnusz hivatalos alkalmakkor történő elhangzása elleni tiltakozásról a dualizmus idején lásd: LUKÁCSY, *i. m.*, 404.

SZŐNYINÉ SZERZŐ KATALIN

A „honfihűség dala” a *Zenészet*i Lapok (1860–1876) hasábjain

Egressy Béni: Szózat*

Mai időben az isten a költők útján adja tudtunkra izenetét. Legtöbb izenetét és legszebb mondani-
valóját Vörösmarty Mihályra bízta. Őneki hagyta
meg, hogy eljönne hozzánk, magyarokhoz, s mon-
daná meg nekünk, hogy ébredjünk fel valahára, s
szeressük hazánkat. Ez a Szózat is istennek izenete
hozzánk.¹

2014-ben, születésének kétszázadik évfordulója alkalmából emlékeztünk a *Szózat* komponistájára, Egressy Bénire. A magyar reformkor egyik legrokonszenvesebb alakja ő: méltó rá, hogy *Szózata*, *Klapka-indulója*, Petőfi dalai, az Erkel Ferencnek írt operaszövegkönyvei, a Nemzeti Színháznak írt népszínművei és fordításai nyomán méltó helye legyen a nemzeti panteonban.²

Legfontosabb műve, az 1843-ban komponált *Szózat*-dallam nagy hangterjedelmű, hazafias pátosszal telített melodikájával, élesen tagolt dallamsorai-
val az 1840-es évek érett verbunkos stílusának legjellegzetesebb fordulatait
szervesítette. Kvartugrással kezdődő indítása a Rákóczi-dallamkörrel roko-
nítja. Ez a magyarázata, hogy szinte nemzeti színházi ősbemutatója napjától

* A szerző Szabolcsi Bence-díjas zenetörténész, az MMA rendes tagja, az Országos Széchényi
Könyvtár Zeneműtárának nyugalmazott osztályvezetője.

¹ Eötvös Károly, *Vörösmarty* = Uő, *Utazás a Balaton körül*, Bp., Szépirodalmi, 1957, 158.

² Vö. SZÉNÁSSY Zoltán, *A komáromi induló hőse*, Komárno, KT, 2001, 152.

(1843. május 10.), a Bartay Endre által meghirdetett *Szózat*-pályázat díjnyertes műveként elindult a zenei jeligék útján: kortársak, kései utódok idézik napjainkig.³ Mindannyiszor a nemzeti szabadságeszmények – Vörösmarty Mihály versét idéző – gondolatainak zenei megfelelőjeként.

Az első magyar zenei szaklap, a *Zenészet*i Lapok: Heti közlöny a zeneművészet összes ágai köréből⁴ és a *Szózat* kapcsolatának története tragikus nyitánnyal kezdődött. Az id. Ábrányi Kornél szerkesztésében 1860. október 3-án indult hetilap, amely az európai rangú magyar zenei élet megteremtését tűzte zászlajára, 1861. május 29-én megdöbbentő eseményről adott hírt. Rózsavölgyi Gyula zeneműkiadó és főmunkatárs egy zenetörténeti cikksorozat aktuális darabjának utolsó soraiban a zene hatalmáról érkezett. Az ókori legendás példák után, váratlan fordulattal, a közelmúlt egyik tragikus eseményét tárta az olvasók elé:

Napjainkban is volt alkalmunk az egyszerű tömeges nép-ének hatalmát érezni. A múlt 1860 Márc. havában temették el Pesten a 19 éves F...-ot, ki cs. kir. rendőrségi embertelenség áldozatja lett. Már késő este volt, mikor a sírnál a gyász-szónoklat utolsó hangjai elhaltak. A nép közül egy érczes hang énekelni kezdte: „Hazádnak rendületlenül”, és ez egyes hang hózuhatagként növekedett, míg egy nagy tengerré változott. Mindenki, öregek, ifjak, nők és hölgyek egyhangúlag osztoztak a lelkesültségben, és a ki ezen ezerekből egyesített óriás kart hallotta, az előtt annak benyomása örökre feledhetetlen fog lenni.⁵

Több dolog is szembetűnő ebben a híradásban. A történeti kutatások mára már feltárták, hogy a *Zenészet*i Lapok idézett cikkének zárószakasza az 1860. március 15-i tüntetésen halálos sebet kapott Forinyák Géza nevű joghallgató temetéséről szól.⁶ Az írás nagy késéssel, tizenhárom és fél hónappal az eseményeket követően jelent meg. A címhez csatolt lapalji szerkesztői jegyzet jelzi, hogy Rózsavölgyi Gyula „huzamos betegsége” miatt a megkezdett zenetörténeti sorozat „pár hétig” szünetel. A sorozat végül e szám után már nem is folytatódik: 1861. augusztus 21-én, a 47. számban a lap szerkesztősége

³ Vö. BÓNIS Ferenc, *Történelmi jelképek a magyar zenében a nemzeti romantika korától – Kodályig = Kodály Zoltán emlékkönyv*, szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Püski, 1997 (Magyar Zenetörténeti Tanulmányok), 10–27.

⁴ SZERZŐ Katalin, *A magyar zenei sajtó történetéből: Zenészet*i Lapok (1860–1876), Magyar Könyvszemle, 101(1985)/1, 67–72.

⁵ *Zenészet*i Lapok (a továbbiakban: ZL), 1861/35, 278.

⁶ Vö. például: TARJÁN M. Tamás, 1860. április 4.: *Forinyák Géza joghallgató temetése*, Rubiconline (Utolsó elérés: 2015. május 7.).

gyászkeretes nekrológban búcsúzik a cikk írójától, Rózsavölgyi Márk fiától, a méltó fiútól, aki „öröklötte ama forró hazaszeretetet, s magasztos törekvést, mellyel élte utolsó percéig meg nem szűnt a magyar név szellemi dicsőség-épületének felépíthetése körül folytonosan munkálkodni”.⁷

A *Szózat*ot éneklő tömegről szóló híradás közlése, úgy tűnik, a lap gárdájától különös bátorságot és leleményességet igényelt. A főmunkatársak közül – nem kis szellemi és erkölcsi bátorságról tanúbizonyságot téve – a 39 éves, akkor már nagybeteg Rózsavölgyi Gyula vállalta, hogy az előző évi március 15-i tüntetés áldozatáról és a temetésén elhangzó *Szózat*-éneklés gyújtó hatásáról egy zenetörténeti sorozatba rejtve megemlékezzen. Hogy civil kurázsi kellett mindehhez, azt az a tény bizonyítja, hogy a cikkíró a mártír nevét nem írja ki, csak vezetéknevének kezdőbetűjét jelzi.

A joghallgató mártíriumáról szóló írás ugyanakkor – más egykorú sajtóanyagokkal összevetve⁸ – késedelmes közlése ellenére is hoz új elemet: messzire ható érvénnyel kijelöli az esemény s benne Egressy Béni művének történelmi fontosságát. A gyászszertartás tragikumát a cikkben balladai homály veszi körül. Rózsavölgyi szinte a zene hatalmát megörökítő antik példák mellé emeli Egressy Béni *Szózat*át, akinek Vörösmarty versére írt népmelódiaja nagy tömegek ajkán vált már 1860-ra a zsarnokság elleni küzdelem közösségi dallamává.

Az 1860. április 4-i – az egykorú források szerint mintegy 50 000 főre tehető – fővárosi tömegdemonstráció, a Forinyák Gézát utolsó útjára kísérő gyászünnepély, egyike volt Magyarországon a Habsburg abszolutizmus végórát jelző eseményeknek. Hogy a szabadságharc leverését követő évek „policáj” uralma meggyöngült, mi sem bizonyította jobban, mint épp a korábban betiltott *Szózat* éneklésének megakadályozhatatlan és elemi erővel feltörő közösségi megnyilatkozása.

A Zenészeti Lapok fennállásának tizenhat évfolyama alatt ezután szinte a szeizmográf érzékenységevel követték nemzeti dallamaink, köztük a *Szózat* megszólalási formáit, életlehetőségeit. A hazai ünnepélyeken a két ikerdallam, az 1843-ban keletkezett *Szózat* és az 1844-ben komponált *Himnusz* szinte elválaszthatatlanul éltek közös életüket. A reformkor, illetve az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc ünnepein alkalomszerűen emlékeztek rájuk, főszerepet kaptak. Világos után azonban az elnémitás esztendői következtek. Több mint egy évtizedet kellett várni rá, mire Solferino után 1860-ra

⁷ ZL, 1861/47, 375.

⁸ Vasárnapi Ujság, 1860/15, 179.

oldódott valamelyest az elnyomás. 1861-től pedig már, mint Ábrányi Kornél feljegyezte: „minduntalan lehetett a »Szózzattal« találkozní. [...] Temetések, bankettek, díszmenetek vagy más efféle nyilvános mozzanatok végbe nem mehettek volna annak elzengése nélkül. Imádság lett az a magyar nép ajkán, mellyel ébredt, élt, és ha a sors úgy kívánja, meg is halt volna”.⁹

Az általánosan elterjedt *Szózzatot* a magyar zenei élet vezető lapjában hamarosan úgymond „meg kellett védelmezni”, azoktól az ügyes zenei mesteremberektől, akik a gyors üzleti siker reményében kiadványaikban avatatlan kézzel nyúltak a nemes anyaghoz.¹⁰ Mosonyi Mihály, aki 1843-ban a Nemzeti Színház bírálóbizottságának egyik tagjaként részt vett a *Szózzat*-pályázat elbírálásában, történelmi szemtanúként, érzékeny művészkollégaként írja le, hogy 1861 táján a *Szózzat* már „átment az összes nép véérébe s nincs többé hatalom, mely e dallamot tőle valaha elvehetné”.¹¹

A Zenészeti Lapok szerkesztősége ugyanakkor helyt adott a szakmaiság köntösében fellépő szigorú bírálatoknak is. Túrkevei levelezőjük, a Mosonyi Mihály által pártfogolt Hajdú László,¹² a jófűlű, nagy szaktudású kritikusok képviselője volt. Egressy Béni dallamán egyenesen az eredetiséget kérte számon,¹³ amikor egyik cikkében azt állította, hogy *Szózzata* Rózsavölgyi Márk *Honfihűség* című darabjának egyes fordulatait plagizálja. Kottát kottával szembesít, de az újabb kutatások mára meggyőzően bizonyították,¹⁴ hogy Hajdú László tévedett: Egressy *Szózzata* volt a *korábban* keletkezett mű, s Rózsavölgyi Márk darabja volt az azt „feldolgozó”, azt jóhiszeműen népszerűsítő, s csak 1847-ben megjelent *későbbi* mű. Még a cím is jól idézi a hősies téma eredeti, Egressy-féle karakterét. Vörösmarty versére utalva *Honfihűség* a címe.

A kritikusok által felfedezett ismerős fordulatok, zenei reminiscenciák azonban kétségtelenül jelen voltak a *Szózzat* dallamában, mégsem csökken-

⁹ ÁBRÁNYI Kornél, *Mosonyi Mihály élet- és jellemrajza*, Bp., Corvina, 1872, 85.

¹⁰ Lásd például Bartalus István kritikáit Huber József és Hözly Jakab *Szózzat*-feldolgozásairól: ZL, 1861/32, 255.

¹¹ MOSONYI Mihály, *A Buda-pesti Zenede*, ZL, 1861/20, 153.

¹² Hajdú László és a ZL kapcsolatáról lásd: SZŐNYINÉ SZERZŐ Katalin: *Hajdú László cikke elé... = Zenetudományi Dolgozatok 1981*, szerk. BERLÁSZ Melinda, DOMOKOS Mária, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1981, 399–408.

¹³ HAJDÚ László, *Nemzeti táncunk és népzeneánk a mint van s kellene lennie*, ZL, 1861/23, 177.

¹⁴ Lásd: SZIKLAVÁRI Károly, *Néphimnusz-kísérletek, „nemzeti népdalok” és Szózzat-megzenésítések a XIX. század derekán = A nemzeti romantika korából*, szerk. BÓNIS Ferenc, Bp., Püski, 2005 (*Magyar Zenetörténeti Tanulmányok*, IX), 8–47.

tették zenei értékeit. Ellenkezőleg, épphogy segítették gyors elterjedését. Már a kezdetektől feljegyezték, hogy ahol színészek, dalárok elénekelték, cigányzenekarok, katonazenekarok eljátszották, velük dúdolta, énekelte az egész közönség. Hiszen keletkezésekor, a 19. század negyedik évtizedére általánosan ismert, anyanyelvi *zenei közkinccs* volt már az a gazdag verbunkos dallamkészlet, melyből Egressy Béni dallama építkezett.

Megszólalási alkalmai, az ünnepélyes egyszólamú népénektől a hangverseken megszólaltatott különböző összeállítású előadási darabokig a kiegyezés kori zenei élet bő példatárát vonultatják fel.

Az 1867-es királykoronázáskor „Ő Felseégeik tiszteletére” Pest városa ünnepi fáklyásmenet és zene tervét nyújtotta be az udvari protokollt intéző bizottságnak. A főváros összes dalárdája Mosonyi Mihály rézfúvóhangszeres kíséretével, valamint Huber Károly vezényletével a *Szózatot*, a *Himnuszt* és Bertha Sándor férfikarra írt kórusművét kívánta előadni.¹⁵ A Zenészeti Lapok már az összpróbák helyszínét és időpontját is tudni vélte.

De „[m]i az a fáklyászene?” – kérdezi Jókai Mór egyik adomájában. Íme a meghatározása: „A fáklyászene olyan tünemény, melybe elmegy az ember fehér kalappal, s visszajön belőle fekete kalappal. Értsd: a szurok füstnek miatta”.¹⁶

Már egy lapszámmal később értesítik a Zenészeti Lapok olvasóit, hogy „A tervezett fáklyásmenet [...] felsőbb rendelet folytán a programból kitűrtetett”.¹⁷ Az udvar láthatólag a „fehér kalap” mellett döntött.

Az 1865. augusztus 15-től augusztus 29-ig tartott zenedei ünnepre, amely a Nemzeti Zenede fennállásának huszonötödik évfordulóját köszöntötte, s amely Liszt Ferenc meghívásával és a Szent Erzsébet legendája ősbemutatójával két hétre a világ zenei központjává tette a magyar fővárost, ötvennél több dalegylet érkezett az ország minden tájáról. Augusztus 20-a, Szent István napja, terv szerint a daláregyesületeké volt. Már augusztus 19-én reggel 9-

¹⁵ ZL, 1867/35, 558.

¹⁶ JÓKAI Mór, *Az önkényuralom adomái (1850–1858)*, kiad. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai-Argumentum, 1992 (Jókai Mór Összes Művei: Adomák, 1), 117.

¹⁷ ZL, 1867/36, 573. Lásd még Deák Ágnes és Vér Eszter Virág szíves közlését: Erzsébet királyné unokatestvére, Habsburg-Tescheni Matild Mária főhercegnő 1867. június 6-án tragikus körülmények között 18 éves korában váratlanul elhunyt. Ezzel kapcsolatos a Budapesti Közlöny 1867. június 12-i számának egyik közleménye: „Ő cs. k. Fensége Mathild főhercegnőnek élete virágjában történt gyászos kimulta Ő Felségét a Királyt is mély gyászba borította. Ez [az] oka annak, hogy Ő Felsegeik csak oly ünnepélyekben vehetnek részt, melyek szorosan és lényegesen a koronázási szertartásokhoz tartoznak”. Budapesti Közlöny, 1867/76, 804.

kor elkezdődtek a nemrég megnyílt Pesti Vigadó nagytermébe meghirdetett próbák. Erkel Ferenc, a Nemzeti Színház főzeneigazgatója vezényelt. Más művek mellett feltehetően a *Szózat 4 szólamú férfikari változata* volt kottaként a kezekben. Másnap a Városligetben, a Lövöldében és a Városerdőben zajló programok végén „Erkel F. igazgatása alatt a 'Szózat' énekeltetett el, melyben az összes közönség is tevékeny részt vett”.¹⁸

Tanulságos ez a híradás. Egyértelmű, hogy a helyszíni nagy létszámú összkar a nemzeti dallamokat *együtt énekelte* a közönséggel. A későbbi daláreseményeken szintén megfigyelhető lesz majd ugyanez: a műsorokat keretező Himnusz–Szózat páros *nem előadási darab*, amelyet a közönség illedelmesen és passzívan végighallgat. Az Országos Magyar Daláregyesület 1867-ben megválasztott vezetője, Erkel, mint a *Himnusz* komponistája, karnagyként később is minden esetben úgy rendelkezik (ezzel mintegy szerzői és alkotói kívánságát is ránk örökítve), hogy a *Himnusz* és a *Szózat* az általa vezényelt dalárdák vezetésével, de a közönség *együttes részvételével* szólaljon meg. Ez a közösségi élmény lehetett azután az alapja annak, hogy Vörösmarty *Szózatának* sorait idézve („Bölcsöd az, s majdan sírod is”) bizton higgyék: „a magyar műzene diadalát az ittmaradó magyarok, itt élő magyarok fogják elérni”.¹⁹

Az Országos Magyar Daláregyesület kétévenként más-más városban tartott dalárversenyein szinte nincs is olyan jelentős kórusverseny, zászlószentelés vagy szoboravatás, ahol a *Szózatot* ne énekelné el az összegyűlt közönség. 1867-ben Aradon szinte nem győznek betelni vele: „A dalárok a közönséggel együtt a szózat eléneklésével zárták be az ünnepélyt”.²⁰ Most törnek fel a korábban elfojtott indulatok. Az 1850-es években adják hírül, hogy „Petőfi vagy Vörösmarty költeményeire zenét írni egyenlő volt a felségsértéssel; aki ilyet merészelt írni, anyi volt, mint beinvitálni magát vendégnek egy pár évre az ujjépületbe”.²¹ S nem sokkal később büszkén írják, hogy a budai dalárda egyik estélyén a sok német előadási darab után „[a]nnál megkapóbb volt a »Szózat«, melyet ismételni is kellett”.²²

Rendkívül jellemző értesítés néhány évvel később, 1874 nyarán a kolozsvári országos dalárünnepély szervezőié:

¹⁸ ZL, 1865/50, 393.

¹⁹ Lásd: BODOKI Zalán [SZÉNYFY Gusztáv], *Egy műutazás: Visszautazás Pestre*, ZL, 1865/50, 393.

²⁰ ZL, 1867/48, 755–756.

²¹ ZL, 1867/38, 603.

²² ZL, 1867/39, 616.

A dalcsarnoki közös előadásra szolgáló műdarabok közt zárkarul a Szózat is szerepelvén, ennek vezérkönyvét és szólamait a központi igazgató választmány nem tartá szükségesnek a jelentkezett [...] egyleteknek külön is megküldeni, miután minden egyletről, de minden honpolgáráról is fölteszi, hogy e nemzeti himnuszt hangjegy segítsége nélkül is tudja.²³

A kiépülő főváros utcáin emléket szeretnének állítani a jeles alkotóknak, emléktáblával akarják megjelölni az Úri utca 6. sz. alatti házat, azt, ahol Vörösmarty a *Szózatot* írta. A Zenészeti Lapok azonnal csatlakozik az ötlethez, de új javaslattal is előáll: „miután a nemzetnek két oly himnusza van, melyek vele örökké össze vannak forrva, u.m.: a Kölcsey-Erkel F. és a Vörösmarty-Egressy B. himnuszosok, tehát méltó lenne ama házakat is megörökíteni emléktáblákkal, hol e két nemzeti himnuszt immár világhírű dallamait szerezték azok költői”.²⁴

A „világhír” már valóban itt van a közelben. A nép által énekelt alkalmi *Szózat*-énekletek, amatőr katonazenekari, cigányzenekari vagy daláregyesületi megszólalásokhoz képest a hangversenytermi előadás a darab élettörténetének az a magasabb szintje, ahol a dallam „eszményített” formában, egy világhírű alkotóművész zsenialitásán átszűrve juthat el a polgári hangversenytermek nyilvánosságáig.

1870-től Liszt Ferenc – Vörösmarty megtisztelő címe szerint – a „hangok nagy tanárja”, intenzíven kezd el foglalkozni Egressy és Erkel himnuszdallamaival. Éppen abban az életszakaszban, az 1870-es évek elején, amikor mindig új és új elszánással itthon tartózkodásai alatt magyarul is tanul. Piarista tanára, Vadász Zsigmond, Vörösmarty *Szózatát*, annak szókészletét és gondolatvilágát az elemi magyar tudás tananyagába illeszti. Lisztet – az egykorú feljegyzések szerint – legmélyebben az „Itt élned, haldnod kell” gondolatköre érinti meg.²⁵

A Zenészeti Lapok, amelynek több mint másfél évtizedes fennállása alatt állandó vezérgondolata volt Liszt életének, külső eseményeinek követése, Liszt és az újnómet iskola programjának támogatása, az életmű éppen formálódó műveiről szóló híradások figyelemmel kísérése, majd Liszt hazahozatala, Magyarországhoz kötése, a méltó szerepkör megtalálása, nem mulasztja el,

²³ ZL, 1874/12, 91.

²⁴ ZL, 1871/41, 652.

²⁵ Lásd: LEGÁNY Dezső, *Liszt Ferenc Magyarországon 1869–1873*, Bp., Zeneműkiadó, 1976, 131–132.

hogy 1873. január 12-én a Liszt-műhelyben készülő új darabokról is hírt ne adjon:

Liszt Ferencz most több magyar zeneművön dolgozik és már többet be is végzett. Gr. Széchenyi Imre egy indulójára egy ábrándot írt, melyet ma, saját maga mutat be a Rózsavölgyi estélyen. Bülownak ajánlva egy nagy ábrándon dolgozik, emellett írja a Szózatot és Erkel hymnusát s egyszersmind azokat hangszerelte is hangversenyelődására.²⁶

A *Szózat és Magyar Himnusz* című nagyszabású Liszt-fantázia tehát már a Zenészet Lapok információja alapján is két műalakban készült el: zongoraparafrázisként és ugyanannak a műnek a nagyzenekari változataként. Mindkét verziót a Pesti Vigadóban mutatták be, itt volt a világpremier, 1873. március 19-én. Elsőként a zenekari fantáziát hallhatta a magyar közönség a Filharmóniai Társaság előadásában, Liszt Ferenc saját vezényletével, majd másodsor zongorán, Liszt Ferenc szólóestjén, 1873. március 21-én. A mű a hangverseny megkoronázásaként, záródarabként szólalt meg.

A Zenészet Lapok kiadása épp e nevezetes koncertek időszakában erősen akadozott, a két koncert közül csak az utóbbiról ír, akkor is visszafogottan. Referáló, hírközlő szinten, a leglényegesebb műsorszámokat felsorolva és a siker hatalmas voltát éppen csak megemlítve. (A közönség a produkciót „zajos tapsokkal kísérte s alig tudott az utolsó hang elzengése után megválni a ritka élvezettől, melyben ez este ismét részesült”.²⁷) Bár lényeges körülmény lett volna, mégsem esik szó a híradásban Damjanich Jánosné Csernovics Emília szerepéről, aki az 1848-as mártír honvéd tábornok özvegyeként az egész koncertet életre hívta.

1867-ben, a királykoronázás után, az első nagy lelki felszabadulást, új reményeket követően hamarosan eljött a kijózanodás korszaka.

A Liszt-életrajzok szerint 1873. december 5-én a Nemzeti Színházban Vörösmarty Mihály *Az áldozat* című drámáját játszották. A színházi est zenei

²⁶ ZL, 1873/1, 8. A „Szózat und Ungarischer Hymnus” (R. 158, G. 486) szomszédságában komponált, gróf Széchenyi Imre művéből írt zongoramű a „Bevezetés és magyar induló” című (R. 261, G. 573 jegyzékszámú) darab volt. A Hans von Bülownak ajánlott másik mű feltételezésünk szerint a *Dantes Sonett „Tanto gentile e tanto onesta”* című zongorakiséretes Bülow-dal átíratva lehetett (R. 144, G. 573), melyről eddigi tudomásunk szerint az 1874. július 26-i Liszt-levélben történik először említés. (Kaczmarczyk Adrienne szíves közlése.) Ha a Zenészet Lapok e mű keletkezéséről már 1873. január 12-én hírt adott, úgy az adat igen korai, Liszt közvetlen baráti köréből érkező első említése a mesterműnek.

²⁷ ZL, 1873/11, 173.

előjátékként Richter János karmester, a Filharmóniai Társaság igazgató kar-nagya, Liszt Ferenc *Szózat és Magyar Himnusz* című nagyzenekari darabjával vezette be az előadást.²⁸ A Zenészet Lapok épp „szünetelt” e kettős fővárosi Vörösmarty-ünnep idején, s a *Szózatot*, majd a *Himnusz*t idéző, kódájában a két dallamot összekapcsoló zenekari fantáziáról és a hozzá illeszkedő Vörösmarty-dráma összművészeti produkciójáról kényszerűen hallgatott. Az újonnan felhangzó Liszt-mű azonban napjainkig nem tévesztette el hatását. Nemzedékek tudatában lett egyike a Liszt magyarságáról hitet tevő fő műveknek, a magyar zenetörténet 19. századi nemzeti ereklyéinek.

²⁸ LEGÁNY, *i. m.*, 272.

SZALISZNYÓ LILLA

Gyakorlatok

Egressy Gábor útja és a Szózat*

Egressy Gábornak, a Nemzeti Színház első nemzedéke egyik vezető színészének irodalomhoz való kötődését többféle szempont alapján is fel lehetne dolgozni, hivatása és magánélete egyaránt kínál kapcsolódási pontokat. Szakmai pályafutása korántsem csak az irodalom és színház szokásosnak mondható szimbiózisa (szerepeket játszik, rendez) mentén írható le. A Shakespeare-tragédiák iránti vonzódása fordítói tevékenységgel is párosult.¹ Rendkívül érzékeny volt arra, hogy a magyarra fordított darabok szövege a színpadon jól mondható, hatásos és lendületes legyen. A Nemzeti Színház és a Magyar Tudományos Akadémia drámabíráló bizottságának tagjaként befolyása volt az újonnan írt eredeti magyar nyelvű drámák korabeli recepciójára: mely művek kerüljenek színpadra, illetve melyek érdemesek jutalomra. Szépírói próbálkozásainak is maradtak nyomai, írt néhány verset.² De mindezek mel-

* A szerző az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszékének posztdoktori kutatója. Az írás elkészülését az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt tette lehetővé. Köszönöm Zentai Máriának, hogy tanácsaival segítette a végleges szöveg kialakítását.

¹ A színház számára lefordította a *Macbethet*, Dobrossy István közreműködésével a *Coriolant*, Matisz Pállal közösen pedig a *IV. Henriket*. Egressy kezdeményezte a *Lear király* lefordítását, s miután Vajda Péter és Jakab István elkészült az átültetéssel, a színész a kész fordítást helyenként átírta. Annak is van nyoma, hogy az *Othello* Jágójának szerepét saját fordításában játszotta. Ezeken túl a nevéhez fűződik Johann Wolfgang von Goethe *Clavigo* című szomorújátékának szintén színházi használatra készített fordítása is.

² Lásd például: EGRESSY GÁBOR, *Multak beszéde a jövővel: Tanköltemény a színművészetről* = *Egressy Galambos Gábor emléke*, saját műveiből [sajtó alá] rend. fiai [EGRESSY ÁKOS, EGRESSY ÁRPÁD], Pest, Emich Gusztáv, 1867, 28–50.; EGRESSY GÁBOR, *A legdicsebből* = SÁROSY Gyula, *Az én albumom*, Pest, Herz János, 1857, 27–37.

lett irodalomhoz való kötődésének van a korban mások számára nem látható, belső oldala is. Privát szférájában, családtagjaival folytatott levelezésében időnként feltűnnek drámaszövegekre való utalások, illetve versidézetek. A két terület között csak ritkán van átfedés: nem feltétlenül azok a szép-irodalmi művek hozhatók kapcsolatba magánjellegű kézírataival, amelyek előadóművészi pályája szempontjából kitüntetett figyelmet kaptak.

A *Szózat* ebben az összefüggésben sajátos, kettős szereppel bír: Egressy Gábor hagyatékának szakmai és magánéleti vonatkozású dokumentumaiban egyaránt megjelenik.³

Első felbukkanási helye egy kézíratos kötet, amelybe 1839 elejétől több évtizeden át írt. A 106 fólió terjedelmű autográf a következő tartalmi egységekből épül fel: *Aestheticai, s rhetoricai jegyzetek Blair Hugo-ból*, jegyzetek John Dryden drámai költészetéről szóló esszejéből, bepecsételt csomagban borostyánfű, amelyet Vachott Sándor August Wilhelm Iffland sírjáról Berlinből hozott, megjegyzések a tragédiáról és a drámai egységről, összeírás arról, hogy a bécsi udvari színház vezető színészei havonta hány szerepet tanulnak be, értekezés *Természet, mesterség, critica* címmel, egykorú versek másolatai, saját versei, részlet az *Antonius és Cleopatrából*, valamint *A velencei kalmárból*, és a gyorsírás ábécéje.⁴ Egressy nem adott címet a kötetnek, de egy 1859-ben feleségének, Szentpétery Zsuzsannának írott levél alapján lehet tudni, hogy családi körben *nagy könyvnek* nevezte. Árpád fiának üzeni Marosvásárhelyről, hogy „írd le nekem a *Szent ember* című költeményt, és a *vén cigányt*, és küld levélben Kolosvárra, – *post restante*. – Az elsőt megkapod a zsákban, hol a levelek állanak, Vörösmarty saját kéziratát, – de vissza tedd; a másikat pedig a nagy könyvben”.⁵ *A vén cigány* valóban benne van a szóban forgó 24x39 cm-es, súlyos kézíratos kötetben, és mivel a fennmaradt hagyatékban nincs másik olyan nagyalakú kéziratregység, amelyben ez a Vörösmarty-vers másolatban fellelhető lenne, biztosan állítható, hogy Egressy ezt a kéziratköteget nevezi *nagy könyvnek*. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának katalógusában *Egressy Gábor följegyzései* címmel regisztrálták. A katalóguscédula szerint a 19. fóliótól a 86-ig *19. sz.-i versek másolatai (Egressy Gábor szavalókönyve)* található. A szakirodalomban a sza-

³ Egressy Gábor öccse, Egressy Benjámín (Béni) nyerte meg 1843-ban a *Szózat* megzenésítésére kiírt pályázatot. Egressy Gábor kézírataiban nincs utalás erre az összefüggésre.

⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSzK Kt.), Fol. Hung. 1754.

⁵ Egressy Etelka és Egressy Gábor Szentpétery Zsuzsannának, Marosvásárhely, 1859. július 9., OSzK Kt. Levelestár, Egressy Gábor Egressy Gábornéhoz, 101. sz. levél.

valókönyv elnevezés honosodott meg,⁶ például Kerényi Ferenc és Böhm Edit is így hivatkozik rá. A versösszeállítást mindketten önálló, a többi tartalmi egységtől független hordozónak tekintik. Kerényi Ferenc a színész politikai nézeteinek változásával hozza kapcsolatba.⁷ Böhm Edit Egressy előadóművészi tevékenységének kontextusában tárgyalja, s úgy véli, ezt az értelmezési irányt magának a kéziratok kötetnek a felépítése is támogatja: Egressy a Kis János által fordított Hugh Blair-írásból a szónoki előadásra vonatkozó megállapításokat jegyzetelte ki.⁸ Ám mivel összességében a versgyűjtemény kevés kivétellel *nem* Egressy szavalati darabjaiból áll, Böhm Edit közvetlen összefüggést már nem keres a versek és az elméleti szöveg kivonatolása között, s a következő megállapításra jut:

A lejegyzett versek között kevés olyat találhatunk, amelyeket a színész megtanult és nyilvánosan szavalt volna, a szavalókönyv nyilvánvalóan nem praktikus célokat szolgált. Leginkább emlékkönyvnek tekinthető, ami ebben a korban férfiak és nők között is divatos volt. Baráti körben azonban gyakran olvashatott fel belőle Egressy, mert a hosszabb, több lapra másolt versek egyes lapjainak végén jól olvashatóan odaírta a következő lap kezdő szavának első szótagját. Nyilvánvalóan azért tette ezt, hogy a lapozás ne akassza meg a felolvasás folyamatát, ne zavarja meg a költemény érzelmi ívét. A nagy alakú, tetemes súlyú könyvet lehetetlen egy kézzel tartani és úgy lapozni, ebből tehát csak asztalnál ülve olvashatott fel a művész.⁹

A szavalókönyv a 19. században önálló műfajnak számított, s általában nem kéziratok kötetét értették alatta, hanem bárki számára megvásárolható,

⁶ A vegyes tartalmú kéziratok kötetét a Petőfi-szakirodalom már a 19. század végén is szavalókönyvnek nevezte, amikor még magántulajdonban, id. Szinnyei József birtokában volt. Vö. BARÓTI Lajos, *Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásáról*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 18(1894), 508, 881. Baróti nyomán a szavalókönyv elnevezést Ferenczi Zoltán örököltette tovább. FERENCZI Zoltán, *Petőfi „Dicsőséges nagy urak” kezdetű költeménye*, Petőfi-Muzeum, 8(1895)/2-3, 35-36. Az adatokra Hoffmann Gizella hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm neki.

⁷ Kerényi Ferenc szerint nem véletlen, hogy a versgyűjteményben eleinte az Ifjú Magyarország jeles költője, Erdélyi János a „listavezető tíz verssel”, majd később Petőfi Sándor versei kerülnek túlsúlyba, huszonnyolc verssel ő lesz az uralkodó szerző. *Egressy Gábor válogatott cikkei /1838-1848/*, vál., jegyz., tan. KERÉNYI Ferenc, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1980 (Színháztörténeti Könyvtár, 11), 127.

⁸ A szónoklásra vonatkozó fejezeteket lásd: BLAIR Hugo' *rhetorikai és esztetikai leczkái némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel*, ford. Kis János, Buda, A' Magyar Királyi Egyetem' Betűivel, 1838, II, 3-91.

⁹ BÖHM Edit, *A magyar versszavalás története*, Bp., Ad Librum, 2009, 85.

nyomtatásban megjelent könyvet. A szavalókönyvek nem vegyes tartalmú kolligátumok, ellenben a versek után tartalmazzak a szavalás mikéntjére vonatkozó tanácsokat, utasításokat is.¹⁰ Az Egressy által nagy könyvnek nevezett kéziratos kötet nyilvánvalóan nem ilyen, ha mégis szavalókönyvként emlegetjük, akkor az elnevezés hivatalos jelleget kölcsönöz neki, és elfedi tényleges tartalmát. A vegyes tartalmú kéziratos kötet sajátos forrástípusa Egressy kéziratos hagyatékának, az 1830-as évektől kezdve élete végéig megmarad az a szokása, hogy egybefűzetett lapokra a legkülönbébb tárgyú jegyzeteket készíti. Úgy gondolom, a nagy könyvet érdemesebb inkább jegyzetfüzetnek tekintenünk, amelynek funkciója az idő előrehaladtával változhat. Ha nem kiemeljük a verseket külön egységként, hanem a köteten belüli pozíciójukat is figyelembe vesszük, s továbbgondoljuk Böhm Edit felvetését, azt, hogy a versek közvetlenül a Hugh Blair-könyv fordításának azon részletei után következnek, amelyek a szavaláshoz kapcsolódnak, eljuthatunk egy olyan új kontextushoz, amely értelmezheti a versgyűjteményt.

A Kisfaludy Társaság 1838. november 27-én pályázatot írt ki egy szavalati kézikönyvre:

Készíttessék kézikönyv, mely a szavalásnak mind általános, mind különösen a színészetre alkalmazott elveit és szabályait kimerítőleg s gyakorlatilag adja elő, szükséges ügyelettel a magyar nyelv grammaticai viszonyaira, dialectusaira, versszerkezetére, s azon hibákra, mik jelennen színészink szóbeli előadását dísztelenítik.¹¹

A pályázat Kazinczy Gábor figyelmét is felkeltette, s arra gondolt, hogy Egressy Gáborral közösen írhatnának egy szavalati könyvet. 1838. december 16-án Egressyhez címzett levelének utóiratában így ír: „Nem jó volna a Kisfaludy-Társaság kérdésére felelnünk? Én a theoriát, Te a praxist. Ha gondolatomat nem látnád helytelennek: add jegyzékét néhány jó könyvnek, mit studiumul vehetnék”.¹² A színész válaszlevelét nem ismerjük, viszont tudjuk, hogy sem akkor, sem később nem adott ki a szavalásra specializálódó kézikönyvet. Kazinczy Gábor levele alapján ugyanakkor elképzelhető, hogy

¹⁰ Vö. például: Szász Károly, *A vers-szavalás elméleti és gyakorlati kézi könyve: Iskolai és magánhasználatra, növendék s felnőtt ifjak használatára s általában minden miveltek számára*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1863.

¹¹ *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, I, Buda, A M. Kir. Egyetem Betűivel, 1841, 117.

¹² *Egressy Gábor és kortársai: Levelek Egressy Gáborhoz (1838–1865)*, kiad. és magyarázatokkal ellátta MOLNÁR László, Bp., Országos Színész-Egyesület, 1908, 14.

1838 végén, 1839 elején foglalkoztatni kezdte a gondolat, a Hugh Blair-könyvre „studium”-ként tekintett, és a neki szánt megírandó „praxis” részhez elkezdett alkalmas verseket összeírni. Ezt a feltételezést támogathatja hét évvel későbbi, 1846-ban írott *Színház és nemzet* című cikkének egy részlete, amelyben magyarázatot ad arra, hogy a terv miért nem valósult meg. Azt írja, hogy a Kisfaludy Társaság pályázata két okból volt sikertelen: a feladat nagyságához képest kevés jutalmat ajánlottak, illetve „még akkor nem volt a magyaroknak nyelvtana, mely azon pályaműnek alapját teszi”.¹³ Elképzelhető, hogy ez a gondolat, nevezetesen, hogy a szavalási kézikönyvet szorosán a magyar nyelvről való tudáshoz köti, a Hugh Blair-könyv felépítésén alapul. A Kis János által készített rövidített magyar fordításban a szavalás mikéntjére vonatkozó fejezetek előtt az angol nyelv sajátosságairól olvashatunk.¹⁴ Ez a kontextus erősítheti azt a feltételezésünket, hogy a kéziratos versek csoportját ne elkészült szavalókönyvnek tekintsük, hanem sokkal inkább olyan terv kezdetének, amelyet Egressy végül nem valósított meg. Lehetséges, hogy csak a Blair-idézetet közvetlenül követő néhány vers köthető a tervhez, de az üres könyvet nyilván nem dobta el, hanem továbbírta. (Ez lehet a magyarázata, hogy több saját költeményét is beiktatta a neves költők versei közé.) Az viszont feltűnő és sokatmondó, hogy a versek első csoportjában (Garay János Egressy által sokszor szavalt *Kont* című balladája után nem sokkal) ott szerepel a *Szózat*.

Majdnem három évtizeddel később, a Színészeti Tanoda létrejöttékor találkozunk ismét olyan versekkel, amelyeket Egressy most már bizonyíthatóan szavalásra, előadásra szánt. A tanoda mestertanáraként tananyagot állított össze, és az induló évből, 1865-ből fennmaradt tanrendből látjuk, hogy a *Szózatot* az első évfolyamos hallgatók számára memoriterként adta fel.¹⁵ A keze alól kikerülő, 1866-ban megjelent első magyar színészeti tankönyvnek, amely a színészmesterségre vonatkozó nézeteinek legteljesebb összefoglalása, a helyes magyar hangsúlyozást tanító fejezetében a *Szózat* az egyik példavers, kötelező tananyag a leendő színészeknek.

¹³ EGRESSY Gábor, *Színház és nemzet IV*, Pesti Hirlap, 1846/800, 398.

¹⁴ BLAIR, *i. m.*, I, 159–357.

¹⁵ A tanrendet lásd: EGRESSY Gábor, *A színészetről*, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 72.2. A további megtanulandó versekkel kapcsolatban lásd: SZALISZNYÓ Lilla, *Egressy Gábor színi tanodái tanársága és a magyar színészképzés hivatásosodása*, ItK, 118(2014)/3, 347.

Vannak esetek, midőn az igét megelőző, vagy követő határozók közt nem a legelől álló kapja a főhangot, hanem az utána következő, a jelzett határozó; például:

[...]

„Itt küzdenek honért a hős Árpádnak hadai.” (Vörösm.)

Ha ige nincs a mondatban: akkor természetes, hogy majd a főnév, majd jelzője kapja a főhangot; például:

[...]

„Bölcsőd ez, majdan sirod is.” (Vörösm.)¹⁶

Az a három személyes élethelyzet, amely a *Szózattal* kapcsolatba hozható, eltérő természetű, és két különböző forrástípust érint: családi levelezését és egy papírlapot a szórt, analektaként összefogott kéziratok között.

Egressynek nem szokása versrészleteket idézni a magánleveleiben, a négyszázkilenc darabból álló, az 1841 és 1865 közötti évekből való családi levelezésében ez összesen ötször fordul elő. Érdekes, hogy bár magánlevelekről van szó, két esetben olyan időpontokban nyomatékosítja versidézettel a mondanivalóját, amelyek az ország köztörténelme szempontjából fontosak, jelentősek. 1848. július 26-án feleségének írt levelében, amikor a Nemzeti Színháztól kapott nyári szabadsága alatt a délvidéki (bácskai) harcok színterére, az óbcesei táborba indul önkéntesként, Vörösmarty Mihály 1842-es *Fótidal* című versének utolsó két sorát idézi: „Szent hazánk! / Megfizettük mind, mivel csak tartozánk!”¹⁷ 1865. június 29-én kelt levelében pedig, amikor két fiát, Ákost és Árpádot arra buzdítja, hogy a követválasztás során Szentkirályi Móric mellett korteskedjenek, Kölcsey Ferenc 1833-ban írt *Emléklapra* című epigrammájának utolsó szavait idézi: „a haza minden előtt!”¹⁸

A *Szózat* egy részlete, parafrázisa először egy olyan levelében olvasható, amelyet az emigrációból ír feleségéhez. Egressy Gábor az 1848–1849-es szabadságharcban folyamatosan, többféle feladatot is ellátva vett részt. Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. október 15-én népfelkelési biztosnak nevezte ki. Törvényhatósági területe Szeged, Csongrád és Csanád megye volt. 1849. április elejétől május 1-ig a Felvidék védelme érdekében felállított irreguláris haderő borsodi osztályának vezérkapitánya volt. 1849. május

¹⁶ EGRESSY GÁBOR, *A színészet könyve*, Pest, Emich Gusztáv, 1866, 58–59. (Kiem. az eredetiben.)

¹⁷ Egressy Gábor Szentpétery Zsuzsannának, *A Tisza hátán*, Buda gözösön, 1848. július 26., OSzK Kt. Levelestár, Egressy Gábor Egressy Gábornéhoz, 15. sz. levél.

¹⁸ Egressy Gábor Szentpétery Zsuzsannának, [Gräfenberg, 1865. július 16–20.], OSzK Kt. Levelestár, Egressy Gábor Egressy Gábornéhoz, 128. sz. levél.

elején visszatért Pestre, július 1-jén Erdélybe indult. Augusztus 23-án már az akkor török fennhatóság alatt lévő Vecserován volt, ezzel elkezdődött egy évig tartó emigrációja. Vidinben, Şumrlában, majd 1850 áprilisától június 10-ig Belgrádban tartózkodott. Ide utazott utána családja, akikkel június 25-től augusztus közepéig Konstantinápolyban élt. Az emigrációban nagyon nehezen tudta felvenni a kapcsolatot feleségével, csak amikor tíz hónapi hiábavaló várakozás után félig szökve egészen Belgrádig visszautazott, akkor sikerült megindítania a kölcsönös levelezést, aminek eredményeképpen végül találkozni tudtak. Magánéletének egy válságos és kiélezett helyzetében írja a levelet, amelyben a hazától távol, kilátástalan helyzetben azt a verset idézi, amely már az 1840-es években is a hazaszeretet és a hazához való hűség jelképe volt.

Tíz hónap óta hiába várok, hiába reménylek felöletek valamit tudhatni. Egy osztrák kormánybiztos segélye által sikerült végre kinos török rabságból kimenekülnöm. Sumrláról más fél hónapi nyomorteljes utazás után ide jutottam Belgrádba. Mert hiszen hová menjek én?! Innen már látom a' földet, a' Száva és duna tul partjain, mellyet egykor magyarföldnek neveztek, – a' földet, mellyen kívül a' világon nincsen számomra hely.¹⁹

A következő, *Szózat*tal kapcsolatba hozható levél még ugyanebben az évben, de már Pestről íródik Ákos fiához. A hazatéréssel nem szűnt meg a válsághelyzet, Egressyt a szabadságharcban való részvétele miatt eltiltották a színpadtól, csak 1854-től léphetett fel újra. Az eltiltás teljes létbizonytalanságba taszította a családot: baráti kölcsönökre szorultak, és megmaradt értéktárgyaikat zálogosították el. Egressy Ákos, a levél címzettje, 1832-ben született, mindössze 16 éves volt, amikor belépett a honvédseregbe. Rá is vonatkozott az a Julius Jacob von Haynau által kiadott hadparancs, amely a magyar seregben szolgált honvédek és huszárok osztrák hadseregbe történő kötelező érvényű besorozásáról rendelkezett. Egressy Ákos eleinte Itáliában állomásozott, majd 1855-től a Franz de Paula Joachim Joseph von Liechtenstein lovassági tábornok tulajdonában lévő 9. huszárezredben szolgált, és ősztől tavaszig a csehországi Pardubicében egy dandártiszti iskolában lovastiszté képezték ki. Huszárfőhadnagyként szerelt le 1860 második felében. Ekkor visszatért egy rövid időre Magyarországra, de 1861-ben Torinóba utazott, hogy az olaszországi magyar légióhoz csatlakozhasson, ahonnan 1864-ben

¹⁹ Egressy Gábor Szentpétery Zsuzsannának, Belgrád, 1850. április 17., OSzK Kt. Levelestár, Egressy Gábor Egressy Gábornéhoz, 28. sz. levél. (Kiem. Sz. L.)

jött haza. Egressy Gábor idézendő levele az első, amelyet az emigrációból hazatérő apa az otthonról távol került fiának írt 1850 szeptemberében:

Ez előtt két héttel érkeztem vissza magyarországra törökhonból, egy hosszú kínos esztendeig tartó száműzetés után. A' keleti forró égöv alatt Anyád és testvéreid egy év alatt mind elhaltak volna, ha még tovább kint maradunk. Itt vagyunk mind együtt ismét, rajtad kívül édes jó fiam; – nyomorban ugyan, és bizonytalanságban, de legalább egészségesen. Hiába, – „*a nagy világon e kívül nincsen számunkra hely! Áldjon vagy verjen sors keze: itt élnünk halnunk kell!*”

A' mint ide megérkeztem, jelenenem kellett magamat a' Katonai hatóságoknál. Eddig még elég kíméletesen bántak velem, mi onnan is látszik, mert szabad lábon vagyok. [...] Ám de tudtomra van adva, hogy a' színészi pályát alig fogom folytathatni; 's ez esetben mitevő leszek, még nem tudom. [...] Te már gyakran bezonyítád fiam, hogy a minő ifju vagy évekre nézve: szintolly férfiasá van edzve lelked a' viszontagságok által: azért meg vagyok benne nyugodva, hogy részedet a' balsors által reánk mért nyomorból erős kebelled viselened, 's alatta leroskadni nem fogsz. Mi játszottunk édes fiam, egy rémitően nagyszerű, véresen merész játékot és... vesztettünk!... Micsoda hitvány ember azon játékos, ki a' történhető bal kimenetelére játékának nem gondolt, elkészülve nem volt, mielőtt azt kezdette volna; – 's ki most a' bekövetkezett veszteség súlyát elviselni nem bírja?!... [...] Még nem vesztettem ugyan el minden reményemet az iránt hogy a' színészetet folytathatni engedélyt nyerek, [...] még sokáig minden kereset nélkül levén, hova tovább, olly mélyen süllyedünk abba, hogy egész életünk hossza nem lesz elegendő arra, hogy belőle kigázolhassunk, mert a' jövedelem kevesebb, – a teher pedig nagyobb lesz, mint valaha volt... De nem azért irom neked mind ezeket édes fiam hogy csüggesselek... Valamint az én tollamat sem vezetni kislelkű csüggetegség, midőn sorsunkat illy sötét színben mutatja föl. Mert hiszen igaz, hogy ennyire még soha sem nehezedett a' haragos Istennek balkeze szegény családunkra mint jelenleg: de hiszen éppen azért van okunk hinni, remélni, hogy ez örökre így nem maradand! Avvagy a' borus napok után nem következik-e jötevő derű, – előbb vagy utóbb? és avvagy örökké szokott-e tartani a' rideg tél, a' sötét éjszaka... stb?! Van egy forrás édes fiam, mellyből én, az élet nehéz napjaiban Lélekerőt szoktam meríteni, és ez: a' rendíthetlen bizalom, mellyet Istenben szoktam helyezni, 's melly bizalmam még nem csalatkozott soha!... Ha mélyebben tekintesz a' dolgok folyamába, fiam, ugy találandod, hogy a' nagy természetnek életadó elve, vagy törvénye, – (melly nem egyéb, mint maga az Isten,) – korán sem a' veszteglés, hanem inkább az örök mozgás, és változatosság. [...] Tudom ugyan, hogy mondhatlanul fáj lelkednek, miszerint ifjabb éveidet szived és elméd kiművelésére nem használhatod. Azonban hiszen éppen azért, mert ifju vagy: mostani helyzeted határain tul nem nyílik-e még

előtted egy nagy, virágos, ragyogó jövőd? [...] Ha kebledbe mélyen van olta, mint én tudom, – a jónak, nemesnek, és nagynek ösztöne: úgy ezek szent talizmánok, mellyek téged bármely helyzetben és körülmények között sem engednek elaljasodni. És ha te fiam, mostani állásodnak kedvező oldalait önművelésedre felhasználni törekszel: úgy ezen évek nincsenek reád nézve elveszve. Például megtanulhatod az olasz nyelvet tökéletesen. Megismerheted a' világirodalomnak egyik legjelesbbikét, az olaszt. Megismerkedhetel e nemzet legnagyobb íróival: Dante-val, Petrarca-val, stb.²⁰

Egressy a *Szózat*-parafrázis után a jövőbe vetett bizalmáról ír. Levelében a vers teátrálisan hatásos helyzetbe kerül, éppen a múltbeli és jelenbeli események közé ékeli. Az egyes szám második személyű ragokat többes szám első személyű ragokra cseréli. A változtatással interiorizálja, saját életének, saját belső érzéseinek kifejezőjévé teszi a verssorokat. Maga az eljárás mód is nagyon érdekes, de különösen jelentőségteljesnek azért számít, mert mindezt Egressy egy nagyközösségi verssel teszi. A *Szózat* 1850 elején már nemzeti jelképnek számít, vagyis úgy tűnik, a vers hatóerejére támaszkodva igyekeznek érzékeltetni fia számára a család élettörténetének egy nagyon fontos pillanatát. A parafrázis egyrészt megemeli a hazatérés tényének jelentőségét, másrészt arra szolgál, hogy lezárjon egy szenvedésekkel teli esztendő. Egressy az idézőjelek használatával még jobban ráerősít az intertextualitásra, jelzi, hogy nagyon tudatos parafrázisról van szó. Fontos az is, hogy a színész egyéb írásaiban, publicisztikájában, törökországi naplójában általában Shakespeare-drámákból vett idézeteket használ nyomatékosításként, itt viszont lírai darabot választ, azt a műnemet, amelyet az emberi érzések megfogalmazására és kifejezésére leginkább alkalmasnak tartanak. A versrészlet által sugárzott patetikus hangvétel kihat az egész levél tartalmára is. Ha idézet nincs is több benne, a *Szózat* szerkezete, illetve szóhasználata átdereng a további részein is. Bizakodását, hogy a család sorsa a megpróbáltatások után még jobbra fordulhat, egy olyan szembeállításal, a szenvedésteli múlt és a vágyott jobb jövő ellentétével fejezi ki, amely nagyon emlékeztet a *Szózat* közepén bekövetkező éles gondolati és tartalmi váltásra:

Valamint az én tollamat sem vezeti kislelkű csüggettség, midőn sorsunkat illy sötét színben mutatja föl. Mert hiszen igaz, hogy ennyire még soha sem nehezedett a' haragos Istennek balkeze szegény családunkra mint jelenleg: de

²⁰ Egressy Gábor Egressy Ákosnak, Pest, 1850. szeptember 27., OSzK Kt. Levelestár, Egressy Gábor fiaihoz, 3. sz. levél. (Kiem. Sz. L.)

hiszen épen azért van okunk hinni, remélni, hogy ez örökre így nem maradand!
Avvagy a' borus napok után nem következik-e jötevő derű, – előbb vagy utóbb?
és avvagy örökké szokott-e tartani a' rideg tél, a' sötét éjszaka... stb?!

Talán azt is meg merném kockáztatni, hogy Egressynek a szabadságharcot és a bukását felidéző, megrendítően költői mondata a *Szózat* szóhasználatának elszórt emlékeit viseli magán: „Mi játszottunk édes fiam, egy rémitően nagyszerű, véresen merész játékot és... vesztettünk!...” A *Szózat* ötödik versszakára gondolok: „Szabadság! itten hordozák / Véres zászlóidat, / 'S elhulltanak legjobbaink / A' hosszú harc alatt”. Illetve „a nagyszerű halál” sorra. Természetesen sem a kompozíciós fordulatról, sem a szóhasználatról nem gondolom azt, hogy ezek *Szózat*-idézetek lennének, ám tudva, hogy miközben a levelet írta, ott motoszkált a fejében a *Szózat* szövege, talán ezeket a részleteket is kapcsolhatjuk a nagyközösségi vers tágabb asszociációs köréhez.

Egressy Ákost nem hagyta hidegen apjának gesztusa, mint egy 1864-ben írt leveléből kiderül. Az apa 1864 nyarán megbetegszik, Egressy Ákost a család hazahívja az olaszországi magyar légióból. A fiú azonnal útnak indul, és külföldről küldött utolsó levelében a következőket írja:

Én mindent elkövetek, hogy e hó 17–18-dika táján multhatatlanul odahaza lehessek; de hátha a véletlen, – s az engemet oly rég' üldöző balsors a határon néhány napig visszatart, s a kellő időre meg nem érkezhetem; [...]. Hidd-el édes jó Etelkém alig várom már, hogy köztetek lehessek; – csak itt tanulja-meg igazán az ember, mi az, – otthon, rokonok és jó ismerők között lenni. – Édes ugyan a szabadság levegője, – de egy menekültnek, haza, rokonok és barátok nélkül, még is csak keserűséggel teljes.

Jól esik ugyan napjában százszor is elordíthatni, hogy vesszen a ...léha! – de hidd-el nekem, hogy a hosszab ideig külföldön levő ugyanannyira megszokja ám csak is a szájában hordozni azt, a minek mindig szívében kellene lenni, hogy aztán önelégülten, a valódi tette érzéketlen lesz, s elvégre is tökéletesen elfásul, – mint ezt majdnem minden régibb menekültnél tapasztalom. – Csak vissza-vissza az édes anya földre, a szülőföld legédesebb levegőjére; – *áldjon vagy verjen sors keze, – ott élni halni kell!* – egyedül csak ott van és ott lehet helye annak, a ki igazán ott táplálta a szive gyökerét, – csak korcs növényt lehet más-idegen földben elplántálni, – a valódit soha!–²¹

²¹ Egressy Ákos Egressy Etelkának, Torino, 1864. július 11., OSzK Kt. Levelestár, Egressy Ákos Egressy Etelkének, 3. sz. levél. (Kiem. Sz. L.)

Egressy Ákosnak nem volt szokása a családtól kapott levelek gyűjtése, a körülményei sem igen tették lehetővé. Apja 1850. szeptember 27-én írt, korábban idézett levelét viszont megőrizte, s úgy tűnik, tizennégy év múltán is emlékezett a tartalmára.

Talán minden eddiginél különlegesebb az utolsó példám. Egressy 1864. június 20-án egy színházi előadás közben agyvérzést kapott, a jobb keze, az írókeze lebénult. A sajtó napokkal később a következőket írta állapotáról:

Egressy Gábor váratlan balesete az, mely most minden művelt magyart mély aggodalomba ejt. Aggodalommal és nemes önzéssel gondolunk rá: hogy mily csapás, ha e kitűnő színészszel együtt a Learek és Brankovicsok nagy alakjai hosszú időre letűnnek szinpadunkról. Ez aggodalom azonban kőszá hireket is bocsát szárnyra. Tegnap már a legszomorubb hireket susogták az emberek. Azonban, mint tegnap d. u. hiteles kutforrásból értesültünk, a jeles színész baja valamivel kedvezőbb fordulatot vett, s az orvosok kigyógyíthatónak vélték, ha csak valami váratlan baj nem fordulna megint elő. Legyünk tehát a legjobb reményben, noha a szinpad aligha nem végképp elvesztette e nagyérdemű hősét.²²

A színész, ha nem is teljesen, de felépült, 1865-ben már képes volt az írásra, és a Nemzeti Színházban is vállalt fellépéseket. 1864 őszén a brébi fürdőben, 1865 nyarán a morva-sziléziai fürdővárosban, Gräfenbergben kezelte magát. Betegségének időszaka tudatos archiváló szándékának köszönhetően jól dokumentálható. Az agyvérzést követően nem fogadott látogatókat, de akik személyesen felkeresték a családot, azokat arra kérte, saját kezűleg írják fel nevüket, dokumentálják ottjártukat. Ez a látogatói névsor megőrződött a hagyatékban. Pesti orvosának, Argenti Dömének írt levelét is archiválta. A levelet nem közvetlenül az orvosnak címezte, hanem családjának, mondván: „Az Argenti orvoshoz írt levelemet ide zárom, hogy olvassátok el; aztán Ákos írja be a levelező könyvembe, hogy e szomorú napok emléke is ott legyen, mint egyik lapja életem történetének.”²³

Ugyanígy a szomorú napok emlékét őrzi egy 26 cm hosszú és 20 cm széles papírdarab, amelyre Egressy nehezen mozduló jobb kezével a *Szózat* és az *Aeneis* egy-egy részletét írta.²⁴ Az agyvérzést követően számtalanszor

²² Fővárosi Lapok, 1(1864)/142, 601.

²³ Egressy Gábor Szentpétery Zsuzsannának, [Gräfenberg, 1865. július 16–20.], OSzK Kt. Levelestár, Egressy Gábor Egressy Gábornéhoz, 128. sz. levél. Magát az orvosnak írt levelet lásd: Egressy Galambos Gábor emléke, 433–434.

²⁴ OSzK Kt. Analekta 1239, 13. sz. A kéziratra tintával írt megjegyzések (Egressy Gábor irásai kísérlete, szélhűdése után: Július 22. 1864.) (*Szózat Szózat*) a színész fiaitól származnak. Kö-

próbálkozhatott írással (erre utalnak a fiának tollba mondott leveleire saját kezűleg írt megszólítások és elköszönések is), a hagyatékban mégis csak ez az egy olyan papírdarab lelhető fel, amelyet teljes egészében „írás kísérletnek” szentelt. Ebben az esetben valószínűleg nem a kéziratok fennmaradásának esetlegességével kell számolnunk, hanem szándékos gesztussal. Ez lehetett az az állapot, amikor még nehézkesen ugyan, de már sikerült hosszabb gondolatsort leírnia – a javulás útjára lépett. A szövegbeli pontatlanságokból úgy tűnik, a részleteket emlékezetből írta. A valaha Vörösmarty-verseket szavaló, klasszikus műveltségű színész a papírdarab őrzésével talán azt akarta sugallni az utókornak, hogy értelmiségiként és művészként szellemi erejébe kapaszkodva igyekezett legyőzni a testi bajt.

Az egyik oldalon 1864. július 19-i keltezéssel a *Szózat* első két versszaka, illetve egy *Aeneis* idézettöredék olvasható. Saját kezűleg írja rá a papírra, hogy „írás kísérletem”. A *Szózat* idézésével ad ünnepélyességet annak a pillanatnak, hogy végre újra tud írni. Az *Aeneis* idézettöredék pedig tartalmilag is a lelkierő fontosságát kiemelő biztatásként értelmezhető. Egressy egy sort idéz: Et tu contra audentior ito. A *Szózathoz* hasonlóan ezt is pontatlanul írja, tehát valószínűleg emlékezetből idézi. A részlet Sibylla Aeneashoz intézett jóslatából való, pontosabban idézett és teljesebb változata: „Tu ne cede malis, sed contra audentior ito, / Quam tua te Fortuna sinet”.²⁵ Lakatos István fordításban: „Ám nyomorúságtól te ne félj, szállj csak vele szembe, / S hogyha nem enged a sors, annál inkább”. A papír másik oldalán július 22-i keltezéssel újra a *Szózat* szövege olvasható: először ismét a második versszak, majd a harmadik és a negyedik strófa. Feltűnő, hogy a második versszakot még egyszer teljes egészében leírja. Ugyanezt a versszakot parafrázeálta 14 évvel korábban, 1850-ben, a feleségének, majd Ákos fiának írt levelében is. A versszak többszörös ismétlődését Egressy magánírataiban talán a tartalma indokolja: ez lehetett számára a vers legfontosabb üzenete. A hazához, a nemzethez való érzelmi kötődése, a hazaszeretet, amely fiatal korától jellemző rá, az emigrációs időszak alatt úgy tűnik, új megerősítést kapott, a korábbi természetes, evidenciaszerű kötődés ünnepi távlatot és katartikus mélységet nyert: „A nagy világon e’ kívül nincsen számodra hely”. A levelekben megbúvó *Szózat*-parafrázisok és egy beteg ember írásgyakorlásáról árulkodó

szönöm Liphay Endrének, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára osztályvezetőjének, hogy engedélyezte a kézirat másolatának közlését.

²⁵ *The Aeneid of Virgil, with explanatory notes* Thomas CHASE, Philadelphia, Eldredge&Brother, 1868, 116, VI. ének, 95-96. sor.

A nagy világon e kívül ⁽¹¹⁾
 Micsen számodra hely
 Áldjon vagy verjen sors keze:
 Itt élned halnod kell.

A föld az, melyen annyiszor
 Árpád vére folyt,
 Ez, melyhez minden szent nevet
 Egy ezred év csatolt.

Itt küzdenek honért a hős
 Árpádnak hadai,
 Itt törték össze rabigát
 Hunyádnak karjai.

Szózat
 Szózat

Egri Gábor irásai
 Kísérlete, szélhűdése
 után.
 Július 22. 1864.

Július 22. 1864.

„Egri Gábor irásai kísérlete, szélhűdése után: Július 22. 1864.”

papírdarab érzékeltetni tudják az irodalomnak, a versnek a személyiség rétegeiben való jelenlétét, a recepció egy rejtett, a kutatás számára nehezen hozzáférhető ágát.

Egri számára a Szózat ismétlődő mesterségbeli gyakorlat, szavalás, a nehéz sorsforduló idején, illetve súlyos betegségéből felépülve a szó leg-egyszerűbb értelmében írásgyakorlat, a szó emelkedettebb értelmében pedig megerősítő, támaszt adó lelki gyakorlat.

Vörösmarty Mihály *Szózat* című verse (1836) és Egressy Béni *Szózat*-dallama (1843) olyan irodalmi és multimediális alkotás, amelyet a kortársak szinte megszületése pillanatától nemzeti jelképpé avattak. A megzenésítést követően Vörösmarty sorai futótűz gyorsaságával terjedtek, a társadalom minden rétegéhez eljutottak, nagyon rövid időn belül országosan ismert mű lett. A *Szózat* szavalati darabként, de még inkább zenei formában már az 1840-es évek közepén a közösségi események szinte állandó műsorszámává vált. A mediális kétarcúság és a reprezentatív, nagyközösségi szerep jelentős mértékben bővíti az értelmezési lehetőségeket, és különösen az interdiszciplinaritásnak kedvez. Jelen tanulmánykötet irodalom-, nyelv-, zene- és politikatörténész szerzői ezt a többszemponúságot kihasználva arra tesznek kísérletet, hogy saját kutatási területük felől közelítve a *Szózathoz*, eddig kevésbé méltatott vagy egyáltalán nem ismert összefüggéseket hozzanak felszínre.

A Hagyományfrissítés az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XIX. Századi Osztályának könyvsorozata, melynek kötetei egy-egy 19. századi magyar irodalmi szövegről közölnek tanulmányokat. A vizsgálat tárgyául olyan írásműveket választunk, amelyek közvetlen vagy közvetett módon jelenkori önértelmezésünk alapszövegeivé váltak, vagy éppen a kánonon kívülről járultak hozzá a hagyomány rendszerének alakulásához. A *Hagyományfrissítés* címben implikált szemléletmód szerint – vállalva a hagyományban való benne állás és a róla folytatott beszéd egyidejűségével járó módszertani kételyeket – lehetséges kritikai-elemző módon megszólalnunk a sajátunk érzett örökségről.